

I.G. DUCA

De la venirea lui Lenin la putere până la dezarmarea trupelor rusești în Moldova . 1917 - Noaptea de la 9 Decembrie - Dezarmarea bolșevicilor - Lichidarea frontului rusesc . De la dezarmarea bolșevicilor la demisia guvernului . Guvernul Averescu . Guvernul Marghioloman . Ostracizații . Desnoământul . Guvernarea noastră (Noiembrie 1918-1919) - Conferința păcii .

DIVERSE:

Moartea Regelui Ferdinand .
Moartea lui Ion I.C. Brătianu .
Moartea lui Vintilă Brătianu .

—*—

Imagini din viața politică a lui I.G. Duca.

—*—

Indice general -Vol. I, II și III.

Ne bucurăm să vă putem oferi spre lectură cel de-al doilea volum din opera memorialistică a lui I.G. Duca.

A fost un pas greu pentru că dificultățile materiale ce ne-au însoțit la editarea primului volum au crescut în amploare, iar noile investiții ne-au fost îngreunate și de nerecuperarea a circa 3/4 din primele investiții.

Întrucât apariția volumului era anunțată pentru finele lunii Iunie a.c., apelăm la înțelegerea dv. pentru întârzierea survenită.

Cu mulțumiri pentru solici- tudinea arătată,

Editura

AMINTIRI POLITICE

I.G.DUCA

**AMINTIRI
POLITICE**

Vol. II

Colecția „Memorii și mărturii”
Jon Dumitru-Verlag

München 1981

I.G.DUCA

**AMINTIRI
POLITICE**

Vol.II

Colecția „Memorii și mărturii”
Jon Dumitru-Verlag

München 1981

© Copyright 1981 by Jon Dumitru – Verlag, Munich,
with the granted permission
of the Publications Committee of the
Hoover Institution on War, Revolution and Peace (Stanford University),
California,
the repository for the memoirs.

Gesamtherstellung: Jon Dumitru – Verlag
für Fachliteratur, wissenschaftl. Bücher, literarische Werke
in der Sammlung – Colecția „Memorii și mărturii“ –
8000 München 40, Siegfriedstr.3, Tel. (089) 34 61 32
Composersatz und Offsetdruck: Jon Dumitru – Verlagswerkstatt
8000 München 40, Kaiserstr. 65, Tel. (089) 34 31 93

Für diese Ausgabe alle Rechte dem Verlag vorbehalten

Printed in Germany

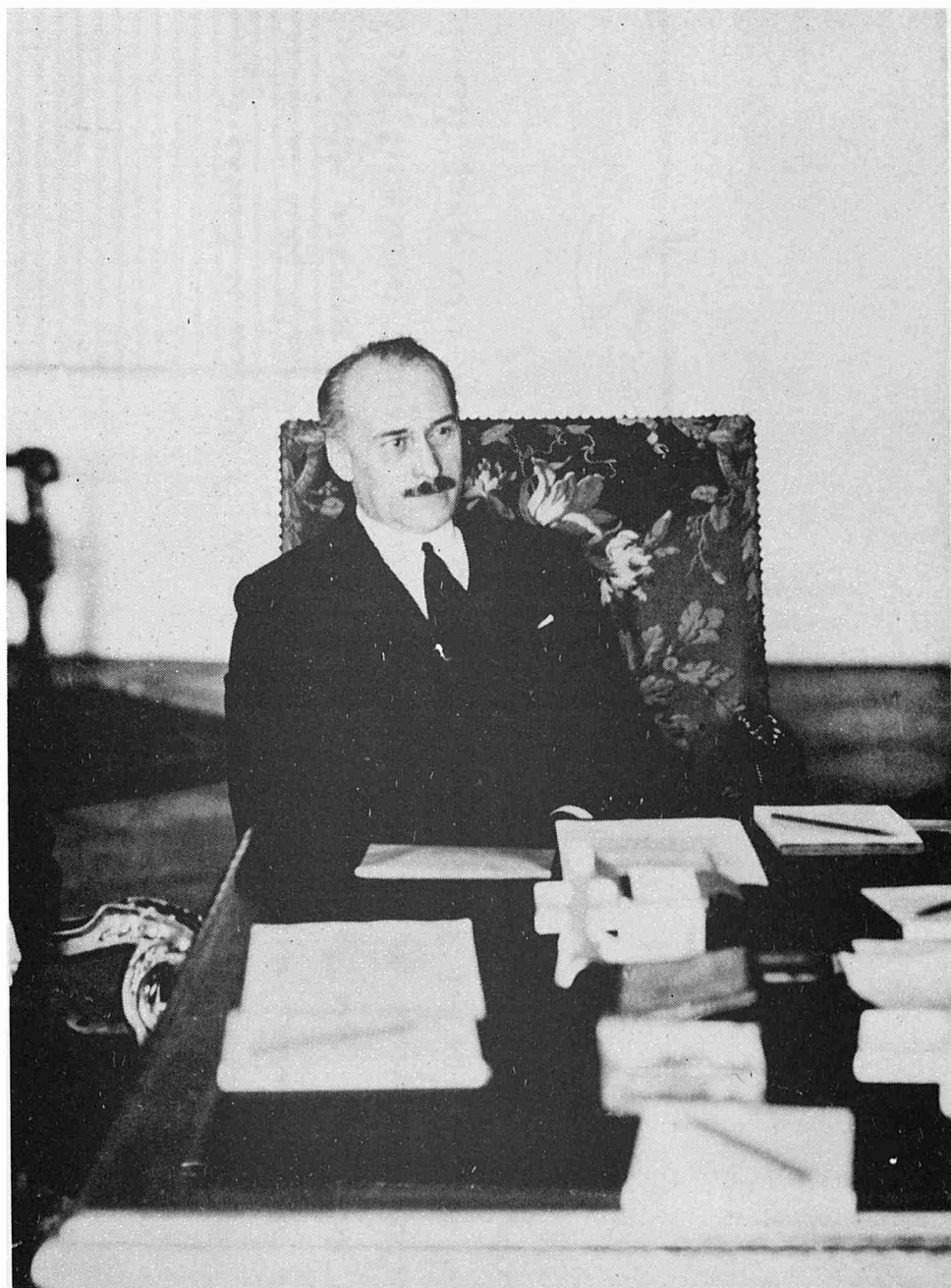

Fig. 1: I. G. Duca

Le sacrifice de ceux tombés pour la défense de l'idée le plus élevée ne fera malgré son immense portée pour la patrie tous ses effets que si ceux, qui ont vécu à la terrible épreuve, se montrent dignes de ce sacrifice par leur travail constant, par leur esprit de justice et d'abnégation sans lesquels une paix féconde et durable ne saurait être obtenue.

Francis D.

La gloire de nos morts aux champs d'honneur
sera éternelle. Par leur sang ils ont rendu
aux peuples opprimés leur unité nationale
et ils ont réparé les grandes injustices de
l'histoire.

Le monde entier ne de leur héroïsme et de
leurs sacrifices, leur est redevable une
reconnaissance que ne peuvent exprimer autre-
ment ni les monuments périssables ni
la parole des hommes.

S. P. Luca.

ION G. DUCA

AMINTIRI POLITICE

Volumul II

RĂZBOIUL

- Capitolul 24/ *Primele zile*
Capitolul 25/ *Desperarea lui Brătianu – Mantaua lui Arvinte*
Capitolul 26/ *Apărarea în Carpați – Moartea lui Nicu Filănescu*
Capitolul 27/ *Chinuitorile alternative – moartea Prințului Mircea*
Capitolul 28/ *Dezastrul se precipită – Falkenhayn trece Carpații și Mackensen Dunărea*
Capitolul 29/ *Bătălia pentru apărarea Bucureștilor – Ultimele zile*
Capitolul 30/ *Iași – Primele spătmâni*
Capitolul 31/ *Ultimele săptămâni ale anului 1916*
Capitolul 32/ *1917 – Primele luni – Tifosul exantematic*
Capitolul 33/ *1917 – Primele luni – urmare – Revoluția Rusească – Intrarea Americii*
Capitolul 34/ *1917 – Reformele – Partidul Muncii*
Capitolul 35/ *Bolșevismul întinde – votarea reformelor*
Capitolul 36/ *1917 – Criza Ministerială – Ofensiva pe Siret, Mărăști, Mărășești*
Capitolul 37/ *1917 – August – Septembrie*

II RĂZBOIUL

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI PATRU

PRIMELE ZILE

Într'adevăr, la ora 4 ne-am întrunit în consiliu la mine acasă, în Strada Caragiale, consiliu scurt, care avea de scop să fixeze ultimele măsuri urgente. Pe când deliberam am auzit zgomotul patrulelor de cavalerie care și începuseră să circule prin oraș. Era primul semn al războiului ce începe.

La 5 am plecat la poștă ca să proclam funcționarea oficială a cenzurii. Am fost întâmpinat acolo de nenorocitul de Verzea, a cărui origină ardelenescă și ale cărui protestări de devotament îndemnaseră pe Generalul Iliescu să-l recomande lui Brătianu pentru postul atât de însemnat, atât de plin de răspunderi, de director general al Poștelor și Telegrafelor. Organizarea cenzurii era făcută din vreme, am pus deci aparatul în mișcare, iar totdeodată am convocat acolo pe toți ziariștii din țară cât și pe corespondenții presei neutre și aliate. Le-am făcut recomandările cuvenite, mi-au făgăduit tot concursul și trebuie să recunosc că s'au ținut de cuvânt, pot spune chiar că timp de doi ani, cât a trebuit să exercit aceste ingrate și delicate funcțiuni, nu am avut a mă plânge de presă. Pot spune în plus că, afară de două excepții, nu îmi reamintesc să fi avut vreo neplăcere de pe urma ei, ceea ce constituie, cred, cel mai frumos omagiu ce se poate aduce celei de-a patra puteri din stat. Aceste două excepții sunt socialiștii și un corespondent de ziar rusesc.

În urma atitudinii violent anti-războinice a lui Rakowski, pe atunci șeful Partidului social-democrat român și mai ales după dovezile pe care le aveam că primise subvenții de la Germani pentru a combate acțiunea intrării noastre în război împotriva Puterilor Centrale, guvernul a dispus, din momentul chiar al decretării mobilizării, internarea lui. Tovarășii lui de la „România Muncitoare“ au crezut că, războiul declarat, pot continua atitudinea lor din timpul neutralității. Ziarul lor era plin de îndemnuri la nesupunere, de protestări contra războiului și de batjocuri la adresa idealului național. I-am chemat, le-am spus că un atare limbaj nu poate fi tolerat, i-am vestit că dacă nu încetează va trebui să recurgem la măsuri drastice. Vreo două zile s'au ținut de cuvânt, pe urmă au reînceput și mai violent, cine știe, poate anume spre a ne sili să intervenim energic sau pentru că, subvențiile germane dispărând, nu mai aveau mijloace și le trebuia un pre-

text pentru încetarea ziarului. Atunci am consultat consiliul de miniștri și am dispus suprimarea ziarului socialist, la vreo săptămână de la intrarea în război, specificându-le însă că atunci când se vor hotărî să adopte o atitudine compatibilă cu împrejurările actuale, vom examina fără gând precugetat posibilitatea reapariției lui.

Cu corespondentul ziarului rusesc lucrurile au avut o înfățișare mai ciudată. La poștă întâi, la cenzură pe urmă, am observat printre corespondenții presei aliate un individ cu ochelari, mic, slăbuț, galben la față, cu un aer bolnăvicios, tipul clasic al revoluționarului rus. Era, însă, foarte prevenitor și părea însuflețit de cele mai amicale simțăminte față de România și frăția de arme româno-rusă. Care mi-a fost, însă, mirarea după câțva timp, când mi s'au adus articole pe care le trimitea la Petrograd, pline de inexactități și scrise cu o ură nemaipomenită împotriva noastră. Am prevenit imediat pe Poklewski, care s'a arătat și el foarte surprins și mi-a făgăduit că va cerceta cazul. Într'adevăr, după câteva zile a venit la mine foarte jenat să-mi spună că a examinat chestia și că roagă să nu îi dau nici o însemnătate, că acest ziarist este cam ciudat, dar că e un om foarte de treabă, că îmi promite că pe viitor va verifica chiar el corespondențele sale și că nu voi mai avea neplăceri. Ziaristul totuși a continuat să aibă o atitudine suspectă, iar la Iași, la începutul revoluției rusești, l-am prins scriind mai mult incoerențe decât lucruri supărătoare. Și de-o dată a dispărut, unii mi-au afirmat că devenise bolșevic, alții m-au asigurat că era un monarhist mistic și că, dimpotrivă, bolșevicii l-au împușcat. Ce motive a avut însă Poklewski ca să-l acopere și să-l protejeze? A rămas până azi un mister pentru mine. Să fi fost vreun agent al siguranței imperiale, bucurându-se de înalte protecții, un simplu agent provocator pe care Poklewski prefera să-l menajeze, cine va pătrunde vreodată în tainele diplomației rusești din labirintul inextricabil al politicei secrete țariste? Tot bine că nu am avut cu ele nemulțumiri mai grave de înregistrat.

Din prima zi am căutat să folosesc la serviciul cenzurii nu numai zia-riști, dar și artiști și scriitori. Când ne-am retras în Moldova, s'au mai îm-prăștiat, dar cât am stat la București cenzura a fost o adevărată adunare a reprezentanților literelor și artelor române. Nu știu dacă îmi vor fi pă-strând o amintire recunoscătoare pentru gândul pe care l-am avut de a feri și astfel intelectualitatea noastră de pierderi inutile, lucrul de altfel nu are nici o însemnătate. Destul că eu mă felicit și azi de această inițiativă. Cât despre felul cum mi-am îndeplinit misiunea de cenzor, prefer să nu spun ni-mic, sarcina mi-a fost destul de penibilă, ca să nu mai răscolesc toate amin-tirile legate de ea. Se potrivea așa de puțin cu firea și cu toată mentalita-tea mea, încât patriotismul care în timp de război dictează tuturor să lup-te acolo unde li se cere, m'a îndemnat să mă supun rugăminții lui Brătia-nu. Nu e vorba, am avut o răsplată după ce războiul s'a terminat și cenzu-ra s'a ridicat: victimele mele, ziariștii, au venit să mă roage să fiu preșe-

dintele sindicatului lor și m-au și ales dacă nu mă înșel, cu unanimitatea voturilor. Recunosc că este un record și mărturisesc că am considerat întotdeauna acest vot ca cel mai măgulitor succes din viața mea politică.

La ora 6, când părăseam palatul poștelor, goarneau sunau mobilizarea, străzile erau pline de lume și fierberea era mare pretutindeni. Desigur că nu era entuziasmul de la 1913, căci atunci țara se simțise luni de zile umilită în mândria ei națională din pricina rezolvării fără noi a chestiunii orientului și se temea ca războiul balcanic să nu se termine iar România – pentru a întrebuița expresia curentă de atunci – să scape trenul. Așa încât, atunci când s'a dat în sfârșit semnalul luptei, a fost o explozie de bucurie, aș putea spune un adevărat delir. Pe de altă parte, lumea avea convingerea superiorității noastre asupra celor cu cari trebuia să ne batem și, prin urmare, intuiția că nu mergem nici la luptă grea, nici la jertfe mari.

Acuma lucrurile se înfățișau cu totul altfel, entuziasmul pentru realizarea idealului național atât de viu, atât de năpraznic la izbucnirea războiului mondial, avusese vreme să se mai domolească în timpul celor doi ani de neutralitate. În acest răstimp raționamentul începuse să predominie imboldurile inimii, opinia publică vedea cât de nesigură era soarta războiului, discuțiile în jurul probabilităților de învingere ale unora și ale altora lăsau mari nedumeriri în sufletele tuturor. Controversa asupra oportunității momentului sporea încă dezorientarea generală. În sfârșit, toată lumea cunoștea ororile acestui război fără seamăn și, ca atare, știa că de astă dată nu mai mergeam la o plimbare militară, ci la o luptă crâncenă, la dureri, la sacrificii, la cumplitे încercări.

Cine a susținut că țara era împotriva războiului s'a înșelat, sau a vrut să înșele lumea, pentru că opinia publică era absolut pentru intrarea în acțiune, ideea de-a trece Carpații, de-a înfăptui unirea cu frații noștri de peste munți înflăcăra puternic toată suflarea românească. Dar, firește, în entuziasmul de la 1916 era și conștiința gravității luptei ce ne aștepta, intuiția mulțimii este admirabilă, ea se înșală mai rar decât calculele diplomației și decât prevederile ocârmuitorilor.

La aceeași oră, Edgar Mavrocordat, ministrul nostru la Viena, înmâna declarațiunea oficială de război la Ballplatz și Ministerul nostru de Externe aducea Contelui Czernin vestea declarării războiului și îi comunica măsurile în vederea plecării lui și a personalului diplomatic și consular austro-ungar. Czernin nu a părut surprins și de fapt nu era, de mult ajunsese la convingerea că războiul târăgânând și Puterile Centrale neputând obține o victorie cu un caracter mai hotărîtor, România va trece de partea Aliaților; rapoartele sale o dovedesc. Dar a fost surprins că am declarat războiul în acel moment. Cât despre von dem Busche, el își făcea mari iluzii și a fost într'adevăr pe de-a'ntregul surprins de hotărîrea noastră.

Deoarece plecarea nu putea avea loc imediat, mai mult ca măsuri de precauțiune, von dem Busche și Czernin au fost consemnați la început în

legațiunile lor, căci voiam să evităm manifestațiuni ostile, incidente regretabile. Deși i-am tratat în chipul cel mai omenesc, cel mai civilizât, deși au mulțumit la graniță reprezentanților ministerului de externe cari îi întovărășeau, Czernin, abia reîntors la Viena a susținut că ne-am purtat cu el în mod rușinos și a început să publice prin presă tot felul de inexactități și de trivialități pe socoteala noastră. Adevărul era că murea de necaz că nu ne putuse convinge să mergem cu Puterile Centrale, se socotea personal ofensat de noi, de Brătianu îndeosebi și, având un suflet de rând, cum a dovedit-o până la evidență în momentul dezastrului monarhiei, a recurs la neadevăruri și la insulte. Aci von dem Busche i s'a arătat superior.

A doua zi, 15 August, prima zi a războiului, sosind ceva mai târziu ca de obicei la Brătianu, fiindcă stătusem până la 4 dimineața ca să supraveghez personal cenzura ziarelor, l-am găsit foarte mulțumit. Aproape pretutindeni, de cu seară și în timpul nopții, trupele noastre se puseseră în mișcare și trecuseră granița. Inamicul, surprins, ne opusese o slabă rezistență, pagubele noastre erau neînsemnate, făcusem destul de mulți prizonieri și operațiunile se desfășurau cât se poate de bine.

Brătianu avea dreptate să fie așa de mulțumit, căci el fusese stăpânit luni de zile de grija trecerii Carpaților; aceasta fiind prin natura ei o operație foarte delicată, el considera că este esențial ca noi să putem trece munții prin surprindere și să ajungem astfel cu forțele noastre intacte în Ardeal. Dânsul pregătise și combinase totul până în cele mai mici amănunte în vederea acestui rezultat. De aceea, în timpul neutralității exagerate chiar oficial rezerva sa față de Aliați, de aceea avusese oarecari indulgențe față de Puterile Centrale, de aceea tolerase unele manifestațiuni germanofile, de aceea se expusese de doi ani la fel și chipuri de bănuieli, precum și la criticile violente ale zgomotoșilor noștri naționaliști. Un prim rezultat îl obținuse, Puterile Centrale nu se fortificaseră serios în Carpați, acuma trebuia neapărat obținut și al doilea, trecerea prin surprindere, adică cu minimum de sacrificii. Câteva ceasuri abia după declarația războiului, acest rezultat era obținut și obținut mai presus de așteptările lui. Cum să nu fi fost vesel, când cel dintâi obiectiv pe care și-l propusese era deja atins?

Pe la 12 s'a dus la Palat cu Vintilă Brătianu, care trebuia să intre în guvern ca ministru de război și urma, deci, să depună legiuitul jurământ. A ceastă numire fusese din vreme hotărâtă și era foarte binevenită. Brătianu, omul marilor concepții și marilor hotărâri, nu era omul muncii metodice și migăloase, acuma era trebuință deci, la ministerul de război, mai mult decât oricând, de o muncă de amănunt și de fiecare clipă. Pe de altă parte, până în ajunul războiului munca aceasta de birou o făcuse Generalul Iliescu, ori dânsul trecuse din momentul mobilizării la Marele Cartier. Să facă de acuma Brătianu munca lui era o imposibilitate și să caute un secretar general care să-l înlocuiască, era greu.

Din toate punctele de vedere numirea unui nou titular la ministerul de război se impunea deci, și, prin puterea lui de muncă, prin însușirile sale gospodărești, nimeni altul nu era mai indicat decât Vintilă Brătianu. Vreme îndelungată, deși avea conștiința nedreptății pe care o săvârșea, Brătianu refuzase să încredințeze fratelui său un portofoliu, ca nu cumva să fie învinuit că prezidează o formațiune de familie. Acuma desemnarea aproape generală a lui Vintilă Brătianu ca titular al războiului nimicise ultimile sale scrupule și fapt este că rareori o numire ministerială a fost întâmpinată cu o mai unanimă aprobare. Și astfel Vintilă Brătianu, la vârsta de aproape 50 de ani, a devenit pentru prima oară ministru.

Restul zilei de 15 și dimineața de 16 au fost ocupate cu vizite protocolare, cu redactări de telegrame către primii miniștri aliați, cu primirea răspunsurilor. Nota generală era foarte cordială. Telegramele ne arătau marele entuziasm pe care intrarea noastră în acțiune o produsese în rândurile Aliaților, în special în Franța, care stătea încă sub apăsarea unei puternici presiuni a armatelor germane, precum și consternarea nemaipomenită ce domnea la Budapesta și la Berlin.

Diamandy, care nu știu de ce își pusese uniforma de ofițer de roșiori, se plimba prin casa lui Brătianu cu aere marțiale, care ne amuzau cu atât mai mult cu cât ele erau absolut incompatibile cu statura lui cam liliputană. Dealtminteri, aveam și dreptate să mai râdem, fiindcă această oportunitate nu trebuia să o mai avem multă vreme.

În cursul zilei de 16 am mai avut o mare bucurie, trupele noastre intraseră în Brașov și, după ultimele informațiuni primite la Marele Cartier, intrarea lor în Sibiu părea iminentă. Entuziasmul în țară era la culme.

După aceea veștile rele au început să se țină lanț și situația să devină tot mai îngrijorătoare, tot mai gravă. În primul rând, un Zeppelin venit din direcția Bulgariei ne vizitase imediat, două nopți de-a rândul, după declararea de război și Bucureștiul fusese serios bombardat. În sine, incidentul nu avea mare însemnătate, nici numărul victimelor, nici pagubele materiale nu erau mari și populația capitalei, de bună seamă cam surprinsă și cam tulburată, se arătase totuși plină de bărbăție. Dar aceste „raid-uri“ dovediseră completa insuficiență a apărării noastre aeriene, cele câteva avioane de care dispuneam erau nu numai neîndestulătoare, dar de un model vechi, deci în stare de vădită inferioritate față de aeroplanelor inamice. Pe de altă parte, artileria noastră anti-aeriană nu corespundea deloc necesităților, ne apăram la București cu tunuri improvizate, a căror tragere scurtă nu putea atinge dirijabilul german. De aceea ofițerii Zeppelin-ului se și scoborau în chip sfidător și desigur că, dacă a doua noapte dirijabilul lor nu ar fi suferit un accident, care a cerut o lungă reparație, am fi continuat să privim zilnic aceste vizite nocturne și am fi trebuit să stăm în fața lor cu totul neputincioși.

E adevărat că, atunci când am intrat în acțiune, cunoșteam inferiori-

tatea noastră în ceea ce privește aviația, făcusem mereu și în timpul neutralității și din momentul iscăririi tratatului, apel Aliților să ne trimită de urgență avioanele trebuincioase. Primisem nenumărate făgăduieli, dar atâtă tot. Prin bombardarea îndrăzneță a capitalei de către Zeppelin, eram de la început puși în chip brutal în fața dovezii acestor lipsuri ale pregătirii noastre militare, ceea ce a contribuit a crea o atmosferă de demoralizare tocmai când era mai mare nevoie decât oricând de a menține ridicat moralul țării. A trebuit să treacă multe săptămâni și să mai suferim multe bombardamente, pentru ca Aliții să ne pună în sfârșit la îndemână mijloacele unei apărări aeriene.

În al doilea rând, în ziua de Miercuri 17, ministrul Bulgariei, Radeff, ne-a cerut pașapoartele sale, cu alte cuvinte ne-a notificat intrarea în război a patriei sale. De aceasta — precum știți — nu ne îndoiesem niciodată, sperasem cel mult că cei de la Sofia să mai târăgeze câteva zile, pentru ca în acest răstimp Rușii să aibă vremea să ocupe de-a lungul graniței dobrogene poziția prevăzută în planul general de luptă. Cu atât mai mult, cu cât Rușii înaintau cu o neînțeleasă încetineală. Fusesse întâi vorba să vină pe Dunăre până la Cernavodă, ceea ce le-ar fi scurtat mult drumul, când colo se încăpățânaseră în ultimul moment să treacă pe un pod plutitor la Isaccea și să străbată Dobrogea în tot lungul ei. Dacă cel puțin ar fi făcut cu iuțeală acest marș, dar, cu toate stăruințele Marelui nostru Cartier, înaintau fără nici o grabă, parcă mergeau la o paradă, nu la apărarea unei granițe care reclama cât mai curând prezența lor.

Comandantul acestor trupe, Generalul Zaioncowski, venise la București să se prezinte Regelui și să ia contact cu comandamentul nostru suprem. Brătianu avusese cu el o lungă convorbire la un dejun oferit de Poklewski la legația rusească, îi făcuse personal o bună impresie, dar îl găsisse peste măsură de preocupat — s'ar putea spune de pesimist — ceea ce îl pusese pe gânduri. Cunoscând dedesubturile perfidiei rusești, Brătianu se întreba cu drept cuvânt ce putem aștepta de la niște trupe rusești, care după ce că nu sunt atât de numeroase pe cât le-ar fi voit el, mai intrau și în acțiune cu o astfel de stare de suflet deprimată.

Din documentele rusești publicate mult în urmă după război, am aflat ce trupe încredințase Alexeieff comandei lui Zaioncowski, ce stranii instrucții îi dăduse, de ce simțăminte era însuflețit și, prin urmare, ne puteam explica și figura lui îngândurată de la dejunul lui Poklewski cât și toată atitudinea lui ulterioară.

În al treilea rând, în fața Sibiului înaintarea noastră se oprise de-o dată, fără motiv aparent, iar trupele executau pe urmă mișcări și contra-mișcări fără rost, care dovedeau o adevărată și îngrijorătoare nepricepere a comandamentului local.

În sfârșit, ceea ce era și mai grav, nimeni nu mișca, deși Aliții făgăduiseră că în ceasul chiar în care noi vom începe trecerea Carpaților, Rușii

vor începe și ei sus în Bucovina și în Galiția o puternică ofensivă spre a trece munții și, unindu-se cu noi, urma să năvălim împreună în câmpia ungurească, pe când jos Sarrail cu trupele lui, va ataca violent armata bulgară pe frontul de la Salonic.

La întrebările lui Brătianu, Rușii răspundeau să aibă numai puțină răbdare. Francezii, că atacul va începe negreșit mâine, pe urmă negreșit poimâine. Când colo, eu la cenzură primeam ultimele comunicate bulgare, care nu numai că nu pomeneau de înaintarea lui Sarrail, dar care semnalau atacuri și chiar mici succese bulgare.

Surprinderea și îngrijorarea noastră devenea cu drept cuvânt tot mai legitimă. Dealtminteri, Aliații și-au făcut lor prin această atitudine un rău tot atât de mare ca și nouă. Ne închipuim ușor ce ar fi fost dacă ei și-ar fi ținut fâgăduiala dată, dacă în momentul în care trupele noastre se revărsau în Ardeal prin toate strâmtoarele, în care Puterile Centrale erau silite să-și adune rezervele de pe celelalte fronturi ca să le trimită în Ardeal, dacă în acel moment, cu prețul oricărui sacrificiu, Rușii ar fi început o mare ofensivă în Bucovina și în Galiția și dacă, concomitent cu aceasta, mai erau și Bulgarii să fie atacați de Sarrail. Întreaga fizionomie a războiului mondial s'ar fi schimbat și acesta ar fi putut să se isprăvească, dacă nu în toamna anului 1916, dar desigur cu mult înainte de data la care s'a sfârșit.

Prin intrarea ei în acțiune, România a oferit Aliaților un minunat prilej de scurtare a războiului, sau chiar de victorie decisivă. Ei nu au știut să se folosească însă de această conjunctură, au pierdut prilejul cu o nepermisă ușurință și au îngăduit astfel Germaniei să-l transforme într'o ocazie de noi și neprevăzute succese pentru ea. A fost, fără îndoială, una din cele mai mari greșeli ce au comis, ceea ce de altfel Mareșalul Foch recunoaște în memoriile sale. Se pune însă întrebarea: cum au putut să o facă? Sarrail are oarecare scuze, forțele de care dispunea nu erau îndestulătoare și, pe de altă parte, erau din cauza malariei într'o stare sanitară atât de proastă, încât de fapt se găseau lovite de o adevărată paralizie. Rușii, în schimb, nu pot invoca nici o circumstanță ușurătoare, nu le lipsea nimic pentru a încerca măcar de a hărțui inamicul neconținut și energic, dacă nu putea dezorganiza chiar frontul printr'o ofensivă în stil mare. Niciodată nu au făcut-o, comandamentul lor, lipsit cu desăvârșire de cel mai elementar simț al solidarității fronturilor aliate și anihilat în toate pornirile lui prin nepriceperea unora și rivalitățile meschine ale altora, nu a priceput de loc oportunitățile ce i se prezentau și a dovedit o incapacitate demnă de soarta pe care a avut-o mai târziu.

Dar la ce folos recriminările cu atât mai mult când, în același timp, fără a aștepta să ne mai declare formal războiul, Bulgarii, ajutați de câteva unități germane, au și deschis focul la granița Dobrogei. Obiectivul lor a fost îndată Turtucaia, atacul împotriva acestui punct întărit de noi a început în noaptea de 18 August. Din primul moment situațiunea nu a fost

favorabilă, trupele din cetate se apărau prost, se retrăgeau mereu și pierderile erau mari. Generalul Aslan, care comanda armata III de care depindea garnizoana din Turtucaia și care își avea cartierul la București, nu părea însă îngrijorat. Mărturisesc că nici nouă situațianu ni se arăta prea gravă, știam că Turtucaia e bine întărită, că în dosul ei era Silistra și ea destul de bine întărită, că acolo se afla o garnizoană puternică, care putea oricând veni în ajutorul celei din Turtucaia. În fine, deși încet, Rușii totuși înaintau, Zaioncowski trebuia dintr'un moment într'altul să fie cu diviziile lui pe pozițiunile indicate și, prin urmare, în măsură să atace pe Bulgari. Trupele noastre, sub comanda lui Arghirescu — un protejat al Generalului Averescu și care se bucura de-o bună reputație — erau la posturile lor și nu așteptau decât să facă legătura cu Rușii. Situația se prezenta deci sub auspicii oarecum bune.

Cu cât trece însă vremea, cu atât situația devenea mai critică, o linie de forturi cade, cealaltă rezistă greu, Generalul Teodorescu, care comandă la Turtucaia, cere ajutoare, Generalul Aslan începe să se agite. Atunci Marele Cartier adună trupele disponibile în jurul Bucureștiului, le trimite cu camioane și cu automobile în grabă la Oltenița, ordonă Generalului Basarabescu să iasă din Silistra și să atace în flanc Bulgarii care operau în jurul Turtucaiei, apoi dispune ca Rușii, ajunși în fine pe linia frontariei, să ia și ei aceeași direcție. Dar totul era zadarnic, știrile erau tot mai rele, la Turtucaia nu se mai rezista, Basarabescu se retrăgea în dezordine, Zaioncowski nu era de găsit nicăieri. Arghirescu se hărțuia cu slabe forțe bulgărești în direcția Bazargicului, Marele Cartier adresează Generalului Teodorescu un apel suprem: „Garnizoana să lupte până la ultimul om!”

În ziua de Miercuri 26 August la amiază, adică a zecea zi după intrarea noastră în război și a șaptea zi după începerea primului atac bulgar, totul era pierdut. Generalul Teodorescu își părăsește postul de comandă în goana automobilului, o panică indescritibilă urmează printre trupe, toți pornesc spre Dunăre și caută s'o treacă. Se petrec scene îngrozitoare, pe ici pe colo câțiva ofițeri caută să restabilească zadarnic ordinea, alții cu un admirabil eroism luptă până în ultima clipă și până la ultima cartușă. Și, în mijlocul acestei învălmășeli fără seamăn, armatele bulgaro-germane ocupă cetatea.

Rezultatul: 480 ofițeri, 28.000 soldați prizonieri, în plus 100 de tunuri, 62 de mitraliere și o mulțime de materiale cad în mâinile inamicului, afară de aceasta, 160 de ofițeri și 6000 soldați morți sau răniți. Fără îndoială iluminată la Berlin și la Sofia, la Budapesta și la Viena.

Era pentru noi o groaznică lovitură. Ce se întâmplase? Cum se explica acest dezastru? Iată care este adevărul: nimeni nu își făcuse datoria, nimeni nu îndeplinise misiunea care i se dăduse. S'a zis că greșeala inițială era a comandamentului, îndeosebi a Generalului Ilescu, fiindcă nu se întărește așa puternic o cetate izolată, cu Dunărea în spate, sau mai degrabă,

se înglobează într'un sistem general de fortificare a unei regiuni întregi. S'a mai zis că la urma urmei Turtucaia, cap de pod, își putea avea rațiunea de-a fi în ipoteza unei acțiuni ofensive. Deoarece se renunțase, însă, la acest plan, care fusese cel inițial, și se hotărîse acuma pe frontul de sud o acțiune defensivă, întărirea Turtucaiei era din punctul de vedere strategic o greșeală evidentă și nepermisă. Se poate, nu am pretenția să intru în considerațiuni tehnice în care nu mă pricep. Dar un fapt este sigur, dacă a fost o greșeală, ea se putea perfect repara. Ce a fost războiul decât o serie neîntreruptă de restabiliri de situații? Pentru aceasta era destul să se execute măsurile precis, să se lupte metodic și să se reziste la Turtucaia, iar garnizoana din Silistra să atace din vreme în flanc trupele inamice, ce-și concentraseră eforturile asupra Turtucaiei. Rușii trebuiau la momentul oportun să se îndrepte și ei în aceeași direcție și să contribuie la despresurarea cetății. Bulgarii nu dispuneau de forțe atât de numeroase, chiar așa prost cum fusese apărată Turtucaia și tot le pricinuisse mari pagube, chiar dâșii au mărturisit, 199 ofițeri și 7773 de morți și răniți. Este deci evident că nu ar fi putut să reziste unui atac combinat româno-rus bine și la timp executat și că, după toate prevederile, războiul se putea începe pe frontul de sud cu un succes răsunător.

Dispuneam de toate elementele necesare pentru aceasta, când colo Generalul Aslan s'a dovedit de o incapacitate și de o lipsă de conștiință scandaloasă, juca cărți la Jockey Club, făcea pe grozavul și spunea imbecilități spre pildă, că „Turtucaia c'est notre Verdun, qui s'y frotte s'y pique!“ Mai târziu a contestat că a jucat cărți, a susținut că a mers numai la club să caute un prieten, a negat rotomantadele lui verbale, din nenorocire însă așa a fost. De altfel, nici nu s'a dus pe front să vadă cum stau lucrurile, să verifice dacă măsurile luate se execută, dacă comandanții locali se arată la înălțimea misiunii lor, trăia într'o completă beatitudine. Când s'a desmeticit era prea târziu și atunci și-a pierdut capul a trimis rezerve în Turtucaia, care au fost măcinate treptat și fără folos, nici nu s'a interesat să vază ce face armata de la Silistra, cum anume își executa mișcarea.

Cât despre Generalul Teodorescu, acesta și-a pierdut capul din prima zi, ca mulți ofițeri de birou capabili, pe front s'a arătat cu desăvârșire lipsit de orice calitate de comandament. Nici un moment nu a avut trupele sale în mână, era cuprins de spaimă, dădea ordine și contra-ordine, iar la urmă a fugit în chip rușinos, părăsindu-și postul și oamenii. În asemenea condițiuni e firesc ca și subalternii lui să nu fi fost la înălțimea chemării lor, unii dintre ei s'au retras în fața primei presiuni mai puternice a inamicului, când s'a dovedit că ar fi putut foarte lesne să reziste, alții s'au zăpăcit și nu au mai fost stăpâni pe mișcările lor. Iar trupa ce era să facă? Se poate ca un regiment compus din orășeni și din mahalagii de la București să fi luptat mai slab, dar cealaltă nu pot fi învinuite, ba dimpotrivă, grănicerii trimiși în grabă din București au luptat cu o neîntrecu-

tă vitejie. Dar ce se poate cere la o trupă rău comandată, lăsată în voia ei?

În sfârșit, Generalul Basarabescu a fost mai prejos de orice calificare, nu numai că a stat la Silistra fără să miște, dar când i s'a dat ordin să meargă repede în ajutorul Turtucaiei, s'a pus prea încet în mișcare și la prima ciocnire cu inamicul, care îi era cu mult inferior, s'a speriat și s'a retras de fapt fără să lupte, retragerea făcând-o într'o dezordine care s'a transformat în panică; astfel, două zile după Turtucaia, Silistra nu se mai putea nici ea apăra, iar bulgaro-germanii intrau cu ușurință și fără pierderi în acest al doilea punct strategic, în această a doua cetate fortificată a noastră.

Iar Generalul Zaioncowski, pur și simplu nu a executat ordinele ce i s'au dat, când i s'a spus să se îndrepte spre Turtucaia, a luat-o în sens opus, spre Bazargic. În concluzie, cel mai bun plan din lume, dacă nu se execută, nu mai valorează nimic. Aceasta a fost situația la Turtucaia.

Atunci și în urmă am auzit mereu spunându-se că Turtucaia a fost o pagină de rușine și de durere, o umilință națională fără de seamăn, simbolul ușurinței, neprevederii, al tuturor slăbiciunilor neamului nostru. Sărmanul Brătianu a fost atacat ani de-a rândul pe această temă. Făcuse unitatea țării și i se striga încă „Turtucaia!“, care se invocă spre a se dovedi nepregătirea noastră militară.

Câtă dreptate și câtă exagerare! Firește, Turtucaia a fost o dureroasă, o foarte dureroasă înfrângere, cu grave consecințe pentru noi și materiale și morale. Dar, de fapt, ceea ce s'a petrecut acolo nu s'a întâmplat, cum o tot spuneam și o tot credeam, numai la noi. S'a petrecut la începutul războiului aproape pretutindeni, în puține locuri nu s'au produs învâlmășeli la primul contact cu inamicul și scăderi de tot felul. Armata franceză, cât de minunată și cât de vitează, a fost la Charleroi mai prejos de orice. Germanii în primele zile pe frontul rusesc parcă nu mai arătau a armată, admirabila armată imperială. Nu mai vorbesc de Englezi, îmi pare rău că nu am notat amănuntele pe care mi le-a povestit Colonelul Thomson — azi Lordul Thomson — debandada engleză până la Marna fusese ceva fantastic. Și, cu toate acestea, nu s'a găsit nimeni ca să vorbească de ticăloșia neamului și de rușinea națională, numai noi ne-am dat în spectacol și ne-am terfelit singuri în ochii lumii.

Au fost comandanți și ofițeri incapabili, desigur, dar au fost și alții care și-au făcut cu prisosință datoria, cari au luptat vitejește, al căror eroism poate cinsti orice armată. De ce vorbim numai de cei dintâi, de ce nu pomeneșc și de cei de-al doilea?

Dar nu numai la noi realitatea războiului a răsturnat în corpul ofițeresc clasificările din vremurile de pace. Fost-a acesta un fenomen specific românesc, care ne îndrituiește să ne acoperim singuri armata de oprobriu? Am uitat oare că la Charleroi comandanții francezi s'au arătat atât de incapabili, încât Joffre a fost silit să ia comanda la peste 70 de generali? Că unul

din generalii cei mai apreciați în timp de pace, căruia Wilhelm II îi încredințase comanda supremă a frontului de est, Generalul Prittwitz von Gaffron, a fost și el așa de inferior așteptărilor generale, încât după câteva zile de la începerea ostilităților, a trebuit să fie revocat și înlocuit în extremis cu pensionarul de la Hanovra, același Hindenburg menit să devie pe urmă marele erou național al Germaniei?

Aslanii, Teodoreștii, Basarabeștii sunt din nenorocire manifestațiunile unui fenomen general, să reducem deci și noi lucrurile la adevărata lor proporție. Ele sunt destul de triste, ca să nu le mai exagerăm.

Așa cum a fost, Turtucaia a avut două consecințe dezastruoase: una morală și alta materială. Cea morală: abia pornisem atât de bine, trecusem fără greutate Carpații, ne vedeam înaintând spre inima Ardealului, și iată-ne de-odată bătuți la sud de Bulgari, și amenințați cu invazia lor în Dobrogea. Înfrângerea era așa de răsunătoare, încât nu numai că anula toate succesele — netăgăduitele succese de la nord — dar că arunca de la început un fel de val de discredit asupra întregii noastre intrări în acțiune. Neajunsurile trebuia repede să le resimțim în armată, în populația civilă și în afară.

În armată, mulți criticau compunerea Marelui Cartier General, ar fi vrut să vadă în capul lui pe altul decât pe Generalul Iliescu. Deși i se recunoșteau calitățile de inteligență și de cultură, nu se bucura de autoritate morală, era considerat cam ușuratic și învinuit de-a fi foarte rău înconjurat. Situația lui era atribuită exclusiv protecției lui Brătianu. Pe de altă parte, se și făcuse o greșală, încredințându-se oficial conducerea Marelui Cartier General, Generalului Zottu, fostul șef al Statului Major, un general bătrân și vădit nepotrivit pentru un loc de așa mare răspundere. Se știa, însă, că dânsul era de fapt înlăturat de la postul său, că nici nu mergea la Cartierul General, unde Iliescu conducea totul. Aceste anormale și desigur foarte regretabile combinații sporeau încă ostilitatea împotriva Generalului Iliescu și, în ultimă analiză, se răsfrângeau asupra lui Brătianu.

Pe de altă parte, Generalul Averescu, care condusesese compania din 1913, era foarte popular și avea mulți devotați în rândurile armatei și în sânul partidelor politice. Aceștia susținuseră din prima zi că se făcuse o greșală și că ar fi trebuit să se încredințeze comanda supremă a oștirilor lui Averescu, ne putem așadar ușor închipui care a fost atitudinea lor îndată după Turtucaia. „Totul este vina lui Iliescu, el a făcut planul de război, acest plan era absurd. Dacă cel puțin ar fi luat pe urmă măsurile convenite, dezastrul se putea evita, dar nu le-a luat!“ Sărmanul, le luase, dar lumea nu o știa și, cum se petrece în asemenea momente, chiar dacă ar fi știut, nu l-ar mai fi crezut. „Vedeți, nu vă spuneam, este incapabil, nu trebuia numit. Mare greșală, neiertată greșală a făcut Brătianu...“ Aceste cuvinte se auzeau pretutindeni, ofițerii superiori cari primiseră — în trece-re, dar cu nemulțumire, să-i comande Iliescu — acuma ridicau capul și nu

se sfiau să dezvăluie pe față și adesea zgomotos sentimentele lor. „Dacă ne-ar fi condus Averescu, nu am fi ajuns aci...” și, de fapt, când Averescu a trecut într’una din zile cu automobilul pe Calea Victoriei, publicul i-a făcând o entuziastă și semnificativă ovațiune.

Slaba autoritate a lui Iliescu era pierdută, și fără îndoială că această atmosferă numai prielnică nu putea să fie pentru a susține moralul armatei și pentru a o oțeli în vederea luptelor ce se pregăteau și a încercărilor ce ne așteptau. Popularitatea lui Brătianu în armată era, firește, și ea puternic compromisă și greu putea să se restabilească până la sfârșitul războiului.

În populația civilă deziluzia era mare, unii, obișnuiți cu succesele ușoare ale campaniei din Bulgaria, concepeau cu greu idea unei înfrângeri imediate și mai cu seamă a unei înfrângeri provocată de Bulgarii pe care ne obișnuisem atâtă a-i disprețui. Alții, conștienți de gravitatea acestui război și îngrijorați de la început de cele ce ne așteptau, erau acuma cuprinși de un adevărat pesemism. Totul li se părea compromis și pierdut. Alții, cu sinceritate, sau din patimă politică, reeditau învinuirile de mai sus, acuzau și amenințau.

Germanofili, cu un surâs nestăpânit, șopteau prin colțuri: „Noi știam că așa se vor petrece lucrurile, noi știam că pe Germani nu îi poți bate, că superioritatea lor pe toate fronturile este covârșitoare. Dar cine a vrut să ne asculte? V’ați îmbătat de cuvinte și de iluzii. Pofțiți acuma, aveți războiul!”

Naționaliștii erau și mâhniți și supărați, mâhniți fiindcă trâmbițaseră atât de mult că Germania este isprăvită, că e destul să o atacăm și noi, pentru ca să se prăbușească definitiv, că greutățile războiului sunt o invenție a lui Brătianu, un pretext pe care îl invoca pentru a-și justifica nehotărârea și a-și scuza germanofilia. Astfel încât nu se putea împăca cu o atare desmințire brutală a tuturor afirmațiilor lor de doi ani. Pentru prima oară simțeau că au și ei răspunderea de-a fi dus țara la război. Supărați, fiindcă bineînțeleles tot ce se petrecea era din vina lui Brătianu, războiul trebuia făcut, dar trebuia altfel pregătit și trebuia altfel condus. De unde în primele zile vorbeau de guvern național și protestau fiindcă Brătianu refuza sau amâna să-l constituie, acuma declarau sus și tare că nu mai primesc să participe la un guvern național, că nu înțeleg să se solidarizeze cu greșelile și cu încăpățânările D-lui Brătianu. Și-a luat răspunderea, să se descurce singur! Dealtminteri, nimeni nu îi poftise să se solidarizeze cu acțiunea guvernului, mai mult decât oricând Brătianu înțelegea să poarte singur — și la bine și la rău — toată răspunderea situației.

Dar netăgăduit că nici această atmosferă a populației civile și a lumii politice nu era potrivită cu nevoile războiului și prielnică desfășurării ulterioare a evenimentelor.

În afară, situația era și mai gingașă. Opinia publică din țările alia-

te își făcuse mari iluzii la intrarea în acțiune a României, mai ales Francezii. Pe frontul lor lucrurile mergeau greu, sângerau într'una de la Februarie, și sângerau grozav, rănilor de la Verdun erau încă viu, intervenția le părea ca o ușurare mult așteptată. Aceleași simțăminte însuflețeau în parte, dacă nu în aceeași măsură și pe ceilalți Aliați.

În asemenea condițiuni este lesne de priceput că deziluzia a fost cu atât mai puternică, cu cât și iluziile fuseseră mai mari. La Ruși, unde de la început domnea față de noi o simpatie relativă, nemulțumirea era acuma vădită. Comandamentul rusesc avea aerul să spună că fusese îndrituit să nu privească intervenția României decât cu un entuziasm foarte moderat, că singurul ei rezultat pozitiv era obligația pentru Rusia de a-și slăbi frontul pentru a veni în ajutorul României. Deci, în locul unui folos, un neajuns în plus.

La Paris, la Londra se manifesta discret, dar se manifesta totuși, un fel de iritație împotriva noastră. „Ați tot amânat intrarea Dv. în acțiune, ne-ați tot impus fel de fel de condiții, ne-ați vorbit de aportul Dv., de cei 800.000 de oameni ce veți arunca în balanța Aliaților, și acuma vă bat Bulgarii și ne cereți ajutoare ca să vă mențineți frontul“. De la aceste reflexii și până la constatarea că „dacă am fi știut aceasta, nu am mai fi stăruit ca să ieșiți din neutralitate“, nu era decât un pas. Simțeam că mulți își făceau această socoteală, și nu trecuseră nici chiar 15 zile de la declarația războiului. Era penibil, grozav de penibil!

Uitau însă cu totul bunii noștri Aliați că vina de căpetenie era a lor, că noi eram numai veriga unui lanț, că tocmai de aceea planul nostru era în funcțiune de planul lor, că dacă numai una din părți îl executa acesta nu mai valora nimic și nu mai putea duce la nici un rezultat; în fine că dacă am fi știut că Aliații nu pot sau nu sunt dispuși să respecte stipulațiunile convenite de comun acord, am fi intrat în război, dar am fi urmat cu totul o altă tactică, ne-am fi menținut, spre pildă, în defensivă în Carpați, ceea ce nu ar fi fost prea greu și în schimb, la sud, am fi luat dispozițiuni militare de natură să ne asigure cel puțin deplina liniște a acestui front.

Cum se întâmplă, ei erau vinovați și tot ei făceau pe supărații; abia mai târziu, mult mai târziu, au recunoscut că dacă cineva avea dreptul să se plângă, apoi aceia eram noi, nu ei.

Oricum ar fi, realitatea era că a doua zi după Turtucaia ne găseam cu o situație militară încurcată și cu moralul scăzut și trebuia să căutăm mijloacele convenite pentru a înlătura aceste mari neajunsuri. Deocamdată Bucureștiul se adapta, însă, cu o surprinzătoare ușurință cerințelor noii vieți, o viață de război. Ai fi zis că trăise astfel de când lumea.

Familia regală părăsise capitala încă din ziua mobilizării. Regele era la Scroviște, în pavilionul de lângă eleșteu, clădit pe vremea Regelui Carol de către Kalenderu, pe acest loc ridicându-se azi clădirea mai mare în care Regele a petrecut ultimele luni ale vieții sale, înainte de a fi transportat la

Sinaia. Avea pe lângă el numai câțiva aghiotanți și oameni de serviciu, din când în când venea cu automobilul la Palatul din Calea Victoriei ca să lucreze și se ducea pentru raport la Marele Cartier General, care era instalat lângă Scroviște, în clădirile Domeniilor Regale din jurul gării Periș.

După marea criză sufletească prin care trecuse, era acuma liniștit și încrezător. În fața loviturii de la Turtucaia a păstrat o desăvârșită seninătate, știind că nu această înfrângere va hotărî soarta războiului, că lupta va fi lungă, că ne mai așteaptă multe încercări. Se pregătise din vreme așadar să înfrunte cu stoicism greutățile și învingerile trecătoare.

Îmi aduc aminte ce straniu ni s'a părut nouă – cari eram atât de adânc tulburați – când am aflat că în acele zile de înfrigurare, el își petrecea timpul redactând statutele, desenând cu propria lui mână și alegând culorile ordinului ce avea de gând să instituie, spre a răsplăti actele excepționale de eroism ale ofițerilor noștri în războiul de întregire a neamului. Astfel și atunci s'a născut ordinul „Mihai Viteazul“.

Regina era la Buftea, Barbu Știrbey îi cedase castelul său, iar el și cu familia sa se retrăseseră în vechea căsuță dinspre intrarea parcului. Fusese o idee nefericită, mai cu seamă în asemenea momente bârfele lumii trebuiau evitate. Afară de Principele Carol, care se mișca între Scroviște și Cotroceni, toți copiii regali erau pe lângă Mama lor. Mai văd încă și acum pe Ileana și pe Mircea jucându-se în fața castelului. Regina era plină de curaj, cum a fost de altminteră în tot timpul războiului, și plină de inițiativă. Orice greșeli ar fi comis înainte și după, în timpul războiului atitudinea ei a fost admirabilă. Se ocupa de răniții instalați în spitalul din Palatul Regal, ceea ce o silea să vie și să fie mereu la București. Optimismul ei era comunicativ, pe unde trecea descurajările dispăreau și speranțele renășteau.

Buftea era păzit militarmente, chiar declinând calitățile noastre aveam cea mai mare greutate să pătrundem în parc. După câțva timp s'a constatat însă că paza fusese încredințată unui regiment din Tulcea, compus în majoritate din Bulgari și că nu se prea putea bizui pe devotamentul lor. Regina României la discreția Bulgarilor! Ce sinistră ironie și, în același timp, ce delicioasă incurie de la Marele Cartier până la personalul militar al curții și până la serviciul civil al siguranței statului!

Noi, guvernul, eram, firește, cu toții la București, nu voiam cu prezența noastră să încurcăm sau să distragem de la grelele îndatoriri diferitele unități. Brătianu ne-o ceruse anume, ca nu cumva să dăm impresia că ne amestecăm în treburile comandamentelor, singur dânsul și cu Vintilă mergeau din când în când la Periș și încă la început Ministrul de Război se ducea rar, fiindcă era absorbit de munca uriașă a departamentului său.

De la consiliul ce se ținuse, însă, la mine acasă după Consiliul de Coroană de la Cotroceni, Brătianu nu ne mai convocase. Veneam mereu pe la el, ne puneam la curent cu cele ce se petreceau, discutam cu dânsul, dar abia

târziu ne-am mai întrunit cu adevărat într'un consiliu de miniștri. În schimb, la Iași ne adunam, în fiecare dimineață.

Eu îndeosebi îl vedeam pe Brătianu nu numai zilnic, dar de cele mai multe dăți de câte două și trei ori pe zi. Îndatoririle mele de cenzor reclamau un contact permanent cu șeful guvernului, iar el îmi arăta tot mai mult o încredere întregă și plină de afecțiune. De asemenea, intimitatea mea cu Vintilă Brătianu pe de-o parte, și cu Barbu Știrbey pe de altă parte, adăugate la contactul meu zilnic cu președintele consiliului și cu funcțiunile mele de cenzor, făceau în acele vremuri din mine omul cel mai bine informat din țară. Am deci oarecare motive să știu mai precis și mai complet decât alții ceea ce s'a petrecut.

Parlamentul era tot în așteptarea convocării lui. Îmi aduc aminte că Sâmbătă în ajunul Consiliului de Coroană vorbisem lui Brătianu de felul cum urma să decurgă ședința parlamentului de luni, când spre marea mea surprindere m'a întrerupt, spunându-mi că nu are de gând să-l convoace atât de repede. Am insistat, i-am pus în vedere că aceasta este pentru el o imperioasă obligație morală, dacă nu o obligație constituțională, că întârzierea va da loc la comentarii și va produce în opinia publică o impresie rea. Toate argumentele mele au fost totuși zadarnice. Cum i se întâmpla câteodată în mod inexplicabil, Brătianu s'a încăpățânat. „Nu este nici o grabă, de ce așa curând?” Nu am putut scoate alt răspuns de la el. Bănuiesc că sperând rezultate bune în primele 8 sau 10 zile, voia să le aștepte pentru a veni în fața Camerelor cu succese deja obținute și a provoca astfel prin entuziasmul general, o impunătoare manifestație de solidaritate națională, care să impresioneze țara și străinătatea.

Era o greșeală, o mare și inutilă greșeală. Dealtminterea, evenimentele s'au însărcinat să i-o dovedească mai repede chiar decât o bănuiam. Într'a-devăr, imediat după aceea lucrurile au început să meargă rău în Dobrogea, Turtucaia a căzut, prin urmare a se întruni parlamentul după acest dezastru era o imposibilitate. Trebuia așteptată o îndreptare a situației, un succes pe vreunul din fronturi, însă nici îndreptarea nu s'a ivit, nici succesul scontat nu a venit și Brătianu s'a văzut nevoit să tot amâne data acestei convocări.

Pe urmă au apărut avioanele germane, iar într'o bună zi au bombardat cu deosebită stăruință Dealul Mitropoliei, unde o bombă a pătruns prin acoperișul de sticlă al cupolei Camerei, a lovit în plin tribuna oratorilor, pe care au distrus-o și a căzut pe scaunul unui deputat. Câteva clipe după aceea am fost la Cameră, Mitropolitul Conon fusese atât de înspăimântat de acest bombardament, încât ne chemase imediat pe mine — Ministrul de Culte — și pe Petrache Gârboviceanu, administratorul Casei Bisericilor. Când am sosit l-am găsit tremurând, cerându-ne protecție, învinuindu-ne parcă pe noi de bombardamentul Nemților, zicându-ne că pleacă din București, în sfârșit o scenă lamentabilă, care a fost pentru noi ca o prevesti-

re a atitudinii pe care nenorocitul ierarh trebuia să o aibe în timpul ocupației. Cu greu l-am liniștit și l-am convins că este o imposibilitate morală ca el, șeful Bisericii, să fugă și să-și părăsească de frică păstoriții. Am plecat scârbiți de acest moșneag, care în loc să dea țării pilda bărbăției, a creștineștii nepăsări de moarte, nu se gândea decât la pielea lui, și care în clipa când atâția tineri erau secerați și când, la urma urmei, ar fi trebuit să considere ca o fericire supremă eventualitatea unei asemenea morți eroice, se mărginea să tremure ca un laș. Eram indignat de spectacolul unui suflet atât de sterp, mă gândeam la Cardinalul Mercier și îmi plezna obrazul de rușine pentru Biserica mea.

Gârboviceanu, văzându-mă în această stare de spirit, ca să mă mai domolească mi-a propus să intrăm în incinta Camerei, ca să constatăm prin noi înșine stricăciunile. Ce am văzut era cu adevărat de necrezut, bomba zdrelise ușor tribuna președentială, sfărâmasse pe cea a oratorilor și, spartă în două, plină încă de o pulbere galbenă-verzuie, era frumos așezată în mijlocul unui fotoliu de deputat neatins; Gârboviceanu și cu mine am crezut că fusese depusă acolo de personalul Camerei, când, spre uimirea mea, intendentul mi-a declarat că nici de cum, ea așa a căzut, și dânsul, așteptând autoritățile, nu și-a permis să schimbe nimic din loc. Dar un amănunt mai curios încă: știți pe al cui fotoliu căzuse bomba?... Pe fotoliul lui Petre P. Carp!

În lipsa unei serioase apărări anti-aeriene, această îmtâmplare ne-a făcut însă să ne temem ca nu cumva să expunem, în caz de convocare, pe deputați la primejdiile unui bombardament inamic. Acest motiv s'a adăugat la toate celelalte și iată cum am ajuns să ne retragem în Moldova fără ca să luăm contact cu reprezentatiunea națională.

O sumă de neajunsuri au decurs din această anomalie. Întâi opoziția, cum era și de prevăzut, a speculat situația, a spus că ne temem de o dezbatere publică, că fugim de răspunderi. Prietenii noștri din majoritate, deși nu manifestau nemulțumirea lor în public, veneau la ministerele noastre să ni se tânguiască. În genere, precum era și firesc, erau îngrijorați și mai cu seamă dezorientați. Printre alte foloase, convocarea parlamentului ar fi avut și pe aceea de a strânge rândurile majorității, de a lămuri asupra situației, de a încuraja și de a o solidariza cu acțiunea guvernului. Câte greutăți nu am întâmpinat în urmă din această cauză, câte încurcături nu am avut în momentul retragerii și la Iași, pe care le-am fi putut atât de lesne evita, convocând Parlamentul imediat după Consiliul de Coroană.

Brătianu și-a recunoscut greșeala, dar era prea târziu.

Opoziția în primele zile nu s'a prea manifestat, Nicu Filipescu, tot mai rău, nu mai ieșea din casă, stătea toată ziua în aceeași atitudine ca la Consiliul de Coroană, adică cu mâinile încrucișate și cu fruntea aplecată pe o mică mescioară de lângă canapeaua lui. Nu știa exact ce se petrecea, familia lui căuta să-i cruțe orice emoțiune. Printr'o indiscrețiune i se spusese

totuși că unele trupe nu se luptaseră la Turtucaia, și chiar dacă nu era exact, aceasta fusese însă pentru el o cumplită durere. Repeta mereu: „Neamul meu să nu se bată... să dea semne de lașitate?... Nu se poate, nu se poate, orice, dar aceasta nu aș fi crezut niciodată...” și ochii i se umpleau de lacrimi.

Take Ionescu singur se mai mișca puțin, vorbea, comenta, critica, profetiza, iar în jurul lui se concentrau diferiții corifei naționaliști. Era însă grozav de impresionat de zeppelinuri și de avioane, de teama lor nu mai dormea acasă în Strada Atena, ci la Athenee Palace, unde acoperișurile erau de ciment armat și, prin urmare, siguranța aproape deplină. Lipsa de curaj fizic a fost de altfel întotdeauna una din infirmitățile lui Take Ionescu și aceasta se manifesta acuma neutralizându-i întreaga activitate.

Iorga era la Văleni, unde ceruse să-l autorizăm a transforma ziarul său de partid, „Neamul Românesc“, într'un ziar de front. Brătianu consimțise și el era absorbit exclusiv de această muncă, pe care trebuie să mărturisesc că o îndeplinea și cu folos și cu patriotism. A continuat-o de altfel până la venirea guvernului Marghiloman, în primăvara anului 1918, procurându-i frumoase câștiguri materiale, care i-au îngăduit, mai ales în timpul refugiului, să-și susțină numeroasa familie.

Goga, odată mobilizarea decretată, se prezentase la Ministerul de Război și-i ceruse lui Vintilă Brătianu să-l înscrie ca voluntar și să-i dea o misiune de încredere la un cartier general pe lângă trupele ce înaintau în Ardeal, unde credea el că putea cu deosebire să fie folositor. Vintilă Brătianu, nu știu de ce, a fost indispus de această cerere, i s'a părut că Goga fugea de front, că o atare atitudine este nepermisă unui Ardelean, unui om care ceruse cu atâta stăruință războiul. Fapt este că i-a făcut o strașnică morală, că nu a vrut să ție seama de propunerea lui și că l-a îndemnat, chiar cu oarecare brutalitate, să o pornească pe front cu un regiment. Goga a ieșit de acolo adânc jignit și în sufletul și în amorul său propriu. Eu am intervenit imediat pe lângă Brătianu, care mi-a făgăduit că-i va vorbi lui Vintilă, era însă de mult cam iritat împotriva lui Goga, și, fie că a uitat, fie că s'a răsgândit, nu s'a făcut nimic.

Împreună cu fratele său, Goga s'a înrolat atunci într'un regiment compus în mare parte din rezervești din București, pe care îi comanda Coloneleul Vlădescu, cu care, dacă nu mă înșel, erau în termeni prietenești. Când Generalul Aslan a trimis rezervele din jurul capitalei în grabă cu automobilele la Turtucaia, a fost expedit acolo și regimentul Colonelului Vlădescu, și astfel frații Goga au participat la luptele de la Turtucaia. Eugen Goga a luptat efectiv și cu bărbăție, a fost grav rănit și a rămas de atunci infirm de un braț. Octavian Goga nu a intrat în foc, mi se pare că nici nu a trecut Dunărea, că a stat la Oltenița, dar în orice caz a fost martorul ocular al scenelor groaznice ce s'au desfășurat la căderea Cetății.

Când s'a înapoiat am pus piciorul în prag, l-am retras de la regiment și

l-am luat cu mine la cenzură. Pregăteam tocmai scoaterea unei foi oficiale pentru soldați, l-am rugat deci să se ocupe de ea. Venea zilnic la mine, vorbeam, povestea fel și chipuri de lucruri, era foarte interesant, dar nu făcea nimic. Spre marea mea mâhnire, nu-i puteau folosi serviciile, stăruiam de el, îi arătam că e dator să-și pună talentul în slujba țării, recunoștea că am dreptate, făgăduia, dar în zadar. Din nenorocire, așa a fost până la sfârșitul războiului.

Vintilă Brătianu însă făcuse netăgăduit o greșală, oricum Goga, mai ales în acele momente, era un simbol și trebuia tratat ca atare. Sunt sigur și azi că de la acest nenorocit incident a pornit dușmănia lui împotriva fraților Brătianu și, în genere, a partidului liberal, dușmănie care s'a manifestat după armistițiul atât de viu și care s'a mai domolit abia mai târziu, când printr'un concurs întreg de împrejurări i-a fost dat lui Brătianu să ajute pe Goga în realizarea unora din ambițiunile sale politice ulterioare. Cine știe, dacă Vintilă Brătianu în cabinetul de la Ministerul de Război i-ar fi vorbit altfel, poate că Goga se apropia de partidul național liberal, poate că ne ajuta în acțiunea din Ardeal, poate că pe vremea consiliului dirigent ne apropia în loc să ne despartă de partidul național, și așa mai departe.

Câte cauze mici nu au avut rezultate mari!

Carp era la Țibănești și nu dădea semne de viață. Maiorescu era la București, în casele lui Nicolae Racotă, din strada Lustrului și păstra o tăcere absolută. Marghiloman se ocupa cu multă sârguință de Crucea Roșie și deocamdată se ferea de vreo agitație politică. Prietenilor care îl vizitau le vorbea rezervat. Stere, îndată după declararea războiului, ceruse o întrevedere lui Brătianu, care a fost foarte cordială. M-am întâlnit cu el pe scară chiar când ieșea din cabinetul lui Brătianu, ne-am strâns mâna cu efuziune și am putut afla astfel imediat tot ce se petrecuse. Îi spusese lui Brătianu că a avut, ceea ce este drept, o altă credință decât el, dar fiindcă a lui Brătianu a triumfat și fiindcă țara a intrat în război, dânsul potrivit cu cele ce le scrisese dealtminteri încă din timpul iernii în „Viața Românească“, nu mai cunoaște altă politică decât politica țării, că îi dorește izbândă și că să conteze pe vechea lui prietenie. Brătianu, foarte sincer mișcat i-a mulțumit și și-a exprimat bucuria că reiau legăturile lor de demult. Mi se pare chiar că s'au îmbrățișat. A și fost ultima lor întrevedere. Stere, îmbrăcat în uniformă de colonel, se plimba ostentativ pe străzile capitalei. Primele zile s'a ținut de cuvânt, după Turtucaia am aflat prin prieteni că începe să-și reia limbajul dinainte de 14 August. Stelian s'a arătat îndată așa cum era, un om fără suflet, un egoist incapabil de orice sentimente adânci și de orice avânt nobil. Cum au venit primele vești rele, el, sclivisitul, el, omul care ținea toată lumea la distanță și o privea de sus, a năvălit ca orice agent electoral în cafenea la Capșa și a început să țipe și să acuze. I s'a atras atențiunea că nu era de demnitatea lui să se dea astfel în spectacol într'un local public și că la urma urmei nu trebuia să uite că a fost printre

cei cari au cerut cu mai mult zgomot intrarea noastră în acțiune. A plecat furios, vădit nu mai era stăpân pe el. Vizitele Zeppelinului îl terorizaseră, de aceea a și fugit imediat la Iași. După câteva zile s'a reîntors, a închis ziarul „Naționalul“ a lăsat tot personalul neplătit în mijlocul războiului și a fugit din nou, de astă dată definitiv la Iași. A stat acolo până la retragere, cum a devenit însă viața grea a plecat și de acolo și s'a dus la Paris. Dar avioanele germane îl urmăreau, a părăsit deci și periculosul Paris și, după toate aceste peregrinațiuni, a găsit adăpost sigur în sudul Franței. Când războiul a încetat, când toate primejdiile au fost înlăturate, și-a refăcut apariția pe străzile capitalei României întregite, arogant, pretențios, criticând pe toți și pe toate, alergând după procese cu onorarii mari, sfârșind prin a rămâne singur, fără partizani, fără prieteni și aproape fără clienți.

Disprețul meu și al multora îi era asigurat de atunci și până dincolo de mormânt.

La cenzură, lucrurile mergeau destul de bine, mă ocupam de ziarul pentru front, vedeam tot ce venea și pleca în străinătate. Verzea se arăta plin de curtenii și de sânguință, nici prin minte nu îmi trecea să-l bănuiesc, de altfel îl vedeam destul de rar, fiind atât de ocupat. Pe lângă cenzură, trebuia să mai consacru câteva ore pe zi și ministerului. Deși acolo Simionescu în ceea ce privea Instrucția și Gârboviceanu în ceea ce privea Cultele, îmi înlesneau sarcina prin munca lor pricepută.

Orașul era liniștit, circulația trăsurilor și a automobilelor era atât de redusă, încât străzile păreau aproape goale. Pretutindeni uniforme și numai uniforme, doamnele alergau din spitale în spitale, le întâlneai, elegante, în costumele lor albe de infirmiere. Toată lumea nu trăia decât în așteptarea comunicatelor, din când în când venea de pe front vreo rudă sau vreun prieten cu știri complimentare. În genere, cu cât trupele erau mai îndepărtate, cu atât moralul lor era mai bun. Pe ici, pe colo se mai răspândeau zvonuri false, lumea se alarma, apoi veneau dezmințirile și agitația se potolea. Era, firește, îngrijorare multă, în fiecare cămin se tremura pentru viața unei ființe scumpe și nici veștile generale nu erau mulțumitoare. Cum venea seara, Bucureștii devenea un oraș mort, străzile erau deșerte, lumea se închidea în casă și de frica Zeppelinilor nicăieri ne se vedeau lumini. Când apariția dirijabilului se semnală, orașul lua o înfățișare lugubră, în mijlocul întunericului celui mai desăvârșit auzai sunând clopotele tuturor bisericilor, dominate de impunătorul clopot al Mitropoliei și fluierăturile stridente ale sergenților de oraș. La puțină vreme, știai că Zeppelinul sosise, tunurile și exploziile de bombe o dovedeau. Populația se obișnuise și nu se alarma peste măsură, a fost însă mai impresionată de bombardamentele avioanelor ziua, care au și pricinuit pagube mai mari și victime mai numeroase.

Cu mici variante și bineînțeles o crescândă îngrijorare a lumii, orașul a păstrat această fizionomie aproape neschimbată până la retragerea în Moldova.

Astfel s'au petrecut primele zile ale războiului.

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI CINCI

DEZESPERAREA LUI BRĂTIANU MANTAUĂ LUI ARVINTIE

În urma celor petrecute în Dobrogea, măsuri urgente se impuneau, și s'au luat imediat. A doua zi chiar după căderea Turtucaiei, la 7 Septembrie, se ține la Marele Cartier un consiliu de generali, la care sunt chemați, pe lângă comandanții de armată, și doi vechi generali, Generalul Iarca și Generalul Crăiniceanu. După lungi discuții, în care nu au lipsit nici criticile, s'a hotărât:

1. Să se suspende deocamdată ofensiva în Ardeal.
2. Să se trimită trupe de acolo spre a întări frontul dobrogean.
3. Să se formeze o armată de rezervă în jurul Bucureștilor, pentru a putea preîntâmpina o eventuală trecere a Dunării de către inamic.

Totodată, cum era și firesc, se fac schimbări mari în comandament, se ia comanda Generalilor Aslan, Basarabescu și Teodorescu. Generalul Averescu trece la armata a doua, adică de la Brașov la armata din jurul Bucureștilor, care, astfel reorganizată, continua să fie denumită armata III. Generalul Crăiniceanu trece în locul lui Averescu la armata II, Generalul Zaioncicowski ia comanda tuturor forțelor româno-ruse din Dobrogea, cu ordinul precis de a se retrage pe linia vechii noastre fruntării și a o apăra cu toată energia.

Imi amintesc că atunci când Brătianu s'a întors de la Periș și mi-a comunicat aceste schimbări în comandamente, i-am exprimat nemulțumirea mea. Întâi, socoteam că Marele Cartier nu trebuie să se mărginească să ia comanda generalilor Aslan, Teodorescu și Basarabescu, trebuiau neapărat pedepsiți și pedepsiți cu asprime. Nu numai ca o satisfacție pentru opinia publică, dar pentru moralul armatei. Un exemplu trebuia dat, mai ales în timp de război trebuie să se simtă la conducere energie, jumătățile de măsuri făcând o impresie deplorabilă.

Așa s'a și întâmplat: în cazul de față indulgența Marelui Cartier a fost interpretată ca un act de slăbiciune, care a știrbit prestigiul înaltului comandament. Se zicea că Iliescu se știe vinovat, că nu îndrăznește să pedepsească pe ceilalți vinovați, că are interes să-i menajeze, iar această nenorocită stare de spirit a contribuit într'o largă măsură la demoralizarea

ofițerilor în toată prima perioadă a războiului. Unul din cele mai mari merite ale Generalului Prezan este tocmai de-a fi pus capăt acestui sistem, de îndată ce i s'a încredințat în Moldova conducerea Marelui Cartier; în câteva zile a înlăturat toți ofițerii care nu se arătaseră la înălțimea sarcinii lor, dând câteva pedepse exemplare. A fost destul pentru ca spiritul întregii oștiri să se schimbe, să înceapă o viață nouă și să se întocmească un moral care în mijlocul tuturor răstriștelor s'a menținut admirabil până la ultima zi.

Cred azi, ca și atunci, că această lipsă de rectilitate a fost din cele mai mari și pentru el personal, una din cele mai fatale greșeli ale Generalului Iliescu. În al doilea rând, consideram numirea Generalului Crăiniceanu drept o nepermisă greșală. Făcusem împreună cu Brătianu parte în 1913 din cartierul lui Crăiniceanu, ne putusem deci lesne convinge că era mai mult decât ciudat: de o nervozitate patologică, de o incoerență în hotărîri, de o lipsă de solitudine pentru trupa lui, de o brutalitate cu ofițerii, care ne înspăimântase. Și unul și altul ne-am întors din Bulgaria cu simțământul că Generalului Crăiniceanu nu trebuie să i se mai încredințeze nici o comandă, fiindcă este absolut incapabil să mai îndeplinească o asemenea însemnată și delicată misiune. Și iată-l acuma în fruntea unuia din cele mai grele comandamente! Nu pricepeam slăbiciunea lui Brătianu, prevedeam că lucrurile se vor sfârși rău; din nenorocire, evenimentele trebuiau să confirme în curând pesimistele mele prevederi.

Pe de altă parte, concomitent cu toate aceste măsuri, s'au făcut pe lângă Aliați demersuri stăruitoare: lui Alexeieff i s'a cerut să trimită întăriri puternice în Dobrogea, lui Joffre să dispună în sfârșit începerea ofensivei lui Sarrail. Răspunsul lui Alexeieff a fost deprimant, șeful Marelui Stat Major rusesc refuza pur și simplu să trimită orice ajutor. Susținea că trebuie să dea toată atenția frontului din Galiția, unde dealtminteri nu mișca și se adevărea zilnic că nici nu avea de gând să se miște. Cât despre Joffre, aproba măsurile luate de înaltul nostru comandament, făgăduia că va stăruii de Alexeieff să ne trimită trupe în Dobrogea, și de Sarrail să pornească mult așteptata ofensivă.

Într'adevăr, Sarrail s'a hotărît să atace și a început o ofensivă destul de însemnată, care s'a sfârșit cu ocuparea Monastirului. Câte speranțe nu pusesem la un moment dat în această ofensivă, după Moastir însă a încetat și nu a mai fost reluată decât cu totul la sfârșitul războiului, astfel încât armatele de la Salonic nu au putut întru nimic să ne dea sprijinul așteptat de noi la intrarea României în acțiune. Iar Alexeieff, după nenumărate și stăruitoare intervenții de la noi și din Franța, s'a hotărît să trimită o divizie în Dobrogea, o divizie care a sosit când se sfârșiseră luptele, înaintea cărora ajutorul lor ne-ar fi putut fi cu adevărat de folos.

Dacă Stavka ar fi înțeles situația, ce nu s'ar fi putut face, ce înfățișare nu ar fi putut să ia războiul! Când ne gândim ne cuprinde și amărăciunea

și revolta. Să presupunem că Rușii, în loc să trimită trupe, treptat și târziu, le-ar fi trimis la vreme și de-o dată, în mase mari, nu numai că Dobrogea ar fi fost scăpată, dar ar fi putut să pătrundă și în câmpia ungară prin porțile Carpaților deschise de noi și să provoace astfel o catastrofă a frontului austro-german. Când colo, ne-au trimis trupe multe, dar după ce am fost zdrobiți în Dobrogea, după ce Germanii ferecaseră trecătorile Carpaților, după ce, prin urmare, în Ardeal, nu se mai putea obține nici un folos strategic.

În fine, din cele petrecute în primele zile ale intervenției noastre, Brătianu și-a putut da seama că una din marile noastre inferiorități era necunoștința pe care ofițerii noștri o aveau despre războiul modern. După doi ani pe frontul rusesc, dar mai ales pe frontul apusean, se ajunsese la anume metode de lupte proprii războiului actual, metode necunoscute ofițerilor români. Cei mai culți, cei mai capabili dintre ei, ignorau arta cea nouă, cerințele ei, și în asemenea condiții cum erau să ție piept unor armate conduse de Germani, maeștrii inventatori aproape ai unor asemenea procedee? Această lacună trebuia fără întârziere înlăturată. Brătianu se gândise, deci să facă apel la sprijinul francezilor, spre a le cere o misiune militară care să ajute comandamentele noastre cu sfaturile și cu experiența ei. Guvernul francez consimți, Joffre desemnă ca șef al misiunii pe Berthelot, adică însuși pe generalul care îl ajutase în calitate de șef de stat major la Marna, și care trebuia să ne aducă servicii atât de mari. Din nenorocire, misiunea lui nu a putut fi la București decât la începutul lui Octombrie și până atunci multe s'au întâmplat.

O dată aceste dispozițiuni luate, Brătianu a căzut într'un adevărat marasm. Vreo 15 zile nu a mai fost el, nu îl mai recunoșteam, rătăcea de dimineața până seara din odaie în odaie, nu mai primea aproape pe nimeni, când îi vorbeai parcă nu auzea ce îi spuneai, cu greu puteai obține să rezolve chestiile care cădeau direct în sfera lui de atribuțiuni. Era fizicește abătut, aproape îmbătrânit, îl cuprinsese o groaznică desperare. Cauza ei nu era Turtucaia; ca și Regele, considerase Turtucaia ca un incident foarte dureros, dar atâta tot. Soarta războiului nu putea fi legată de el, alta era cauza sfâșietorului său zbucium sufletesc: Aliații îl înșelaseră și cu această idee nu se putea împăca. Nu putea să le-o ierte, nici lor, nu putea să și-o ierte nici lui însuși. I se părea monstruos ca Aliații să-i fi dat anume făgăduieli precise și solemne, pentru ca să-l îndemne să intre în război, și ca tot ei să nu fi împlinit pe urmă aceste făgăduieli. Îi era necaz pe el, că se lăsase ademenit să cadă în cursa lor; doi ani amânase intrarea în război, ca să ferească țara tocmai de ceea ce se întâmplase. Îngrădise intervenția noastră de atâtea garanții, luase toate precauțiunile posibile ca lupta să se dea cu cât mai mulți șorți de izbândă, cu cât mai puține posibilități de înfrângeri, și acuma tot ce clădise cu atâta trudă, cu atâta răbdare, cu atâta prevedere, se năruia din cauza unei vulgare păcăleli. România,

scumpa lui Românie, era amenințată cu soarta Serbiei, ca să cunoască victoria finală o aștepta calvarul ocupației inamice și poate chiar al pierderii vremelnice a întregului teritoriu național. Cum nu au luptat în Dobrogea, cine știe dacă Rușii vor voi să se bată pe frontul Moldovei.

Toată viața lui trăise cu simțământul viu al neîncrederii față de Mariele Puteri, fusese crescut în această atmosferă de suspiciune. Văzuse cât a avut de suferit tatăl său de pe urma disprețului, de pe urma egoismului celor mari când era vorba de statele mici, de durerile, de interesele, de năzuințele lor cele mai legitime. Și nu avusese decât o ambiție, să scutească țara lui de încercările de care tatăl său nu reușise să o ferească, cu toată grija și iubirea lui de neam. Avusese iluzia să creadă că a izbutit și iată că istoria se repeta, de ce se temuse nu scăpa, ba parcă îl așteptau lovituri mai grele decât acelea pe care le cunoscuse tatăl său.

De soarta finală a războiului nu se îngrijea, știa că suntem în funcțiune de Aliații noștri, și de victoria lor era sigur. Menirea lui însă fusese să conducă astfel destinele patriei sale, încât jertfele ei să nu fie mai mari decât se cuvine și ca România, prin intervenția ei să grăbească izbânda Aliaților.

Acuma nici unul din aceste două rezultate nu mai putea fi obținut. Cu mintea lui pătrunzătoare, el a văzut dintr'o dată tot ce era să se întâmple. Din ceasul acela era sigur că nu ne vom putea menține nici în Dobrogea, nici în Transilvania, nici pe Carpați, că va trebui să sacrificăm Oltenia, Muntenia și că Moldova nu o vom putea salva decât dacă Rușii vor binevoi să ne ajute. Nu excludea ideea de-a ne vedea pe Siret, pe Nistru, la Odesa, sau mai departe, și era sigur că războiul mondial va mai fi lung.

Și D-na Brătianu și Barbu Știrbey și eu am căutat mereu să-l îmbărbătăm, era în zadar, de cele mai multe ori tăcea, din când în când numai ne spunea cu vocea tremurândă de emoție: „Nu, nu, am fost înșelat, nu am să le-o iert niciodată...!”

După vreo două săptămâni și-a revenit în fire, tragedia sa sufletească se sfârșise, și-a redobândit seninătatea și toată bărbăția, pot spune chiar că în urmă a primit loviturile soartei cu mai multă tărie decât noi. Iluziile noastre nu le mai împărtășise, ceea ce se întâmpla intra în prevederile lui, își adaptase obiectivele și speranțele noii întorsături a evenimentelor cu noi imagini ce trebuia să ne facem despre ceea ce era să fie războiul. Când ceasul crizei a sunat pentru fiecare din noi, el de mult ieșise biruitor din frământările sufletului.

În timpul acesta situația pe front devenea din ce în ce mai îngrijorătoare, Nu mai era un război, era mantaua lui Arvinte, când cârpeai într'o parte, se rupea în cealaltă și așa mai încolo. Această perioadă a ținut de la căderea Turtucaiei până la retragerea noastră în Carpați, adică de la 6 Septembrie până la 10 Octombrie. A fost un chin nemaipomenit: într'adevăr, când credeai că situația s'a îmbunătățit în Dobrogea, te pomeneai că ea devine

critică în Ardeal, când veștile erau mai asigurătoare la nord, de-o dată totul se strica la sud. Nu mai știai încotro să-ți îndrepti privirile și speranțele. Până la 12 Septembrie lucrurile au mers tot mai rău în Dobrogea, căci după căderea Turtucaiei și a Silistriei și după bătălia pierdută de la Bazargic, ne-am retras pe linia vechii fruntarii dobrogene.

Generalul Mackensen, văzând că nu are în fața lui forțe numeroase că trupele noastre dispun de un armament inferior, că Rusia se lupta pe jumătate, că comandamentul este slab, lipsit de coeziune și temându-se, pe de altă parte, că de întârzie vom putea trimite întăriri și schimba această situație în favoarea noastră, s'a hotărât să nu ne dea nici o clipă de răgaz, să înainteze imediat, având Cernavoda, podul de pe Dunăre, drept obiectiv principal.

Așadar, la 13 el începe atacul. Cu toate că trupele noastre au luptat bine, cu toate că brigada sârbească a fost plină de vitejie, lipsa de energie a Rușilor ne-a silit ca a doua zi, 14 Septembrie, spre seară, să ne retragem din nou, de astă dată pe linia Rașova-Cobadin-Tuzla.

Mackensen nu era nemulțumit. Iar noi nu aveam cuvinte să fim mulțumiți, căci abia trecuseră două săptămâni de la intrarea noastră în acțiune și care era rezultatul? La nord înaintarea era aproape oprită, unitățile luate de acolo spre a veni în ajutorul frontului dobrogean împiedicaseră orice posibilitate a unei acțiuni în stil mai mare, potrivit planului inițial. Legătura între diferitele grupe nu era făcută, sectorul Jiului și al Oltului erau izolate, singură armata II de la Brașov operase o slabă joncțiune cu armata IV Prezan.

La Jiu, la Sibiu, la Brașov, cu mici variante, stăteau locului. Se făcuseră și se făceau greșeli, care ne îngrijeau tot mai mult, numai trupele de sub comanda Generalului Prezan, conduse sistematic, în ordine și cu hotărâre, înaintau încet, dar fără încetare.

La sud, întreg Quadrilaterul anexat după războiul din 1913 era din nou în mâna Bulgarilor, iar acuma pierdusem aproape jumătatea județului Constanța. Mangalia era ocupată de inamic, încă o lovitură a lui Mackensen, și era amenințată chiar linia ferată, podul de peste Dunăre precum și Constanța.

În fața acestor perspective, o reexaminare a situației devenea de neapărată trebuință și la 15 Septembrie dimineața, Regele a convocat la Scroviște un al doilea consiliu de război, la care au participat cei trei comandanți de armată, Culcer, Averescu și Prezan, Generalul Iliescu și Brătianu. Discuția a fost lungă și aprinsă.

Averescu, de la început, mai puțin rezervat ca prima dată, a formulat o serie de critici, care toate erau săgeți îndreptate cu vădită ostilitate împotriva lui Iliescu. Pe urmă, invitat să lase la o parte învinuirile și să expună părerile sale în privința viitorului, dânsul a cerut răsturnarea completă a planului de război primit. Retragerea pe vechea graniță a Carpaților la

nord și ofensiva cu toate forțele laolaltă cu Rușii, la sud. Generalul Prezan a combătut cu hotărîre această părere, a susținut menținerea planului inițial, sporirea forțelor armatei de nord, spre a învâli pe inamic și a-l obliga să se retragă după Mureș. O dată ajunși pe linia Mureșului frontul, fiind considerabil scurtat, dânsul era de părere să ne fortificăm și să așteptăm iarna. Iar în Dobrogea, defensivă.

În cele din urmă s'a ajuns la o tranzacție, o a treia formulă, de fapt era însă tot a Generalului Averescu și anume: să se continue ofensiva în Ardeal așa cum se putea, cu forțele reduse și, în același timp, să se dea o mare lovitură la sud, să se treacă prin surprindere cu mai multe divizii Dunărea cam în dreptul Giurgiului să se cadă în spatele lui Mackensen, care, prins între două focuri, nu putea decât să capituleze. Aceasta însemna Dobrogea evacuată, Turtucaia răzbunată și reînceperea ofensivei în Ardeal posibilă în alte condiții și în altă atmosferă morală. Plan seducător, dar foarte îndrăzneț.

Brătianu s'a mărginit să facă câteva obiecțiuni, dar s'a ferit în tot timpul discuției să-și impună vreo părere. Averescu, cum era și firesc, a fost însărcinat să-și execute proiectul. În acest scop, a primit, pe lângă armata III, și comanda trupelor ruso-române din Dobrogea, ca să poată coordona mai bine întreaga acțiune și i s'au pus la dispoziție 17 divizii, 10 pe frontul dobrogean, (6 românești și 4 ruso-sârbești) și 7 la sudul Bucureștilor, pentru a trece Dunărea. El fixa regiunea Flămânda ca punct de trecere, iar primele zile ale lui Octombrie ca dată probabilă a începerii operațiunilor.

L-am văzut pe Brătianu îndată după ce s'a întors de la Scroviște. Nu aproba hotărîrile luate, le considera absurde: „Ai să vezi ce are să se întâmple! Încercarea e temerară, se poate să nu reușească, mai probabil va reuși. Dar va reuși pentru o clipă, eu am informații precise de la Aliați că Germanii concentrează mari forțe contra noastră în Ardeal. Dacă nimeni nu mai mișcă nici pe frontul rusesc, nici pe cel francez, era și de așteptat să fie astfel. În curând va începe deci un atac puternic la noi și, în timpul acesta, noi slăbim acest front ca să alergăm în Bulgaria după himere și gloriole personale. Abia vom fi trecut Dunărea și mă pot prinde că va trebui să ne retragem ca să scăpăm situația peste munți și să ne apărăm de primejdia unei invazii. Numai să dea Dumnezeu, să nu fie prea târziu și să ne pomenim că, alergând de colo până colo, să nu mai fim nicăieri la vreme. Trebuie să mai intervenim la Stavka și, cu ajutorul Rușilor, să stabilizăm frontul în Dobrogea. Lucrul nu mi se pare greu, altceva nu este însă de făcut“.

Surprins, i-am răspuns: „Dar dacă aceasta îți este convingerea și, personal îmi pare și mie că ai dreptate, de ce nu ai pus piciorul în prag? Era datoria Dumitale!“ „Nu, mi-a spus el. Știi că dinainte de-a intra în acțiune, am luat hotărîrea să nu mă amestec în conducerea operațiunilor militare. E o răspundere pe care nu am competența tehnică să o iau și pe care,

prin urmare, conștiința mea îmi impune să nu o iau. Orice s'ar întâmpla, de la această hotărîre a mea nu mă voi abate. Obiecțiunile mele le-am formulat, temele mele le-am precizat, au trecut peste, nu am ce face“. Am insistat, a dat desnădăjduit din umeri și a plecat.

Am aflat în urmă că el considera de pe atunci partida pierdută, aceste hotărîri nu aveau pentru el decât o valoare relativă. Ce însemnătate avea în ce parte cârpeai mantaua, dacă era mantaua lui Arvinte? Spre nenorocirea țării, prevederile lui Brătianu s'au împlinit întocmai. Prima confirmare i-a dat-o însuși Mackensen. Într'adevăr, la 16 Septembrie, a doua zi după hotărîrile de la Scroviște, începe un mare atac pe toată linia Rașova-Cobadin-Tuzla, atac de o deosebită violență și care ține cinci zile, adică până la 21 Septembrie. Trupele noastre, mai bine obișnuite cu lupte, întărite prin rezervele trimise, ajutate de vitejia Sârbilor, de astă dată până la un oarecare punct și de bunăvoința Rușilor, rezistă minunat. Toate încercările germano-bulgare rămân zadarnice, în cele din urmă, Mackensen, istovit, este silit să înceteze bătălia.

Pozițiile noastre erau neschimbate, dovada era făcută că acest front se putea stabili fără prea mari sacrificii. Bucuria noastră nu trebuia însă să fie de lungă durată, celelalte confirmări ale prevederilor lui Brătianu venind unele după altele.

Pe frontul din Transilvania domnea o liniște din ce în ce mai suspectă. De fapt, Falkenhayn, căruia Hindenburg îi încredințase conducerea acestor operațiuni, era deja la fața locului și își lua ultimele dispozițiuni. Mackensen la sud, Falkenhayn la nord, mare cinste ne făcea Germania, dar mai mult decât oricând eram în drept să ne întrebăm: ce fac Aliații noștri?

Adevărul este că nu făceau nimic, se uitau cum se pregătește zdrobirea noastră, de la Francezi abia începeau să sosească ceva muniții și material de război, cu Rușii continuau penibile târguieli pentru trimiteri de noi divizii. La Periș, ca și în guvern, ne întrebam cu înfrigurare ce va face Falkenhayn, pe unde ne va ataca? Marele Cartier își făcea încă iluzii asupra însemnătății acestei acțiuni, pe care Brătianu nu le împărtășea nicidecum. Nedumerirea era chinuitoare.

La 26 Septembrie ofensiva germană a început. În momentul acela situația trupelor noastre era următoarea: la Jiu, după ce ocupase Petroșanii și îl reocupasem, acuma acest important centru minier era în mâinile inamicului și trupele noastre erau de fapt pe linia vechii fruntarii. La Olt, de asemenea, era tot în fața Sibiului și, în regiunea între graniță și acest oraș, armata a doua trecuse de Făgăraș, dar tot rămânea un spațiu gol între ea și armata I. În fine, armata lui Prezan trecuse de Odorhei și căuta să înainteze la sud spre Sighișoara, la nord prin Gurghiul spre Reghinul Săsesc. Toate aceste armate aveau unitățile lor reduse prin diviziile mereu trimise în Dobrogea și, acuma în urmă, prin cele date lui Averescu, ca să poată îndeplini proiectul său de trecerea Dunării.

În urmă am cunoscut planul lui Falkenhayn, care era simplu și logic: frontul nefiind bine încheiat, urma să atace armatele române pe rând și să le arunce unele după altele în trecătorile Carpaților. Trebuie să recunoaștem că acest plan l-a executat de minune, cu o energie, cu o iuțea și mai cu seamă cu o îndrăzneală uimitoare.

Bătălia de la Sibiu începe la 26 Septembrie, la 29 era pierdută, diviziile noastre se retrăgeau în defileul Oltului. În general, luate în parte, trupele se bătuseră bine, comanda însă a fost deplorabilă, Generalul I. Popovici s'a dovedit demnul camarad de arme al lui Basarabescu, Aslan și Teodorescu. Și, curios lucru, acest general se bucura în timp de pace de o reputație atât de bună, încât atunci când a fost vorba de înaintarea lui a întrunit — lucru fără precedent — unanimitatea voturilor consiliului superior. Toți ceilalți generali mai avuseseră câte două, trei voturi contra, singur Popovici se bucurase de privilegiul unanimității. Încă o dovadă că nu știința de carte este în timp de război principala însușire a unui comandant, ci energia, sângele rece, sufletul.

În schimb, acolo s'a distins îndată un om care la declararea războiului era un simplu colonel fără de pretenții, la Drăgășani, Traian Moșoi. Ardelean dimprejurul Brașovului, fost ofițer în armata austro-ungară, venit pe urmă în regat, Colonelul Moșoi, prin dimensiunile lui fizice, prin veselia, prin neîntrecuta sa poftă de mâncare, era considerat mai mult ca un fel de personaj hazliu, de simpatic Moș Teacă, decât ca un ofițer de seamă. Și totuși, Moșoi trebuia să se distingă în tot timpul războiului și să rămână în istoria unității neamului ca un erou aproape legendar.

Fără să iau, firește, apărarea Generalului Popovici, trebuie totuși să recunosc că apărarea armatelor sale s'ar fi putut prelungi, dacă situația lor nu ar fi fost îngreunată de două împrejurări: prima a fost atacul peste munți al alpinilor bavarezi, care, cu o dibăcie neîntrecută, au izbutit, trecând prin locurile cele mai neașteptate, să cadă de-o dată în spatele diviziilor noastre ce luptau dincolo de Turnul-Roșu; și, a doua, nesosirea la timp a ajutorului armatei a doua. Într'adevăr, când situația grupului de la Olt a devenit critică, Marele Cartier General a ordonat armatei a doua să înainteze de la Făgăraș spre Sibiu, de-a lungul Oltului și să cadă în flancul trupelor germane. Din nefericire, Generalul Crăineceanu a executat acest ordin și fără repeziciune și fără energia cerută. Când a sosit, era prea târziu, armata I era bătută, greșeala numirii lui Crăineceanu își dădea roadele. În memoriile sale, Mareșalul Mackensen a mărturisit pe urmă că rareori în viața lui a trecut prin agitații mai mari decât atunci, fiindcă era conștient de pericolul ce îl amenința și din minut în minut se aștepta la o nenorocire.

Emoția noastră la București era însă relativă, fiindcă aveam cu toții ochii ațintiți spre Flămânda și speram — cel puțin unii din noi — că de acolo ne va veni mântuirea. Toate pregătirile erau terminate și la 1 Octombrie Averescu începe să-și pună în execuție planul. Mackensen trebuia lovit

din două părți de-o dată, armata ruso-română de pe frontul Rașova-Cobadin-Tuzla trebuia să atace cu toată puterea pentru a-l îndemna să-și concentreze în acea direcție toate rezervele și, în timpul acesta, să treacă Dunărea, să îi cază în spate și să-i taie retragerea.

Atacul pe frontul dobrogean a mers destul de bine, la Amzacea am avut chiar un succes, am înaintat în mai multe puncte, dar de spargerea frontului inamic nici nu era vorba, iar pierderile noastre au fost mari.

La Flămânda, în schimb, a fost un adevărat dezastru. Am reușit în noaptea de 1 Octombrie să surprindem pe vrăjmaș, să aruncăm podul și să începem trecerea trupelor, iar în dimineața zilei de 2 Octombrie, două divizii erau pe teritoriul bulgar și înaintau fără nici o rezistență serioasă în direcțiunile orânduite de Averescu. La cartierul lui Mackensen domnea consternarea, la noi bucuria începuse să se manifesteze, se vorbea deja de o mare victorie, se lăuda priceperea și dibăcia lui Averescu.

Abia avusese această veste bună timpul să se răspândească și de-o dată aflăm că ofensiva de la Flămânda s'a oprit, că trupele ce au trecut Dunărea se înapoiază în grabă pe malul românesc, că sunt mari pierderi și că s'a renunțat la întreaga operație. Ce se întâmplase?

Când lucrurile mergeau mai bine, de-o dată ne-am pomenit că își face apariția flota austro-ungară, care de la începutul războiului era blocată în canalul Perșina, și că începe să bombardeze podul. Cu alte cuvinte, de unde până atunci credeam că vom tăia noi retragerea armatei lui Mackensen în Bulgaria, acuma ne găseam noi amenințați — și amenințați serios — că ni se taie comunicația cu trupele ce trecuseră Dunărea. Pe de altă parte, o ploaie groaznică de două zile transformase lunca de la Flămânda într'o băltoacă, în care se înfundau tunurile și căruțele, de unde nimeni nu mai putea ieși, iar aeroplanele germane evoluau fără încetare în jurul podului, ne bombardau neîncetat, ne paralizau mișcările și ne pricinuiau grave pierderi, noi fiind lipsiți de orice apărare aeriană efectivă.

Ce e drept, Averescu și-a dat repede seama de pericol și nu a mai stăruit în executarea planului său. După ce criticase pe toată lumea și luase față de toți aere de superioritate, iată că și el se arătase ușuratic în execuția propriilor sale planuri. Nici ieșirea flotei austro-ungare de la Perșina, nici lipsa oricărei apărări împotriva avioanelor în jurul podului nu erau permise. Dealtminteri, să fi vrut și nu puteai continua o ofensivă la sud, fiindcă mantaua lui Arvinte continua, știri din cele mai îngrijorătoare venind de la nord.

Prevederile lui Brătianu se îndeplineau în toate amănuntele lor. Falkenhayn, după ce aruncase armata I în defileurile Oltului, înainta cu repeziciune prin Făgăraș spre Brașov; Crăiniceanu, zăpăcit, îi opunea o rezistență slabă. Dacă noi mai întârziam să ne ținem în jurul Flămândeii, riscam să fim nimiciți în jurul Brașovului și să ne găsim amenințați cu o invazie a inamicului tocmai în strâmtorile care deschideau drumul cel mai scurt spre București.

Nu mai era o clipă de pierdut, trebuia să alergăm repede acolo unde primejdia era mai mare. Tot ce s'a mai putut scăpa din forțele de la Flămânda a fost deci pornit în direcția Brașov-Câmpulung. Cum era și firesc, descurajarea noastră era mare, speranțele legate de Flămânda pierdute, primeam o lovitură după alta. Nici nu aveam vreme să ne mai desmetim, cu atâta iuțea ne veneau izbiturile din toate părțile. Și acuma, peste toate celelalte, și Bucureștii erau amenințați. Mărturisesc că eu, cunoscând pe Crăiniceanu, eram cu deosebire neliniștit și aveam dreptate.

Victorioși, dar fără folos, la Porumbacu, bătuți la Șinca și la Țânțaru, ne retrăseserăm neconțenit și, de cele mai multe ori în dezordine, de la 1-7 Octombrie, când forțele noastre erau concentrate în jurul Brașovului și în așteptarea unei mari bătălii. Lupta a fost crâncenă, deși prima zi trupele, fără coeziune între ele, au rezistat totuși destul de bine. A doua zi lucrurile au mers, încă, din rău în mai rău. Spre seara de 8, ne retragem spre vechea fruntarie și la 9 Octombrie Falkenhayn intră triumfător în Brașov. Crăiniceanu își pierduse cu desăvârșire capul, armata lui nici nu mai știa încotro să o apuce, era lăsată în voia ei. Ceea ce trebuia să se întâmple, se întâmplase, i s'a luat de astă dată definitiv comanda, dar ce folos! Averescu a primit însărcinarea să ia din nou conducerea armatei II, pe care a păstrat-o până la sfârșitul războiului.

Falkenhayn putea fi mândru, își îndeplinise întocmai planul, în mai puțin de două săptămâni azvârlise înspre vechea graniță armatele I și II, nu mai rămânea decât armata IV pentru ca tot Ardealul să fie eliberat de trupele române și pentru ca Românii să fie reduși a se apăra la hotarul țării lor.

Gloria lui Mackensen era întunecată, cei doi mari căpitani germani își disputau laurii pe spinarea sârmanei României. În fața unei atari situații, evident că armata IV nu își putea menține pozițiile, ea trebuia în mod automatic să se retragă. Această retragere era cu atât mai dureroasă, cu cât ea tocmai înainta victorios și ajunsese să-și deschidă calea spre câmpia Transilvaniei. Dar, în schimb, generalul Prezan a știut să execute și această retragere spre vechea graniță liniștit și metodic, hărțuind mereu pe inamic fără pierderi inutile și în cea mai desăvârșită ordine. Hotărît, cu cât trecea vremea, cu atât Prezan se impunea mai mult. De la începutul războiului era singurul care nu făcuse nici o greșeală, care înregistrase numai succese și, mai ales, singurul care își avea cu adevărat trupele în mână. La el fiecare unitate știa ce trebuia să facă și legătura între diferitele unități a fost realizată din primul moment. Pe de altă parte, modestia contrasta simpativ cu zgomotoasa reclamă din jurul lui Averescu. În schimb, ceilalți comandanți de armată se arătasera mai prejos de așteptările generale, nu mai vorbesc de Generalii Aslan și Crăiniceanu. Dar nici Culcer, nici chiar Averescu nu se dovediseră la înălțimea reputației lor. Generalul Culcer, care trecea în timp de pace drept un militar de valoare, se arătase slab, fă-

ră vlagă, de un pesimism care demoraliza pe toți cei ce îi erau în subordine, și incapabil să-și supravegheze bine unitățile și să dea din vreme sancțiunile cuvenite. Orice alt comandant ar fi intervenit după incoerența primelor lupte din jurul Sibiului, ar fi restabilit ordinea în comandamente. Era vădit că nu putea fi menținut într'un post de mare răspundere.

Generalul Averescu, desigur, nu putea fi asemuit cu Generalul Culcer, avea cunoștințe militare serioase, era meticulos în pregătirea mișcărilor sale, se bucura de un netăgăduit prestigiu pe lângă ofițeri și de o reală popularitate printre soldați, dar făcuse greșeli și, mai cu seamă, se dovedea tot mai mult stăpânit de ambiții politice și preocupat de succese personale, două periculoase cusururi pentru un comandant de oștire în fața inamicului.

Uneori grandomania lui lua chiar forme naive, așa, spre pildă, îmi aduc aminte că la câteva zile după vestitul atac al avioanelor germane asupra Bucureștilor, atac care pricinuisе moartea a câtorva sute de locuitori pașnici, femei și copii, mi s'a adus la cenzură o telegramă pe care Generalul Averescu mă ruga să o transmit prin telegrafie fără fir. Spre marea mea surprindere, văd că telegrama era adresată lui Mackensen și că, printr'însa, referindu-se la relațiunile personale ce avuseseră pe vremuri la Berlin, Averescu cerea Mareșalului german să înceteze a mai bombarda capitala țării. Bineînțeles i-am înapoiat telegrama comunicându-i că nu-i pot da curs, fără să știu dacă înaltul nostru comandament admite ca un general român să corespunde în timp de război cu inamicul. Dar surprinderea mea a fost și mai mare când mi s'a povestit originea acestei telegrame. Se vorbea în fața lui de grozăvia atacului de la 12 Septembrie, 30 Octombrie și atunci Averescu a spus pur și simplu: „Stați, eu cunosc bine pe Mackensen de la Berlin. Am să-i telegrafiez, să îi arăt că nu e admisibil să bombardeze așa un oraș neîntărit și sper că va ține seama de apelul meu“. Distrugătorii catedralei de la Rheims și ai bibliotecii de la Louvain, capitulând în fața prieteniei Mackensen-Averescu, ce delicioasă naivitate! Dealtminteri, Averescu este în genere un foarte ciudat amestec de logică și de naivitate, de îndrăzneală și de șovăire, de perfidie și de sinceritate. Este chiar imposibil să fixez adevărata lui fizionomie, fiindcă nu știu — și cred că nu știe nici dânsul — care din aceste umbre, sau din aceste lumini, va precum-păni în sufletul lui la un moment dat.

Oricum, ne găseam acuma în fața unei noi situații: nu mai era vorba de înaintarea în Ardeal, era vorba de apărarea granițelor țării, de oprirea invaziei inamice, și pentru Marele Cartier și pentru noi, guvernul, erau în-vățămintе de tras și de luat. De ele s'a și ocupat imediat Brătianu, de-acuma tot mai senin și tot mai hotărât.

Fig. 2: Regele Ferdinand în vremea războiului întregirii

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI ȘASE

APĂRAREA ÎN CARPAȚI MOARTEA LUI NICU FILIPESCU

Cum este și firesc în asemenea împrejurări, înfrângerea noastră în Ardeal a dezlănțuit o frutună de critici. Marele vinovat era în primul rând Brătianu, în al doilea rând Iliescu, fiindcă făcuse un plan greșit și se arătase pe urmă incapabil să conducă operațiunile, Brătianu fiindcă îi încredințase o misiune care depășea capacitățile lui. Cu tot dezastrul de la Flămânda, în opinia publică continua să domnească credința că dacă comanda supremă s'ar fi dat lui Averescu, nimic din toate acestea nu s'ar fi întâmplat. Opoziția, care până atunci tăcuse, ridica din ce în ce mai mult capul, îndeosebi în jurul lui Take Ionescu criticile deveneau acerbe. Iliescu era sfâșiat, Brătianu nu era cruțat și Averescu era proslăvit. Cercurile germanofile aveau o atitudine mai rezervată, lozinca lor era: cu sau fără Iliescu, tot acolo trebuia să se ajungă, era o naivitate să ne închipuim că putem ține piept armatei germane, de aceea nu erau decât două soluții: neutralitatea până la capăt, sau intervenția alături de Puterile Centrale. Războiul legat de Aliați era din principiu o nebulie, lucrul se adevărase, nimic mai firesc. Dar toate acestea, spre deosebire de naționaliștii lui Take Ionescu, erau spuse mai mult în taină, îndrăzneala lor trebuia să se afirme abia mai târziu.

Cu cât trece timpul, cu cât ies mai bine la iveală documentele din diferitele tabere cu cât se așterne perspectiva vremurilor, scriitura din jurul faptelor, patimile legate de orice acțiune omenească, cu atât aceste învinuiri apar mai neîntemeiate.

Întâi, planul de acțiune nu era opera lui Iliescu, era rezultatul consfătuirilor cu marele comandant aliat, îndeosebi cu Joffre. Lumea este aproape unanimă azi în a recunoaște că dacă el s'ar fi executat, nu numai că situația ar fi fost cu totul alta pe frontul nostru, dar că războiul mondial în genere ar fi luat o altă înfățișare. Ceea ce s'a întâmplat doi ani mai târziu la Salonic se putea întâmpla încă din 1916, pe și prin frontul român. Dacă planul nu se executase, vina nu era a lui Iliescu, și mai puțin încă a lui Brătianu, numai ei știu cât au intervenit, cât s'au rugat, cât au stăruit pe lângă Aliați.

În al doilea rând, cred în inima și conștiința mea că acuzația împotriva lui Iliescu că a făcut numai greșeli în felul cum a condus operațiile cât timp a stat la Marele Cartier și, prin urmare, că el poartă vina celor întâmplate, este o nedreptate. Nu contest că s'au făcut greșeli, dar contest că aceste greșeli au fost adevărata cauză a înfrângerilor ce am suferit. Sunt convins, absolut convins, că fără aceste greșeli chiar, am fi ajuns tot la același rezultat. Într'adevăr, de vreme ce planul pe care totul se baza nu a fost executat de Aliați, de-o dată ce au fost lăsați în vânt, tot ce s'a întâmplat era fatal, era de neînlăturat, oricâte eforturi s'ar fi făcut, oricâtă pricepere ar fi avut acei de la Marele nostru Cartier General.

Eram prin forța împrejurărilor, sau mai bine zis, prin vina Aliaiților, puși într'o situație ce nu se putea nici apăra, nici salva. Să aruncăm o privire oricât de superficială asupra hărții, să privim lungimea frontului, promontoriul pe care îl forma Muntenia, posibilitatea, ușurința ce oferea inamicul de-a ne ataca din două părți de-odată, să consultăm datele statistice, să vedem numărul diviziilor de care dispuneam și de care puteam dispune și să ne întrebăm atunci dacă, reduși la singurele noastre mijloace, puteam scăpa Muntenia și evita invazia ei?

La aceste întrebări nu se poate închipui cinstit decât un singur răspuns, NU! Și atunci, ce a fost oare pentru noi această primă parte a campaniei, decât un război de cârpeli, mantaua lui Arvinte în toată tragica ei oroare? Sunt gata aci să admit că Iliescu nu a cârpit întotdeauna cu îndemănare lucrurile, că în cutare caz ele s'ar fi putut cârpi mai bine, dar tot cârpeli rămâneau și cu cârpeli nu se salvează o asemenea situație, se prelungește numai o agonie. Mi se pare chiar că în condițiile în care ne aflam, prinși între două focuri, rău înarmați, părăsiți de Aliați, trădați de Ruși, am făcut o efortare care, luată în generalitatea ei, merită admirația.

Cusurul, marele nostru cusur național de a ne ponegri întotdeauna pe noi înșine, a contribuit și aci ca noi să ne fi prezentat singuri în fața lumii și în chip nemeritat sub o lumină nefavorabilă și adânc nedreaptă. Încă o dată, toate acestea le spun mai mult întru apărarea Marelui nostru Cartier, decât a lui Iliescu personal. Recunosc că dânsul nu a știut să-și sporească, necum să-și mențină prestigiul la Periș, el continua să fie înconjurat de clica care i-a făcut atât rău și în timpul neutralității, continua să facă cu ei mese care puteau ușor fi luate drept petreceri. Lucrul s'a aflat, lumea a început să murmure: „Cum, armata este sfâșiată, țara este în primejdie și Iliescu chefuiește!“ În loc să-și schimbe felul de viață, a continuat-o și repede a devenit prin asemenea absurdități cu desăvârșire odios.

Pe de altă parte, prin această lipsă de autoritate morală el nu mai era în măsură să inspire comandanților de armată și de unități nici respectul nici încrederea indispensabile unei bune și unitare conduceri a operațiunilor de război. Nu mai vorbesc de Averescu, dar și ceilalți ofițeri superiori sau îl criticau violent, sau nu îl mai luau în serios. Vădit, Iliescu nu putea

rămâne în capul oștirii, dar nu din cauza greșelilor lui de comandament, ci din cauza inadmisibilei sale purtări personale. Este chiar ciudat că analizând obiectiv această perioadă a războiului, singura greșeală reală ce se poate imputa înaltului nostru comandament pare a fi numai Flămânda și aceea nu era a hulitului Iliescu, ci tocmai a lăudatului Averescu. Da, în perspectiva nepărtinitoare a evenimentelor, Flămânda ni se înfățișează azi ca o greșeală, ca o confirmare deplină a raționamentului lui Brătianu după consiliul de război de la Scroviște. Dar atunci acest adevăr nu apărea decât câtorva, lumea era sub sugestia unor alte credințe, ce nu puteau fi schimbate.

Brătianu se gândi deci de pe atunci să înlăture pe Iliescu, desemnarea unui înlocuitor nu era însă ușoară. Mai ales după Flămânda, Averescu nu îi inspira încredere de aceea înclina mai mult pentru Prezan. În cele din urmă hotărî să mai amâne câteva zile luarea unei deciziuni, spre a se consulta cu Generalul Berthelot, care era pe drum și a cărui sosire se aștepta. Deocamdată s'a decis apărarea cu orice chip și cu orice preț a liniei Carpaților și s'au luat toate măsurile în consecință. Frontul dobrogean fiind oarecum stabilizat, ne puteam concentra mai lesne forțele pe frontul de nord. Dar bineînțeles și aici nu puteam singuri face față situației, sprijinul Rușilor ne era indispensabil. Prin toate mijloacele Brătianu căuta deci a-l obține, eforturile lui au rămas însă zadarnice. Alexeieff de la Stavka ne propunea să părăsim imediat Oltenia și Muntenia de Vest, să ne stabilim pe o linie care ar trece prin Dorna-Cic-Sereda-Brașov-București-Constanța, să concentrăm grosul trupelor noastre înspre Cic-Sereda-Brașov, spre a împiedica inamicul să spargă frontul în sudul Moldovei și să amenințe sudul Basarabiei.

În vederea realizării acestui scop, generalisimul rusesc mergea până a ne propune să întindă frontul său spre sud, pentru ca o parte a trupelor Generalului Prezan, devenind astfel disponibile, să poată întări mai bine sectorul Oituz-Ghimeș, pe care se temea ca Falkenhayn să nu-l străpungă. Și încă aceasta era formula întrebuintată de Alexeieff pentru a ne mai îmbărbăta puțin, sau pentru a scăpa de stăruitoarele noastre cereri de ajutor. Față de ceilalți, Alexeieff vorbea altfel, își dezvăluia tot gândul, nu se sfia să spună că singura soluție este reducerea frontului apărării Carpaților, Trotușului, Siretului și al Dunării până la Marea Neagră.

Trebuia multă tărie sufletească ca să suporti și aceste lovituri, soarta era cu adevărat necruțătoare față de România. Brătianu, după ce se sfătui cu Regele, hotărî să facă o ultimă încercare la Ruși, un apel suprem al Regelui către Împăratul Nicolae personal. Această misiune a fost încredințată Colonelului Paul Angelescu, un aghiotant care se bucura de încrederea suveranului și care de câțva timp lucra la Marele Cartier de la Periș.

În același timp Brătianu hotărî cu Regele să convoace oamenii de partid spre a examina cu ei situația și a-i ruga din nou, având în vedere gravi-

tatea situației, să lase de-o parte criticile și să formeze cu toții un guvern național, „unitatea sacră“. Convocarea a avut loc în ziua de 10 Octombrie la Palatul Regal din Calea Victoriei.

În sfârșit, pentru a ridica moralul trupei, firește scăzut în urma atâtor înfrângeri și atâtor nenorociri, Regele a adresat o nouă proclamație către oștire, prin care cerea armatei să-și încordeze toate puterile spre a apăra hotarele strămoșești și a scăpa țara de cotropirea inamică. Această proclamație avea de scop să mai îmbărbăteze și lumea civilă, a cărei îngrijorarea sporea în fiecare zi și trebuia cu orice chip împiedicată să ia formele unei adevărate panici.

În mijlocul acestor dramatice împrejurări, moare Nicu Filipescu. Pe mine, care eram unit de dânsul prin apropiate legături de familie și care păstrasem cu tot antagonismul nostru politic o vie afecțiune pentru el, această moarte, deși așteptată, m'a tulburat adânc și mărturisesc că dacă nu ar fi decât aceste considerațiuni de ordin personal, nu m'aș întinde asupra ei în rândurile de față. Dar dispariția în mijlocul însuși al furtunii a unuia din principalii propovăduitori ai războiului, avea ceva simbolic și cu deosebire tragic, care nu putea să nu izbească puternic imaginația publică.

Unii — și erau mulți atunci — îl fericeau. „Bine de el, a scăpat de blestemul de-a vedea unde a ajuns sărmana și mult iubita lui țară!“ Alții, fără milă, nu se sfiau să spună: „Ba rău că a murit, trebuia să trăiască acuma mai mult decât oricând, trebuia să trăiască și să vază cu ochii lui unde ne-a dus nebunia sa! Noi, sărmanii, rămânem în vârtoarea focului deslănțuit, iar el și-a găsit o nemeritată scăpare într'o moarte venită tocmai la timp“. Prea puțini își ziceau că aceste înfrângeri sunt trecătoare, că în cele din urmă izbânda va fi a noastră, că visul ni se va împlini și că în ziua cea mare sărmanul Filipescu nu va mai fi aci ca să se bucure cu noi de acea Românie Mare pe care o dorise din toate puterile sufletului său de sincer, curat și înflăcărat patriot. Și, lucru ciudat, mai nimeni nu îl plângea pe acest om care în viață stârnise atâtea simpatii și fusese înconjurat de atâtea devotamente. Durerile obștești erau așa de mari, încât nu mai era loc în sufletul oamenilor pentru dureri individuale, în plus față de înfrângerile ceasului exista atunci un substrat de ură ce clocotea nemărturisit în fiecare. Poate și una și alta, nu știu nici azi, nu îmi dau bine seama. Dar astfel părea a fi psihologia oamenilor.

Când am sosit la el acasă se prăpădise numai de câteva minute. De mai mult timp era aproape mereu într'o stare de comă, trecea prin alternative de luciditate și prostrațiune. Se pare că nu prea suferise, tragedia situațiunii noastre militare îi era în cea mai mare parte necunoscută, providența și grija familiei îl scutise de această ultimă sfâșiere suflească. Casa era aproape goală, puțini prieteni, bătrâna sa mamă, Coana Asica Filipescu, se văita că Dumnezeu o lăsase să trăiască până la 89 de ani ca să vadă murind pe unicul ei copil.

Pe cer aeroplanele germane roteau deasupra oraşului şi zgomotul bombelor ce izbucneau dădeau întregii scene o şi mai lugubră înfăţişare. După câteva zile l-am dus la mormânt, oficialităţile, devotaţii politici, miniştrii aliaţi, lume puţină. Până la cimitir rândurile s'au rărit cu totul, se anunţase venirea unei noi escadrile germane, care a avut însă până la urmă involuntara decenţă să nu tulbure liniştea funebrului cortegi.

Nu voi uita niciodată atitudinea mulţimii de-a lungul parcurului, mulţi nu se descopereau ostentativ şi aproape pe toate feţele se citea o ură nestăpânită, căci trecea omul războiului, adică al durerilor de azi, lumea nu i-o ierta nici pe pragul mormântului deschis. Şi totuşi, câtă nedreptate! Filipescu luptase din răsputeri pentru cel mai nobil vis al neamului şi visul era în ajunul înfăptuirii lui. Dar mare nedreptate nu a fost atunci, ea este acuma şi ea va dăinui de-a pururea în veacul veacurilor — Filipescu nu a avut fericirea să vadă România Mare. Ceea ce a fost dar atâtor să trăiască, chiar acelora ce nu au dorit-o, ce nu au crezut în ea, soarta nemiloasă a refuzat-o lui Nicu Filipescu. Aceasta este o mare, o strigătoare nedreptate, în faţa ei nu te poţi opri să rămâi şi mâhnit şi nedumerit.

Ce ciudată soartă a avut acest om. Nu cred să se fi adevărit pentru nimeni mai bine decât pentru el vechea zicătoare: „Până nu moare, să nu zici niciodată despre un om că a fost fericit“. Într'adevăr, până în ajunul morţii nimic nu a părut mai fericit decât soarta lui Nicu Filipescu, care fusese înzestrat cu toate darurile şi cunoscuse toate izbânzile. Era frumos şi seducător, inteligent şi vorbea bine, scria cu talent, era capabil de muncă şi de energie, mânua deopotrivă ironia care pe nesimţite surpa, şi vehemenţa care biciuieşte fără milă; avea simţul realităţilor, care de cele mai multe ori sunt triste, dar sufletul său, străin de orice melancolie, ştia să le biruie printr'un optimism organic şi printr'o comunicativă veselie.

Dealtminterea, toate îi reuşiseră în viaţă. Era bogat, deci la adăpostul nevoilor şi în măsură să-şi satisfacă toate gusturile, purta un nume mare într'o Românie în care prestigiul boieriei nu dispăruse încă şi în care îţi mai asigura, dacă nu privilegiu formale, în orice caz indiscutabile prerogative morale. Cuprins de patima politică, deşi lipsit de ambiţii, cel puţin de ambiţii mărunte şi vulgare, culesese fără greutate şi aproape fără să o vrea, toate onorurile şi toate satisfacţiile pe care politica le poate asigura unui om. Fusese parlamentar ascultat, adversar temut, ministru capabil, şef de partid iubit, şi mai presus de toate, exercitase aproape 30 de ani în viaţa partidului conservator o influenţă covârşitoare, care adesea părea împinsă până la capriciu şi până la fantezie. Socotindu-se printr'un aristocratic atavism mai presus de contingenţele banale, nesimţindu-se obligat să ţie seama de nimic şi de nimeni, înălţase pe cine voise, răsturnase pe cine nu îi plăcuse. Se jucase biruitor cu oamenii şi cu împrejurările. În această viaţă plină de zbucium şi de patimi, bogată în atâtea contradicţii, în atâtea frământări de multe ori inutile, câteodată chiar regretabile, în mijlocul unor

concepții retrograde și a unor idealuri perimate, Filipescu avusese însă ceva neîntinat, ceva sfânt, ceva ce trebuiau să îi recunoască și cei mai înverșunați adversari: o credință nestinsă în întregirea neamului său.

Cu toate biruințele momentului, restul vieții lui era discutabil. Succesele conservatorismului erau aparente și trecătoare, cele mai multe din idealurile pe care le reprezenta, valul crescând al democrației le cotropea și le nimicea. Filipescu era apostolul convins al colegiilor restrânse, când votul universal triumfa; Filipescu era apărătorul îndărătnic al proprietății mari, în ajunul zilei în care expropierea era chemată să prefacă din temelie așezământul nostru agrar și social.

Pe de altă parte, în fața neastâmpărului bolnăvicios al tânărului Filipescu, bătrânul Lascăr Catargiu spusese despre el încă de la începutul carierei sale: „Multe pozne are să ne mai facă băiatul acesta!“ Și, de fapt, viața politică a lui Nicu Filipescu se dovedise o neîntreruptă adevărire a acestei prevestiri pornită din psihologica intuiție a boierului sfătos și șiret de la Golășei.

În destrămarea, întâi, și în distrugerea pe urmă a partidului conservator, nimeni nu are o răspundere mai mare decât Filipescu. Prin impulsivitățile lui l-a sfărâmat în bucăți, prin neputința sa de a se adapta vremurilor noi, prin rezistența sa împotriva cerințelor timpului, l-a scos din viața publică a României. O bună gospodărie la ministerul de război și înființarea liceului militar de la Mănăstirea-Dealului nu puteau compensa gravitatea consecințelor unor asemenea defecte și unor asemenea vinovate greșeli.

Cariera lui Filipescu fusese zgomotoasă, pe alocuri strălucită, dar era vulnerabilă și în definitiv negativă. În afara, însă, și oarecum deasupra acestei activități în domeniul politicii interne, Nicolae Filipescu desfășurase și o altă activitate națională. Încrăzător în întregirea neamului, el închinase acestui ideal tot sufletul și tot entuziasmul temperamentului său înflăcărat. Nu știa când va veni ceasul unirii de veacuri așteptat, și nu aceasta îl preocupa. Pentru el chestiunea națională nu era un prilej de reclamă personală, sau de meschine ambițiuni, el știa că ceasul acesta va suna cândva, că până atunci milioane de frați suferă peste munți un jug apăsător, că singura lor mângâiere este aci, în vechiul Regat, că de la dânsul ei așteaptă o mână de ajutor, la nevoie un sfat, la o răspântie politică îndemnul care te călăuzește, speranța care te susține.

Și aproape treizeci de ani nu a fost mișcare în Ardeal în care Filipescu să nu fi fost amestecat, nu a fost durere peste munți pe care Filipescu să n-o fi împărtășit, nu a fost conducător care să fi venit la București și care să nu fi găsit larg deschisă inima, casa și punga lui Filipescu. Aproape treizeci de ani, de câte ori în Regat avea loc vreo manifestație națională, vreo afirmare publică a revendicărilor noastre cu privire la Ardeal, numele lui Filipescu trebuia să apară.

Mi-a fost dat în tinerețele mele să fac o călătorie în Ardeal cu Nicu Fi-

lipescu, când am fost împreună la serbările asociației din Sibiu, în vara anului 1905. Am văzut emoția care într'una îl stăpânea, călca cu evlavie fiecare petec al acestui pământ scump, vorbea de ziua dezrobirii cu o elocință mișcătoare și fericirea generațiile ce vor trăi acele vremuri de glorie.

Pe când mulți oameni politici se sfiau să dezvăluie adevăratele lor gânduri și adevăratele simțăminte, de teama relațiilor noastre oficiale cu Austro-Ungaria și a neajunsurilor pe care o atare atitudine ar fi putut să o aibe asupra carierei lor parlamentare sau ministeriale, Filipescu singur, aproape singur, ținea ca toată lumea să știe că între vanitățile trecătoare ale unei ascensiuni politice normale și între mulțumirea sufletească de a sluji fără onoruri imediate o cauză superioară și permanentă, el unul nu sta nici o clipă la îndoială. Iar atunci când războiul mondial a izbucnit, când a apărut posibilitatea ca visul secular să se înfăptuiască chiar în zilele noastre, să-l vedem cu ochii noștri, să trecem noi, noi, nu nepoții și strănepoții noștri Predealul fără graniță și tricolorul român să fâlfâie de-a pururea până dincolo de Arad, de Timișoara și de Oradea, Filipescu a fost cuprins de o adevărată frenezie. A cerut intrarea în acțiune imediată, nu a mai vrut să ție seama de nici o considerațiune, s'a azvârlit într'o propagandă deșănțată. Prin excesele ei, prin inoportunitatea ei momentană a tulburat politica oficială, a încurcat adesea prevederile celor ce, purtând răspunderile statului, nu la era îngăduit nici să disprețuiască realitățile, nici să nesocotească anume precauțiuni.

Dar cine i-ar putea imputa lui Filipescu nerăbdarea și neastâmpărul său din anii neutralității? Ele erau urmarea logică a tot trecutului său și, cine știe, poate chiar ceva mai mult, tainica sa presimțire că zilele îi sunt numărâte, teama lui lăuntrică și inconștientă că dacă se întârzie, el, numai el, nu va mai apuca ceasul cel sfânt al dezrobirii mântuitoare.

Așa s'a și întâmplat, Filipescu a murit prea devreme. A cunoscut clipele întunecate ale înfrângerilor nemeritate, nu a văzut lumina orbitoare a visului integral realizat. Sărmanul Filipescu, de ce va fi trăit el viața întreagă cu iluzia înșelătoare a unei fericiri, nu numai că nu a fost un fericit, el a fost și va rămâne în istorie marele nefericit al zilelor de înfăptuire ale României întregite. Iar viața lui, curmată prea de timpuriu și lipsită de această firească răsplată a strădaniilor lui de decenii, din ce în ce mai mult fără rost, ne apare neînțeleasă și nedreaptă. Prin aceasta parcă se cuvine ca în fața mormântului său orice Român să se incline cu o deosebită înduioșare și cu o îndoită emoțiune. Slaba și postuma alinare a unei strigătoare nedreptăți!

Nu este vorba, acuma legenda l-a luat în stăpânirea ei. Beneficiind de nedreptatea soartei și a morții lui, i se exagerează rolul, i se idealizează figura. Dacă va continua, se va transmite generațiunilor viitoare o imagine cu totul inexactă, cu totul convențională. Că Filipescu a jucat un rol frumos, că a fost unul din susținătorii cei mai aprigi ai înfăptuirii idealului

nostru național, nu mai încapă nici o îndoială. Că prin aceasta se cuvine ca neamul românesc întreg să-i păstreze o duioasă și recunoscătoare amintire, desigur. Dar să-l așezi alături de Brătianu, este să pierzi cu desăvârșire simțul proporțiilor. Că Filipescu a fost un fel de apostol, este iarăși o exagerație, de care el cel dintâi ar surâde. A avut într'un ceas mare o credință mare, și atâta este destul. Încolo, a fost un om, un biet om cu însușiri și cu defecte, cu patimi mici și mari, cu umbre și cu lumini.

Posteritatea să-l lase cum era, era destul de interesant ca să nu strice prin artificii legendare adevărata și atrăgătoarea lui fizionomie.

Statura mijlocie, bine legată, fără eleganță, ochii mari, puțin holbați, verzi-cenușii, te priveau în față cu o candoare copilăroasă, cu o întrebătoare mirare, din când în când cu scânteieri de glumă și de șiretenie. Nasul puțin ridicat, cercetător și obraznic, mușcându-și veșnic buzele senzuale, expresive și nervoase, o mustață incoloră, părul de timpuriu înălbit, o frunte banală, un cap prematur îmbătrânit, mâini groase și proletare și mișcări de panteră care pândește cu perfidie și se aruncă cu sălbăticie — aceasta era înfățișarea fizică a lui Nicu Filipescu.

Dealtminterea, nimeni nu s'a definit mai bine ca el: într'o zi când i se imputa de către prieteni o nouă și impulsivă inconștiență, el a răspuns cu o simpatică sinceritate: „Poate că aveți dreptate. Ce vreți, trebuia să mă luați așa cum sunt. Eu sunt pățimaș, când aflu — spre pildă — că a izbucnit război între Uruguay și Paraguay, eu fără să cunosc bine nici o țară, nici pe cealaltă, fără să cercetez amănunțit care din ele are, sau nu are dreptate, mă pasionez pentru una din două și cu aceea apoi merg până în pânzele albe!“

Disprețul banului și plăcerea de a da, simțul onoarei în înțelesul său medieval, mândrie fără ostentație, un curaj fără margini împins până la inconștiență, cel dintâi la pericol, cel din urmă la onoruri. La aceasta se mai adăoga un amestec inexplicabil de seriozitate, de cugetător și de ștregărie de licean — pentru o farsă era în stare să compromită o situație politică, să sacrifice o prietenie. Mă aflam la Sinaia când a scris faimosul portret al lui Take Ionescu, „Șloim cu aere de Cezar!“ A lucrat la el vreo două săptămâni, în fiecare zi schimba câte ceva, adăoga vreun calificativ, cizela o frază, perfecționa o comparație, și râdea cu hohote. Din punctul de vedere literar este o pagină neîntrecută, dar aceasta era secundar, nici măcar trebuința să sfâșie un adversar, găsise un prilej să petreacă și petrecea împărătește.

Cu Fleva a fost ani de zile în tovărășii mărturisite, deși îl disprețuia adânc, fiindcă îi plăcea să-l ațâțe și să râdă de slăbiciunile lui. În jurul lui a avut veșnic oameni nedemni de prietenia lui, care i-au făcut cel mai mare rău, numai fiindcă aveau darul să-l amuze.

Petrecerea era de altfel un factor esențial al concepției lui de viață, cine își închipuie că pentru el politica era un scop, o muncă ce trebuia urmă-

rită cu stăruință, cu grijă, cu seriozitate, acela se înșeală amarnic. Își iubea țara și credea în întregirea neamului, încolo, copil răsfățat al soartei, el înțelegea în viață să se distreze, și politica era pentru el un minunat prilej de neîntrerupte și variate distracții. Nici nu se sfia să o spună. Unui intim care îl certa, care îl învinuia de-a fi răvășit prin neîncetatele lui hărțueli toată viața partidului său, i-a spus aproape cu cinism: „O fi cum susțineți voi. Se poate să fi greșit, cel puțin un lucru este sigur că... am petrecut!“ Lucru ciudat, deși nu cruța, deși lovea în dreapta și în stânga, deși consecvențele se țineau lanț la el, lumea avea pentru dânsul toate indulgențele. Mai mult, îl iubea.

De ce? Este greu de răspuns, desigur că unele din însușirile și chiar din cusururile lui erau simpatice mulțimii prin cavalerismul, prin sinceritatea, prin spontaneitatea lor. Dar cred că sunt și cauze mai adânci. Prin disprețul său pentru ierarhiile stabilite și pentru convenționalismul general, conservatorul Filipescu măgulea instinctele revoluționare ce clocotesc pe ascuns în atâtea suflete.

Prin dragostea sa de neam, împerecheată cu îndrăzneala lui față de toți și de toate, boierul Filipescu apărea tuturor ca o ultimă evocațiune și ca o supremă sinteză a boierimii noastre băștinașe, cu tot ce ea ne dăduse ca bine și ca rău în trecutul nostru istoric.

În sfârșit, să nu uităm că printr'un instinct puternic mulțimile nu iubesc, resping, se feresc de ură și de calcul. Și la Filipescu ura nu era de loc și calcul prea puțin.

Parcă îl revăd în biblioteca lui din Strada Scaune, plimbându-se cu mișcărilor sale feline, oprindu-se subit și scărpinându-se în ceafă, fluierând ultimul cântec la modă, imitând cu un talent deosebit gesturile și intonațiunile diferiților prieteni și antagoniști, schițând în grabă pe un petec de hârtie, la colțul unei mese caricatura, minunata caricatură a omului zilei, comentând cărțile franceze sosite în ajun, spumegând împotriva unui adversar, înflăcărându-se pentru o idee, evocând amintirile trecutului, plângând cu lacrimi când povestea ultimul discurs al lui Alexandru Lahovary și plecarea lui la Paris, de unde nu trebuia să se mai întoarcă decât în siri, pentru a-și dormi somnul de veci pe pământul strămoșesc. Ori iarăși slăvind un talent de curând descoperit, tunând și fulgerând, îndoindu-se de el, mărturisindu-și păcatele.

Lăsați-ne neatins pe acest Filipescu, pe cel adevărat, nu prefaceți chipul său original, interesant, profund omenesc, în fizionomia searbădă și falsă a unui apostol eterat și a unui patriot virtuos.

Îl veți urâți și îl veți micșora.

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI ȘAPTE

CHINUITOARELE ALTERNATIVE MOARTEA PRINCIPELUI MIRCEA

De când a început apărarea în Carpați și până la începutul invaziei, au trecut șase săptămâni, care au fost un chin îngrozitor. Trăiam sub veșnica spaimă de a vedea inamicul pătrunzând în țară, când într'o parte, când într'alta. Simțeam cum Falkenhayn bate la toate porțile cetății, doară va găsi una pe care să o spargă. Nu eram încă bine scăpați de emoțiunile unui atac și asigurați că acolo inamicul fusese cel puțin deocamdată oprit, că loviturile începeau într'altă parte și ne întrebam cu groază dacă aci trupele noastre, măcinate și obosite, vor mai avea tăria să respingă atacurile germane. Pe de altă parte, nesiguranța: unde își concentrează inamicul principală efortare? sporea încă enervarea generală. Unii afirmau că dispunem de mijloacele necesare pentru a ține inamicul în respect până la începutul iernii și că, iarna o dată venită, până la primăvară puteam fi fără grijă. Alții se arătau pesimiști, spunând că sunt mai mulți sorți de invazie, decât de respingere a ei. Fiecare discuta această problemă, al cărui obiect era salvarea sau nenorocirea, cruțarea sau pângărirea teritoriului național, fiecare își dădea părerea, proorocea, exprima convingeri, dezvolta argumente, stabilea răspunderi, blestema, se văita sau plângea. Nimic nu este mai nimicitor decât frământările îndoielii.

Șase săptămâni am trăit zi și noapte în aceste chinuitoare alternative de deznădejde și de speranță. Nu cred să fi cunoscut în tot timpul războiului ceasuri de mai cumplită suferință. Imediat după căderea Brașovului, Falkenhayn, văzând dezordinea în care se retrage armata II-a, a dat trupelor sale ordinul să ne urmărească fără o clipă de răgaz și a crezut chiar un moment că va reuși astfel să ne surprindă și să-și croiască drumul spre bazinul petrolifer din Valea Prahovei și spre București.

Mărturisesc că am avut câteva zile de mari emoții, ne întrebam dacă armata a II-a va avea vreme să se reculegă să ocupe pozițiunile ce îi erau desemnate și să oprească înaintarea inamică. Erau zile minunate de toamnă, când ieșeau cu automobilul din București, vremea era atât de limpede, încât vedeai bine desprinzându-se în zare masivul Bucegilor. Îmi aduc a-

mente că împreună cu George Danielopol ne uitam întrebători spre acest punct de pe orizont, care ne dovedea cât de mică era țara și ne întrebam: fi-va oare armata aceasta, bătută și demoralizată, în stare să înceteze retragerea ei, sau nu?

Din fericire, nu știu sub a cui influență, armata s'a recules repede, mai mult chiar, ocupând noile ei poziții în crestele munților, a dovedit că debandada fusese mai mult aparentă decât reală și că ne puteam perfect de bine bizui pe puterea ei de apărare. Dealtminterea, Falkenhayn nu a nutrit nici el aceste speranțe decât o clipă; de la Marele Cartier primisese alte instrucții.

Hindenburg și Ludendorff, de acord cu înaltul comandament austro-ungar, aveau un alt plan. Alexeieff fusese bine informat, ei voiau să spargă frontul la Oituz, să taie în două armata și țara noastră, apoi să amenințe Rusia pe la sud. Personal, Falkenhayn nu era partizanul acestui plan, îl credea greu de executat și problematic ca reușită. Pătrunderea în țară prin vreuna din strămtorile din Muntenia sau din Oltenia i se părea mai simplă și mai logică. El însă, nu putea decât să execute ordinele superiorilor săi.

În consecință, la 12 Octombrie — adică trei zile după intrarea triumfală în Brașov — Falkenhayn a început executarea noului plan ce îi fusese impus. Puternic atac austro-ungar pe frontul Moldovei, cu obiectivul străpungerii lui în direcția Oituz, în același timp atacuri viguroase în toate sectoarele din Muntenia și Oltenia, pentru a ține inamicul pironit pe loc, a-l împiedeca să meargă în ajutorul frontului moldovenesc și, la rigoare, chiar pentru a sparge acest front, dacă cumva împrejurările vor fi prielnice. Singurul sectorul Jiu era deocamdată cruțat.

Trupele noastre au luptat, însă, pretutindeni cu un eroism admirabil, soldați și ofițeri au stat pe linia focului săptămâni de-a rândul, nu au cunoscut nici odihnă, nici frig, nici ploaie, nici zăpadă, nici privațiuni, nici durere, au stat strajă vitează la hotarul amenințat al patriei.

La sfârșitul lunii, Falkenhayn era silit să recunoască că eforturile lui rămăseseră toate fără de rezultat, Românii îl opriseră pe loc și împiedicaseră invazia teritoriului lor. Într'adevăr, armata Prezan s'a arătat de la început la înălțime și în aceste lupte. După ce a oprit toate atacurile inamice în regiunea Biczului, Trotușului și Uzului, câștigând chiar pe alocuri mici victorii, ea a dat în regiunea Oituz, la Megheluș și, mai ales la Harja, lupte minunate, respingând pe inamic cu pierderi mari și dovedindu-i, încă de la 27 Octombrie că pe acolo nu se poate trece. În aceste lupte s'a distins pentru prima dată Generalul Eremia Grigorescu, care trebuia să joace un rol atât de însemnat în partea a doua a războiului. Încă un ofițer superior ce se bucura în timp de pace de o reputație mediocră, aceea de-a fi un fanfaron fără multă cultură.

Armata a II-a debutase rău, se lăsase surprinsă la Bran de un atac peste munți al alpinilor, ca și armata din Olt în valea Lotrului, la bătălia de la

Sibiu. Din această cauză inamicul ocupase Rucărul încă de la 13 Octombrie, intrase în 15 la Dragoslavele și ne silise să ne stabilim linia de apărare între această localitate și Câmpulung; după aceea însă își îndeplinese misiunea într'un fel cu totul satisfăcător. Meritul era cu atât mai mare, cu cât de îndată ce Falkenhayn s'a convins că trecătoarea Oituzului nu poate fi străpunsă, cu alte cuvinte că se adeverește credința lui inițială că planul marelui cartier german nu este realizabil, el și-a concentrat întreaga atenție în direcția Câmpulung-Predeal, făcând o sforțare disperată pentru a sparge frontul nostru.

Ceea ce a obținut după lupte înverșunate și un bombardament infernal, a fost să ocupe Predealul, la 23 Octombrie și să dea frontul sectorului Prahova înapoi cu câțiva kilometri. Încolo, armata a II-a a respins victorios repetatele încercări ale inamicului la Dragoslavele și la Lerești, la Bratocea și la Tabla Buții. Sunt dator să recunosc că Averescu a condus aceste operațiuni cu metodă și cu un sânge rece, care înviora pe toți cei ce-l admirau. Era instalat în Florești, la Mișu Cantacuzino și ne veneau știri că, după vechiul său obicei, nu se mulțumea să facă strategie, dar făcea și politică. Găsise în amfitrionul lui un bun tovarăș, prin el comunica la București cu Take Ionescu și cu ceilalți frunțași naționaliști, acolo se întreținea prin această tovarășie politico-militară atmosfera de suspiciuni contra Marelui Cartier și neascunsa ostilitate contra lui Brătianu și a guvernului.

Armata de la Olt, ca de obicei, se arăta mai slabă; Falkenhayn, simțindu-o astfel a încercat la un moment dat o ofensivă mai puternică și în direcția aceea. Perspectiva de a invade țara prin Curtea de Argeș și Pitești îi surădea, dar la urmă, după grele lupte, abia a ajuns să dea înapoi cu câțiva kilometri linia Căineni-Titești-Salatruc. Această armată a avut de altfel mult nenoroc, Generalul Culcer se arăta din ce în ce mai slab, între el, Prezan și Averescu deosebirea era într'adevăr izbitoare. La prima greutate mai serioasă își pierdea orice curaj, trupele sale erau singurele care nu-și redobândiseră moralul de aceea la 24 Octombrie Marele Cartier i-a retras comanda, și bine a făcut. Generalul Dragalina l-a înlocuit dar numai câteva zile, căci a fost imediat grav rănit la Jiu și evacuat în spitalul organizat de Regină la Palatul Regal, unde a și murit în primele zile ale lunii Noiembrie.

Pe de altă parte, la 13 Octombrie în defileul Oltului a fost omorât și Generalul Praporgescu, de un obuz german. El era un ofițer valoros, luase comanda aceluși sector după nenorocitul General I. Popovici, și puneam cu toții în el cele mai frumoase speranțe.

În sfârșit, luna Octombrie, această lună a chinuitoarelor noastre alternative de desnădejde și de speranțe, nu s'a încheiat numai printr'o victorioasă rezistență a întregului front, dar și printr'o victorie, care a înviorat, cel puțin o clipă, toate inimile și a reaprins toate nădejtile.

Văzând că linia noastră de apărare este slabă la Jiu, Falkenhayn, dezamăgit la Oituz, la Predeal, la Dragoslavele și la Olt, s'a hotărât să încerce

acolo o lovitură prin surprindere. A început, deci, atacul la 23 Octombrie și a reușit să înainteze atât de repede, încât la 26 Octombrie era la Vădeni, adică la porțile Târgu-Jiului. Marele nostru Cartier nu se sperie, însă, trimite în grabă întăriri, la 27 se produce contra atacul nostru și la 29 inamicul este azvârlit spre graniță în debandadă, după ce lasă în mâinile noastre prizonieri și tunuri.

Orășenii de la Târgu Jiu au apărat orașul lor la podul Jiului cu surprinzătoare îndrăzneală și cu un splendid eroism; bătrâni, femei și copii au uimit lumea, scriind o pagină de glorie în istoria vitejiei naționale.

Germanii, furioși de înfrângerea lor, au profitat însă de această apărare ca să trâmbițeze prin comunicate că armatele lor sunt, în România, expuse la pericolul atacurilor perfide ale populației civile și că, prin urmare, sunt siliți să se apere și că vor împușca fără milă femei și copii, dacă guvernul român nu ia îndată măsuri de încetare a acestor practici sălbatice, contrarii legilor războiului. Bombardarea orașelor neînarmate și omorirea pașnicilor lor populații era însă, desigur, în deplină concordanță cu codul războiului și cu legile umanității!...

În sfârșit, aci și-a făcut apariția pentru prima dată acea stranie, de acuma legendară, eroină națională, Ecaterina Teodorescu. Găsesc și azi că nu ne-am ocupat destul de ea, că am trecut cu oarecare ușurință peste uimitorul destin al acestei fete. Nici nu îmi amintesc dacă a fost decorată, tot ceea ce știu înainte de-a i se fi ridicat statui și de-a fi fost consacrată ca o personalitate legendară, este că era o biată fată de țăran din Vădeni, că fusese până în ajunul războiului servitoare la Ion Bumbescu, învățătorul, fiul cel mai mare al lui Dumitrescu Bumbescu, apostolul începuturilor cooperăției noastre, că se găsisse și ea printre apărătorii civili ai podului de peste Jiu și că de acolo plecase cu armata, de care nu s'a mai despărțit până la moarte.

Toți cei care au cunoscut-o înainte de război — Bumbescu în primul rând — au păstrat despre ea amintirea unei fete simple, fără nimic deosebit. Toți cei cari au cunoscut-o în timpul războiului ziceau că avea purtarea și înfățișarea unei adevărate iluminate. Nici nu se putea ca patria lui Tudor să nu aibe eroul legendar, în marea epopee a unității naționale.

Interesant colț de țară este acest Gorj, cu populația lui săracă dar cu tezaure nebănuite de virtuți și de însușiri specifice geniului neamului nostru!

Oricât de vie a fost însă bucuria de-o clipă de la Jiu, ea nu putea totuși să compenseze îngrijorările întemeiate pe care le simțeam atunci de pe urma desfășurării evenimentelor din Dobrogea. Se sfârșise luna cum se sfârșise de-a lungul Carpaților, dar jos în Dobrogea dezastrul era cumplit. După luptele de la finele lui Septembrie și stabilizarea frontului pe linia Rașova-Cobadin-Tuzla și după diversiunea nenorocită de la Flămânda, Mackensen s'a oprit. Afară de mici hărțuiri, frontul dobrogean a fost li-

niștit vreo trei săptămâni, dar era o liniște de rea augur. Ofensiva de la Monastir se oprise, Sarrail stătea iarăși nemișcat, soldații noștri, în tragica lor desnădejde, puteau cu drept cuvânt să repete naivele, dar expresivele lor versuri:

„Măi Sarrail, Sarrail, Sarrail,
Noi ne batem și tu stai!“

Mackensen putea deci să pregătească în liniște un mare și incisiv atac; nici comandamentul bulgar, nici cel turcesc, nici marele cartier german, nu i-au precupețit sprijinul lor.

La 19 Octombrie era gata și bătălia a început printr'un bombardament sălbatic. Prima și a doua zi trupele noastre au rezistat și nu ne putem decât făli cu însușirile ostășești de care au dat și aci dovadă. Din nefericire, trupele rusești continuau să lupte molatec, iar Generalul Zaioncicowski, care avea comanda întregului front, nu dădea nimănui impresia că ține cu orice chip să câștige bătălia.

În asemenea condițiuni, firește că rezistența nu a putut fi de lungă durată, Topraisarul, Cobadin și Tuzla cad rând pe rând, iar la 22 Octombrie inamicul intră biruitor în Constanța. La 23 suntem nevoiți să evacuem Medgidia, iar la 25, după o ultimă rezistență a trupelor noastre, Cernavoda este și ea ocupată, iar legătura cu restul țării prin podul Carol I distrusă. Armatele române și rusești se retrăgeau în dezordine spre Hârșova și Babadag, populația, îngrozită, fugea înaintea inamicului care ardea și jefuia.

Dobrogea era pierdută.

Era ușor de închipuit în ce stare sufletească ne aflam. La emoțiile zilnice ale frontului de nord se împleteau neconținut, de o lună, emoțiile frontului dobrogean, iar acuma venea peste noi și lovitura aceasta zdrobitoare, nu numai din cauza consecințelor ei materiale, dar și prin latura ei morală.

Am muncit patruzeci de ani în provincia trans-dunăreană, unde am prefăcut o regiune devastată într'un ținut în plină propășire. Cheltuisem milioane la Constanța cu portul și la Cernavodă cu podul de peste Dunăre, aceste lucrări fiind mândria noastră, dovada muncii și a putinței noastre creatoare, iar acuma totul era distrus, totul era pierdut. Bulgarii, care trei ani înainte se târau la picioarele noastre ca să nu intrăm în Sofia, se lăfăiau acuma ca stăpânii întregii Dobrogei.

Era cumplită încercare pentru demnitatea noastră națională. Prea crud eram încercați de soartă și totuși nu trebuia să fie decât începutul calvarului nostru! Nu spun că astfel cum se prezenta situația în totalitatea ei am fi putut evita această înfrângere, dar desigur că altcum s'ar fi petrecut lucrurile dacă Rușii ar fi avut o atitudine deosebită, dacă ar fi vrut să lupte cu adevărat. Dar Rușii nu se preocupau nici de Constanța, nici de Dobrogea, ei nutreau tot mai mult planul lui Alexeieff, adică Siretul și Dună-

rea, scurtarea frontului general. Ca să scape de insistențele noastre și ale Alianților lor luptau; dacă se nimerea să învingă, bine, dacă nu, puțin le păsa, poate chiar că era mai ușor să ajungă astfel la linia Alexeieff.

Ca toți oamenii care sunt în nenorocire, noi cunoșteam situația și totuși, contra tuturor evidențelor, speram și ne mai făceam iluzii. Într'o atare stare de spirit eram când Mackensen și-a început atacul de la 19 Octombrie. Aveam oarecare emoții, bineînțeles, dar mai puține decât în alte părți ale frontului, căci știam că dispunem de forțe destul de numeroase. Comandamentul rusesc, cu aere protectoare, ne spunea mereu că ne speriam în zadar, că nu este nici un pericol, că frontul va rezista cu siguranță. Pe de altă parte, după multe stăruințe, la care se asociaseră și Alianții, Rușii se hotărâseră să trimită flota lor, spre a contribui la apărarea Constanței. În naivitatea noastră, ne închipuiam că vom asista deci la o luptă crâncenă, așteptam minuni, când colo flota rusească s'a plimbat în fața Constanței, a contribuit la incendierea depozitelor de petrol — operație pentru care colaborarea lor ne era de prisos — a tras câteva focuri care nici nu au atins pe inamic și au plecat apoi adăugând o nouă batjocură la toate batjocurile pe care Rusia ni le adusese cu un adevărat sadism politic de la începutul confraternității noastre militare.

Dealtminteri, învăluită în fumul petrolului incendiat, Constanța era pustie când Mackensen a ocupat-o. Din fericire de altfel, căci Bulgarii erau porniți pe măcel și pe vandalism. Negăsind locuitori să-i măcelărească, furia lor s'a năpustit pe statuia lui Ovid, pe care au aruncat-o de pe soclu și au pângărit-o. Era un mijloc de a afirma superioritatea slavismului asupra latinității Românilor. În curând Bulgarii erau meniți să se illustreze și prin alte dovezi asemănătoare de „superioritate culturală“. Și când mă gândesc că la 1913 noi pedepseam în Bulgaria fără milă pe soldații noștri pentru o găină nenorocită neplătită după prețul zilei! Mărturisesc totuși că dintre cele două excese, prefer pe al doilea!

În răstimpul acestor evenimente a sosit Generalul Berthelot cu misiunea sa. De la prima întrevedere, Brătianu i-a pus chestiunea menținerii lui Iliescu și precum era firesc, dânsul a spus că nu se poate rosti deocamdată, că îl roagă pe Brătianu să-l lase a lua cunoștință de tot ceea ce se petrecuse, de situația reală și, totodată, ca să intre în legătură mai de aproape cu diferiții noștri generali. În principiu, Berthelot credea că nu am făcut greșeli, că nu puteam urma o altă tactică decât cea urmată de Marele nostru Cartier și că, până la proba contrară, nu ne sfătuieste ca în mijlocul unor operații atât de grave și atât de delicate, să schimbăm comandamentul suprem.

Așa fiind, Iliescu a fost menținut deocamdată, fără ca prin aceasta autoritatea lui să se fi restabilit. După câțva timp, Berthelot comunică lui Brătianu rezultatele primelor sale cercetări. Ele erau cam următoarele: învinuirile că planul a fost greșit nu sunt întemeiate, părerea că după Turtu-

caia planul primitiv trebuia răsturnat, este de asemenea neîntemeiat. Marele Cartier făcuse, în mijlocul unor greutăți aproape unice, tot ce fusese omenește posibil. Altele i se păreau lui Berthelot punctele criticabile: armata noastră nu știa cu temei să lupte după cerințele războiului modern, comandamentul nu se îngrijea îndeajuns să-și formeze mase de rezerve, pe care să le aibă apoi la îndemână pentru orice eventualitate.

Prima critică era dreaptă cu toții constatase de mult această inferioritate și toți ofițerii noștri superiori fără deosebire, poartă răspunderea ei. După doi ani de la izbucnirea conflagrațiunii universale, trebuiau, erau datori, să știe măcar în trăsăturile lor generale principiile conducătoare ale războiului modern și să nu aștepte ca să vie Generalul Berthelot și ofițerii francezi să-i învețe să facă o tranșee.

A doua critică mi s'a părut, din primul moment și până azi, cam nedreaptă: de unde era să mai avem rezerve? Nu aveam cu ce face față cerințelor ambelor fronturi, mă mir chiar că am putut pridiți cu forțele de care am dispus și că am reușit să ne refacem unitățile distruse, când într'o parte, când într'alta. Formațiunea rezervelor noastre era în primul rând în funcție de ajutoarele ce Rușii se hotărâu să ni le trimită și, de ce nu am spune-o deschis, de atitudinea generală a Aliaților. Dacă ei ar fi mișcat pe oricare din fronturi, dacă nu ar fi asistat ca spectatori la ofensivele germane împotriva României, Hindenburg nu ar fi putut să trimită un număr atât de mare de divizii înspre noi și, prin urmare, numărul diviziilor noastre ar fi fost îndeșulător spre a ține piept inamicului, după toate prescripțiile artei militare. Planul pe temeiul căruia am intrat în acțiune neputând fi executat din vina Aliaților, ne zbăteam și noi cum puteam în mijlocul unor greutăți care depășeau puterile noastre.

E drept că Berthelot făcea toate observațiile sale cu foarte mult tact, cu grija vădită de a nu jigni și de a respecta legitimele noastre chinuri sufletești. De altfel, era și el indignat de atitudinea Rușilor. Câteva zile după sosirea sa, am întovărășit pe Vintilă Brătianu în prima vizită pe care i-a făcut-o generalului. Ne-a primit în casa de pădurar a domeniului Coroanei, ce este așezată la nord de gară, în intrarea pădurii. Fără a ne ascunde seriozitatea situațiunii, ne-a îmbărbătat prin optimismul său firesc și, mai cu seamă, prin nota de absolută încredere în rezultatul final pe care ne-o aducea din Franța. E netăgăduit că prin prezența sa ne făcea să simțim mai direct că avem lângă noi, în încercările prin care treceam, sprijinul Franței, dar ne ascundea ceea ce am aflat pe urmă: că în acele momente țara lui trecea ea însăși prin mari greutăți și prin dureroase îndoieli.

La vreo zece zile după dânsul, Stavka ne-a trimis și ea un reprezentant, în persoana Generalului Belaieff. Probabil că Alexeieff nu voia ca Marele nostru Cartier să fie sub influența exclusivă a francezilor. Această misiune ne convenea, fiindcă ne dădea putința să fim în mai de aproape contact cu Înaltul comandament rusesc, de care totul depindea atunci. Speram ca

Fig. 3: Regina Maria în vremea războiului la Iași

prezența printre noi a acestui general rus, martor al greutăților noastre, va putea smulge de la Stavka ceea ce nu îi puteam smulge nici prin intervențiile noastre diplomatice, nici chiar prin stăruințele Aliaților. Speranța noastră trebuia să fie însă de scurtă durată, căci sub aerele lui dulcegi, Belaieff ascundea aceeași perfidie, aceeași surdă ostilitate împotriva României, ca și superiorii lui ierarhici. Nu am putut desluși nici până azi dacă Belaieff se mulțumea să execute cu o ostășească docilitate ordinele ce primea, sau dacă mai contribuia și prin simțămintele sale personale să sporească inadmisibila neutralitate și scandaloasa atitudine a Stavkei. În orice caz, sigur este că nu am avut a ne felicita de pe urma raporturilor noastre cu dânsul.

Aceste nenorociri au așternut, cum era și firesc, un văl de tristețe peste toți și peste toate. Regele continua să se arate stoic, suferea însă mult fiindcă la durerile țării se adăugau și acele personale, ce erau cu deosebire de copleșitoare. Din Germania îi veneau știri că familia Hohenzollern îl repudiasse ca pe un trădător de neam, Împăratul Wilhelm, cu zgomot și cu forme insultătoare, îl despuiasse de toate gradele, onorurile și decorațiunile pe care la avea în patria sa de origină, fratele său Wilhelm Sigmaringen îl ștersese, pe el și pe copiii lui, din lista membrilor acestei case, îi interzicea să mai poarte numele familiei Hohenzollern, pe care zicea că îl necinstise printr'o infamă trădare, precum și să beneficieze de prerogativele legate de acest nume istoric. Regele se aștepta la unele manifestațiuni de acest fel, dar ele depășeau prin brutalitatea lor prevederile lui. Îndeosebi, nu putuse crede că fratele său, de care era legat printr'o atât de sinceră iubire și de mare intimitate, să procedeze cu această cruzime batjocoritoare și inutilă.

Regina își păstra tot curajul, nu știu dacă își da bine seama de întreaga întindere a primejdiilor ce apăsau asupra noastră, cred mai degrabă că nu, fiindcă nu i se spunea tot adevărul. În orice caz, găsea că ceilalți erau prea descurajați, tendința ei era să ia în derâdere această descurajare și să nu ascundă supărarea pe care i-o pricinuieste. Se ocupa de spitalul ei de la Palatul Regal, pe Generalul Dragalina l-a îngrijit — spre pildă — cu un deosebit devotament, și în genere se ocupa mult de răniți, aducând pretutindeni un cuvânt de îmbărbătare și de mângâiere. Fetele ei o ajutau în sarcina ei.

Brătianu înfrunța furtuna cu multă tărie sufletească, iluzii nu mai avea, își luase măsurile în vederea unei retrageri în Moldova, ce îi apărea de mult inevitabilă. Grija lui de căpetenie era să smulgă ajutoare de la Ruși și să grăbească sosirea armamentului făgăduit de Franța. Atitudinea opoziției, care mârâia prin colțuri și care căuta să conspire cu Averescu, îl cam enerva, i se părea meschină față de măreția vremurilor, iar învinuirile ce personal i se aduceau nu îl tulburau. Era de mult obișnuit cu nedreptatea.

Pe noi miniștri însă, nu ne întrunea în consiliu, Costinescu murmură și cu drept cuvânt, spunând că nu strică, ca formele să fie păstrate. Alecu

Constantinescu muncea după obiceiul său și căuta, prin prietenia lui din școală cu Take Ionescu, să apropie opoziția de guvern. Morțun începea să se gândească la evacuarea minunatei sale colecții de tablouri. Porumbaru era mai șters decât oricând. Dr. Angelescu se agita, cu mult folos, în jurul problemei aprovizionărilor sanitare. Victor Antonescu, egoist cum era, suferea mai puțin decât oricare din noi și se mulțumea să-și conducă departamentul ca și cum am fi fost în vremurile fericite de pace. Bietul Radovici tremura pentru singurul său copil, care era mobilizat, deși nu tocmai în pericol. Iar Vintilă Brătianu era covârșit la Ministerul de Război de o muncă lesne de înțeles.

În rândurile opozițiunii situațiunea se menținea cam aceeași ca după Turtucaia. Firește, criticile mergeau până la blestem, dar frunțașii ei erau împrăștiați și acțiunea lor nu se închea sub o formă mai precisă, mai concretă. Filipescu, după cum am văzut, murise, Take Ionescu rămăsese singurul exponent mai autorizat al curentului naționalist, dar el nu era omul măsurilor eroice. Alerga la Costinescu, se certa cu Alecu Constantinescu, mai vorbea cu Știrbey, mai vorbea cu Brătianu, voia să intre în guvern și totodată momentul nu îi convenea. Și, de altfel, de ce să nu o recunoaștem, avea prea mult simțul realităților ca să nu priceapă că nu era ceasul loviturilor politice, inteligența, ca și patriotismul său, i-o mărturisau.

Ceilalți nu aveau mare însemnătate. Mișu Cantacuzino evolua între Florești, unde discuta cu Averescu, și Strada Atenei, unde îl aștepta Take Ionescu. Delavrancea se plimba melancolic pe străzile Bucureștilor, cu fruntea cam plecată, fiindcă avea impresia că imprecățiunile mulțimii se răsfrâng și asupra lui. Nu reclamase dânsul războiul cu atâta înverșunare și, mai cu seamă, se arătase oare cineva mai disprețuitor decât el de puterea Germaniei? Dimitrie Greceanu, în fine, deși trecut de cinzeci de ani, ceruse să fie mobilizat și își făcea conștincios datoria pe front, în armata lui Prezan.

În lagărul germanofil domnea încă oarecare liniște. Carp tot nu se mișca de la Țibănești, fiul său Petre fusese ucis în luptele de la Oituz. Bătrânul de la Consiliul de Coroană era lovit drept în inimă, dar rănit, trebuia să fie acuma și mai îndârjit, de altfel mai mult spre nenorocirea lui, decât spre paguba neamului.

Maiorescu își scria regulat memoriile, ca un filozof nepăsător de zbu-ciurărilor lumii. Cât privește pe Marghiloman, el începea să creadă că ceasul său se apropie, numărul celor ce îi călcau pragul sporea direct proporțional cu înrăutățirea situației pe front. El, bineînțeles, profita de aceste prilejuri ca să laude cuminenția politicii sale atât de dure adeverită zilnic prin desfășurarea evenimentelor. Dar ecoul criticelor și laudelor lui se pierdeau în umbra încăperilor casei din Strada Mercur, germanofilii nu cutezau încă să ridice capul la lumina agorei.

Nenițeștii, Lupu Costachii, Mehedinții, Griguță Cantacuzino, stăteau pitulați în viziunile lor. Știrbey era imaginea vie a fatalității, se aștepta la totul cu o dulce și amabilă resemnare, dar continua din toate puterile lui să ajute pe Brătianu la Palat, unde mai mult decât oricând în aceste vremuri grele încercau să se țese fel și chipuri de intrigi.

Eu mărturisesc că am trecut în aceste săptămâni prin cea mai dureroasă criză sufletească din viața mea. Eram convins că nu vom putea scăpa de nenorocirea invaziei străine, tot ceea ce vedeam, toate raționamentele mele mă duceau matematic la această concluzie. În schimb, în jurul meu, colegii, cercurile militare pe lângă Marele Cartier și misiunea franceză, ofițerii străini, corespondenții aliați care veneau pe la cenzură, toți aveau convingerea contrară. De fapt, singur Brătianu era în totul de părerea mea, dar evita să mi-o mărturisească, ca și Barbu Știrbey, care adesea nu se mulțumea să vorbească de lași, ci ne și vedea pe toți refugiați la Odesa. Ciudat, dar cu cât nenorocirea îmi părea mai evidentă, cu atât parcă se ridicau mai numeroase în jurul meu glasurile care mă desmințeau și care aveau aerul să mă învinuiască de impresionabilitate și de pesimism.

Firește, nu împărtășeam gândurile mele negre decât la câțiva prieteni intimi, dar sufeream îngrozitor. La perspectiva țării invadate, a Bucureștilor ocupați, a atâtor colțuri scumpe necinstite de inamic, la tabloul sforțărilor noastre de decenii distruse, a populațiilor inspăimântate, părăsindu-și căminul și avutul, se adăuga pentru mine tainica speranță că, totuși, nu va fi așa, că mă înșel, că sunt un motiv, victima unei descurajări nepermise. Și atunci căutam să aflu de la Brătianu, de la Vintilă, de la Iliescu, de la toți, știri, amănunte, precizii, doară și doară mă voi putea convinge că nu am dreptate, că siguranța invaziei, ce zilnic se întipărea mai puternic în mintea mea, este o simplă stafie, că situațiunea nu este așa de gravă cum apărea ochilor mei.

Dar era în zadar, după o clipă de nădejde, convingerea, fatala mea certitudine, puneă iar stăpânire pe mintea și pe sufletul meu. Pot spune că am deșertat atunci până la ultima picătură cupa chinuitoarelor alternative. Îmi aduc aminte că, în prada acestor frământări, cum îmi terminam munca la cenzură, plecam de cele mai multe ori singur și rățăceam pe înserate pe străzile pustii și îndepărtate ale orașului. Nimeream câteodată la Iancu Procopiu, care, rob al unei puternici discipline morale, căuta să mă îmbărbăteze, dar îmi alina zbuciumul sufletesc tocmai fiindcă sub aparenta liniștitei sale siguranțe ghiceam la el aceeași credință în neputința noastră de-a înlătura dezastrul. Păstrez de atunci memoriei sale o amintire pioasă și arunc în fiecare an o floare pe mormântul lui, de atâția uitat.

Când mă gândesc că s'au găsit în urmă oameni care să-mi facă o înviuire că, prevăzând ceea ce ceilalți nu au prevăzut, am suferit atât de adânc în sufletul meu de om, în mândria mea de Român, în demnitatea mea de membru al guvernului care declarase războiul. Ar fi vrut ei oare să

fiu nepăsător la durerile țării mele, să mă bucur de prăpădul pe care îl vedeam venind? Din toate învinuirile care mi s'au adus în decursul carierei mele politice, niciuna nu m'a durut mai mult decât aceasta. Și îmi pare rău că tocmai un vechi prieten ca Dr. Lupu, s'a făcut ecoul lor la Ateneu, într'o ședință furtunoasă a primei camere post-belice.

Oricum aș fi fiind, în această stare de spirit, care de altfel a încetat aproape cu desăvârșire cu începerea invaziei, firește că propunerea Martei Bibescu, de-a veni în fiecare seară să prânzesc și să dorm la Mogoșoaia, nu putea decât să-mi surâdă. După o zi de griji, de muncă, de emoții, eram sigur că găsesc o atmosferă fermecătoare, conversații interesante, odihnitorul climat al unei înalte intelectualități. Fiindcă oricare ar fi defectele Martei Bibescu, scăderile ei de pe urma căror a făcut atâtea penibile greșeli, un lucru este netăgăduit și anume că această femeie are o inteligență reală, iar în raporturile ei de fiecare zi, cel mai plăcut caracter ce se poate închipui. Veșnic bine dispusă, știind ca nimeni să petreacă de pe urma vieții ce se desfășoară în jurul ei, prinzând cu un scepticism ironic slăbiciunile omenirii, dânsa privind mereu cu un viu și aproape bărbătesc interes marile ciocniri de idei și de interese din vremurile noastre. Regina a avut dreptate când a spus odată: „Da, recunosc că Marta este plină de cusururi, dar viața fără ea ar fi mai puțin plăcută!“

Îi datoresc în acele zile grele dulcea seninătate a unor seri neuitate, în amintirea lor i-am rămas prieten credincios, chiar când toți îi întorceau spatele și când conștiința mea o condamna. La Mogoșoaia în acele vremuri venea foarte des și atașatul militar englez, Colonelul C.B. Thompson, azi Lord Thompson of Cardington, membru pe viață al Camerei Lorzilor, membru influent al partidului laburist și ministru în diferite formațiuni ale acelui partid. Colonelul Thompson era o interesantă personalitate, unul din cele mai – dacă nu cel mai – paradoxal spirit ce am întâlnit în viața mea. Dar paradoxul la el era mai mult un prilej de a distra pe alții și de a se distra pe el însuși. În realitate, avea o viziune foarte justă a lucrurilor, din primul moment a înțeles pe Brătianu și, în limitele posibilităților sale de atunci, l-a sprijinit mai mult ca oricare alt diplomat. Dar nu numai atât în ceea ce privește atitudinea Aliaților la intrarea noastră în război, în ceea ce privește oportunitățile pe care le oferă frontul de la Salonic, în ceea ce privește condițiile păcii, prevederile ce ni le expunea la Mogoșoaia s'au adevărat cu o surprinzătoare precizie. Destul de indiferent când era vorba de interesele altora, era ca orice bun Englez, implacabil când era vorba de interesele fundamentale ale puterii britanice.

Îl văd încă, înalt, subțire, distins, în uniforma lui albastră închisă, aproape neagră, a geniului englez, cu spatele la sobă, legănându-se când pe un picior, când pe celălalt și spunându-mi scandat, cu accentul caracteristic al rasei sale: „Monsieur le Ministre, cette guerre ne finira que lorsque la flotte anglaise sera entrée dans le canal de Kiel!“ Pentru mine con-

vorbirile erau prețioase, aflam punctul de vedere al comandamentului aliat și puteam totodată verifica prin el credințele Marelui nostru Cartier General. În fond, era de părerea mea, dar se credea dator să-mi ascundă adevăratele sale credințe. Un nor întuneca însă cordialitatea acestor relațiuni, fiindcă simțeam că Thompson nu poate înțelege durerea noastră față de pericolul unei invazii. Pentru el România era o hartă strategică, trăgea pe ea fără milă linii după nevoile războiului, nu își dădea seama că pentru noi fiecare din aceste linii erau, însă, tăieturi adânc brazdate în carnea noastră, care ne zdrobeau sufletele.

Am fost silit să iau un dejun la el în ziua în care Constanța cădea și vedeam că nu pricepe emoția mea. Dacă flota germană ar fi pătrus în acel moment la Suez, sau la Aden, ne-ar fi priceput pe dată. Unii vor spune: egoism britanic; nu, pur și simplu egoism omenesc. Dar câți sunt acei cari pot pricepe durerile altora, când nu le-a fost dat să le îndure și ei?

Într'una din aceste seri, la 2 Noiembrie, abia ne sculasem de la masă și auzim telefonul zbârnâind cu o suspectă insistență. Am bănuț că erau vești rele de la Bufta. Într'adevăr, de câțva timp ultimul copil al Reginei, Principele Mircea suferea de febră tifoidă și starea lui se agrava. Cum a contractat copilul boala, era cu atât mai curios, cu cât nu ieșise din parcul castelului și că în întreaga localitate nimeni nu fusese atins de această boală. Telefonul mă vestește că murise și Brătianu mă chema degrabă la Bufta. O mașină și venise să mă ia, iar în câteva minute am sosit acolo. Când am ajuns, micul Principe își dăduse obștescul sfârșit numai de vreo jumătate de oră. Cu Brătianu și cu Barbu Știrbey, am pătruns în camera mortuară. Copilul, palid, învelit într'un cearceaf alb și înconjurat de flori, era întins pe patul său, la picioarele căruia Regele și Regina, în genunchi, plângeau zguduți de o puternică durere; ceilalți copii regali, în lacrimi erau alături de guvernanta engleză și dânsa foarte emoționată. Preotul satului citea rugăciunile morților, cu o voce tânguitoare; noi trei, nemișcați lângă ușă în celălalt colț al odăii, o odaie în care petrecusem atâtea zile vesele ale tinereților mele.

La 80 kilometri, tunul inamic bubuia și soldatul român nu știa dacă va putea să-i mai țină piept. Această scenă avea ceva adânc dramatic, era scris ca moartea și nenorocirea să ne lovească în toate felurile. Oricât de tare ai fi fost, nu puteai să nu fi impresionat de această nouă lovitură pentru familia regală în mijlocul înfrângerilor cumplite ale țării. Nu mai era desfășurarea nenorocită a unui război, era un fel de conspirațiune generală a tuturor calamităților.

Regele, deși foarte afectat, se arăta, precum mă așteptam, plin de creștinească resemnare, în schimb Regina era prăpădită. Ea nu era obișnuită cu nenorocirile, până atunci nu cunoscuse nici măcar adversitate. Pentru prima oară soarta o lovea în ceea ce era mai scump sufletului ei, într'unul din copii. Minte ei nu concepușe o asemenea dramă, nu îi venea să creadă

realitatea căci această femeie răsfățată socotea această incursiune a morții în durerea și în uimirea ei ca un fel de insultă personală pe care Providența i-o aducea. Din ziua aceea Regina nu a mai înaintat în viață cu aceeași splendidă și supremă siguranță pe care o avusese în trecut.

Cu Regele am luat dispozițiunile convenite pentru înmormântare. Cu toată situațiunea din ce în ce mai îngrijorătoare a frontului, dânsul ținea ca ceremonia să se facă întocmai ca în timp normal, adică cu tot fastul regal. Principele urma să fie adus la Cotroceni a doua zi cu un tren special, transportat în biserica lui Șerban Vodă Cantacuzino din curtea Palatului și înmormântat acolo după o slujbă la care toate autoritățile civile și militare, precum și corpul diplomatic, trebuiau să fie convocate.

În calitatea mea de ministru al cultelor, urmam să execut aceste dispozițiuni și astfel tot mie, care avusesem în timpul neutralității tristul privilegiu de-a închide în mormintele lor pe Regele Carol și pe Regina Elisabeta, mi-a fost dată și misiunea de-a îngropa în timp de război pe ultimul vlăstar al dinastiei noastre. În calitatea mea de mare cenzor, îmi revenea sarcina să comunic știrea presei și străinătății. Am redactat deci cu Brătianu convenitele comunicate și mă pregăteam să plec, când Barbu Știrbey mă oprește: Regele mai avea o dorință, voia să expedieze o telegramă la Sigmaringen și cerea să se ia la telegrafia fără fir măsurile în consecință. Curios, Regele gonit, insultat, terfelit, ținea să aducă la cunoștință, peste fronturi și peste toate ostracizările fratelui său, în concepția lui totuși șeful casei lui, moartea acestui Hohenzollern repudiat. Familiile regale au ciudățeniile sufletești izvorâte probabil din protocolare atavisme, care scapă cu desăvârșire pătrunderilor noastre de simpli muritori.

Prin urmare, ceremonia înmormântării a avut loc după ceremonialul prescris. Biserica era plină de ofițeri, misiunile toate în mare ținută, corpul diplomatic strălucitor în uniformele sale aurite și evocatoare ale unor vremuri apuse, miniștrii, înalții demnitari, toți fruntașii politici — afară, bineînțeles, de Carp — ținuseră prin prezența lor să manifeste familiei regale simpatia lor personală și sincera compătimire a țării.

Afară timpul era minunat, una din acele zile prin care toamna ține să-și mai arate încăodată splendoarea, înainte de a dispărea în întunecimile iernii.

Pe front tot vești rele, grijă în toate sufletele. Atunci am auzit pentru prima dată rugăciunile pentru îngroparea pruncilor, frumusețea lor este neîntrecută, iar revelațiunea lor stăpânește și azi amintirea ce păstrez despre înmormântarea sărmanului copil, care în trecerea lui de patru ani pe acest pământ a fost sortit să fie Principele Mircea al României.

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI OPT

DEZASTRUL SE PRECIPITĂ FALKENHAYN TRECE CARPAȚII ȘI MACKENSEN DUNĂREA

Dacă la începutul lui Noiembrie cineva ar fi aruncat asupra situațiunii generale a fronturilor noastre o privire superficială, ar fi putut conchide că ea nu este tocmai așa de îngrijorătoare.

Într'adevăr, în Carpați încercările Germanilor și Austro—Ungurilor de a străpunge frontul rămăseseră zadarnice, ba în cele din urmă armatele lui Falkenhayn suferiseră o serioasă înfrângere la Jiu. În Dobrogea, Constanța și Cernavodă erau, ce e drept, pierdute, dar Mackensen înainta încet spre regiunea Babadagului.

Pe de altă parte, Rușii se hotărâseră, în sfârșit, să trimită ajutoarele ce atâta vreme fuseseră cerute de noi. Patru corpuri de armată erau trimise în Moldova, ele trebuiau să ocupe frontul de la Munții Călimanului până la Trotuș și să înceapă o puternică ofensivă împotriva trupelor austro-ungare din acel sector. Iar noi, în schimb, puteam retrage de pe front câteva divizii din armata Prezan și constitui, astfel, rezervele pe care Generalul Berthelot le tot preconiza. Generalul Lecitki era însărcinat cu comanda acestor puternice unități rusești, alte patru corpuri rusești (două existente, plus două noi) se și aflau în Dobrogea. Rușii preluau asupra lor apărarea aproape exclusivă a aceluia front, Zaioncowski era îndepărtat de la o comandă la care se arătase atât de nedestoinic — ca să nu zicem mai mult — și înlocuit cu Generalul Sacharoff, care se dovedise unul din cei mai buni generali ai armatelor imperiale.

Rămășițele diviziilor noastre erau retrase de pe front și trimise în refacere spre nordul Tulcei, în regiunea Brăilei. Ele puteau, alături de diviziile Prezan, spori rezerva generală a armatei noastre în vederea viitoarelor eventualități. Prin urmare, cu un atac rusesc și cu trupe rusești în rezervă la îndemână, frontul de nord putea rezista, iar cu o puternică armată Sacharoff, înaintarea inamică se putea opri la sud. Afară de aceasta, iarna se apropia în curând, îndeosebi în munți orice ofensivă mai serioasă a inamicului devenea acuma imposibilă.

Până la un oarecare punct, raționamentul era just. Din nenorocire, ca

și planul nostru inițial de război, valoarea lui era în funcțiune de bunii și credincioșii noștri Aliați. Ca să fie valabil, trebuia în primul rând ca Rușii să execute cel puțin acest plan la timp și cu toată hotărârea, iar în al doilea rând, ca Aliații să nu aibă pe celelalte fronturi o așa atitudine, încât Hindenburg și Ludendorff să adune fără grijă zeci de divizii spre a întări cu ele armatele lui Mackensen și Falkenhayn.

Ori ce s'a întâmplat, armatele din nordul Moldovei nu soseau decât cu o revoltătoare încetineală și de ofensiva lor serioasă nici vorbă nu a fost. Iar Saharoff se dovedea din primele zile un al doilea Zaioncowski. În fine, de la Dunkerque până în fundul Alsaciei, de la Baltică până la Vatra Dornei și de-a lungul întregului front de la Salonic, domnea o liniște deplină. Comandamentele aliate pregăteau o mare ofensivă pentru primăvara viitoare și augurii de la Pless o știau.

În asemenea condiții, situațiunea era aceeași ca și la începutul războiului: România era pusă în fața unei sarcini care depășea puterile ei, ceea ce se întâmplase o dată, trebuia să se întâmple și a doua oară. De astă dată, însă, dezastrul invaziei devenea fatal. Și așa a fost.

Germania trecea printr'o criză grozavă, grânelor și petrolului român deveneau pentru ea o necesitate vitală, de aceea trebuiau cu orice preț ocupate Muntenia și Oltenia, pus mâna pe acest însemnat grâнар cât și pe prețiosul Bazin petrolifer. Încercarea era cu atât mai ispititoare, cu cât nu mai încăpea acuma nici o îndoială pentru înaltul comandament că lupta urma să se dea cu România singură, căci Rusia, departe de-a fi un pericol, se dovedise a fi un adevărat auxiliar.

Planul german era grandios. Falkenhayn trebuia să străpungă frontul Carpaților, unde va putea să o facă mai ușor și cât mai repede. În același timp, Mackensen trebuia să treacă Dunărea, cele două armate urmau să-și dea mâna în câmpia românească, să distrugă armata română în retragere și să-i urmărească rămășițele până la porțile Moldovei, sau ale Odesei, după cum o vor îngădui vremea și împrejurările.

Firește că nu puteam avea cunoștință de acest plan și, de altfel, părerile erau împărțite. Sub influența lui Berthelot, care nu cunoștea încă valoarea făgăduielilor rusești, Marele nostru Cartier era în dispoziții mai mult optimiste. După înfrângerea de la Jiu, după rezistența opusă de trupele noastre în toate trecătorile, se socotea că Falkenhayn nu va avea vremea să facă până la venirea zăpezilor o tentativă serioasă de spargere a frontului. Trecerea Dunării cu o puternică armată rusească în spate era socotită ca puțin probabilă.

Brătianu nu împărțea deloc aceste dispozițiuni încrezătoare de la Paris. Felul cum soseau ajutoarele rusești, inacțiunea Aliaților pe toate fronturile, relativa liniște în Carpați și, mai cu seamă, faptul că după căderea liniei Cernavodă-Constanța Mackensen nu stăruise energic în urmărirea trupelor ruso-române, toate acestea erau pentru el semnul că Germa-

nii pregătesc ceva. Îndeosebi se temea de o trecere a Dunării, știa cât de slabe erau posibilitățile noastre de a o apăra. Nu putea crede că Mackensen nu va căuta să profite de această vădită inferioritate. Și cu toții trăiam deci în înfrigurarea așteptării.

Falkenhayn a ales Jiul ca loc de străpungere; erau acolo două trecători paralele, Vulcanul și Jiul, multe poteci laterale și, pe de altă parte, noi nu aveam pe acel sector al frontului decât o perdea subțire de trupe: o singură brigadă. Îi trebuia, ca să reușească, să ne surprindă, Jiul întrunea deci toate condițiunile pentru o atare surprindere.

S'au făcut în urmă imputări serioase Marelui nostru Cartier că lăsase acel punct al frontului atât de slab apărat. A fost fără îndoială, o mare greșală. Spre justificarea lui se poate, încă — ca să fim dreți — invoca și unele circumstanțe ușurătoare.

Prima: eram tocmai în epoca constituirii rezervelor cerute de Berthlot. A doua: eram angajați în lupte grele în celelalte trecători, care ne absorbeau toate disponibilitățile. În fine, cârpind mereu mantaua lui Arvinte, aceasta se îngustase de tot. Dar alta este adevărata vină a Marelui nostru Cartier: nu a crezut niciodată că inamicul va încerca acolo străpungerea frontului, căci i se părea un punct prea periferic, prea îndepărtat de inima țării. Ca să scape de răspunderea acestei vini, nu mai putea recurge la nici o scuză.

Deși, la urma urmei, nu trebuie exagerată nici această vină. Să presupunem că în loc de o brigadă am fi avut la Jiu câteva divizii și că am fi oprit ofensiva lui Falkenhayn în acel punct, Mackensen tot trecea Dunărea; trebuia să luăm din diviziile Carpaților ca să le îndreptăm împotriva lui și tot acolo ajungeam. Încă o dată, în felul cum se înfățișau lucrurile, problema în sine era insolubilă. De ce să aruncăm asupra unor bieți ofițeri învinuiri care treceau cu mult peste posibilitățile lor?

Ziua de 11 Noiembrie fusese sorocită de Falkenhayn pentru începerea atacului său. Ca să-și ascundă mai bine gândurile, a reluat cu energie lupta pe toată întinderea Carpaților. Generalul Gerok ataca violent la Oituz, unde Eremia Grigorescu, în urma unor atacuri admirabile, are prilejul să câștige o nouă izbândă, respingându-l peste graniță. În valea Prahovei se dau, cu ajutorul artileriei grele lupte îndârjite, în urma cărora pierdem Clăbucetul și linia noastră de apărare se apropie de Sinaia. În sectorul Câmpulung de asemenea Germanii exercită o presiune puternică și, după câteva zile de lupte, cu toată apărarea diviziilor noastre, reușesc să ocupe Lerești.

În sfârșit, pe Olt și pe Topolog armata noastră e mereu nevoită să cedeze teren, căci inamicul, printr'o serie de atacuri foarte meșteșugit conduse, o lovește din toate părțile deodată și nu-i lasă nici o clipă de răgaz. În acest timp, însă, puhoiul se revărsa fără greutate peste munții Jiului, ca un adevărat val. Sărmana noastră divizie a fost eroică, a ținut piept două zile unor forțe cu mult superioare din toate punctele de vedere, dar la 13

rezistența ei a fost zdrobită, linia Bumbesti-Sambotarul era cucerită și la 15 Noiembrie Târgul-Jiului era ocupat.

Marele Cartier trimite imediat ajutoare pe dealurile din dosul Târgul-Jiului, unde facem o ultimă încercare de a respinge inamicul. Sub conducerea Generalului Paraschiv Vasilescu se dau în 16 și 17 lupte de care putem fi mândri, superioritatea Germanilor era însă prea mare pentru ca atâta eroism să poată duce la vreo izbândă. În cele din urmă, rezistența noastră este și aici zdrobită, trupele noastre trebuie să se retragă în grabă, Filiașii cad la 18 Noiembrie și Craiova la 21 Noiembrie. Falkenhayn își îndeplinise misiunea, frontul era străpuns, România invadată. Împăratul Franz-Josef își sfârșea după 68 de ani nenorocita domnie într'un apus de glorie.

De-acuma speranța era încercarea de-a opri inamicul pe linia Oltului, de aceea se și iau la Periș măsurile în consecință. Dar bineînțeles, situația era din ce în ce mai gravă, vădit nu dispuneam de forțele necesare pentru a organiza apărarea serioasă a unei linii care se întindea de la Dunăre până la nord de Râmnicul-Vâlcei. Iar pe de altă parte, inamicul se dovedea pe fiecare zi mai numeros, înainta cu o repeziciune nimicitoare și se revărsa în toate direcțiile. Grosul armatei venea de la Craiova-Slatina, o altă coloană prin văile Vâlcei intra în Drăgășani, o a treia își făcea apariția la Caracal.

În dimineața de 23 Noiembrie situația generală a fronturilor era următoarea: de-a lungul Moldovei, liniște; pe valea Prahovei și la Câmpulung rezistam, dar presiunea dușmanului era mare; la Argeș, linia Suici căzuse și ne retragem spre Curtea de Argeș, apărându-ne greu pozițiile, trupele noastre fiind cu desăvârșire sleite; toată Oltenia era ocupată, inamicul intra în Caracal, ultimele rămășițe ale armatelor noastre treceau Oltul, distrugând podurile de la Drăgășani și Slatina.

În Dobrogea, Sacharoff, după ce contra-atacase pe Bulgari, după ce recucerise Hârșova, se oprise în fața liniei Boascic-Topalu-Tasău, cea mai îngustă parte a întregii Dobrogi, unde dușmanul se întărise puternic și se mulțumea, deși avea asupra lui superioritatea numerică, să-l hărțuiască prin mici lupte fără de nici un folos.

După cum se vede, toată atenția noastră se concentra pe Olt, spre acolo se îndreptau slabele noastre rezerve, când, de-o dată, ne vine știrea că în zorii zilei, pe o ceață adâncă, Mackensen, în fruntea unor numeroase trupe compuse din Germani, Bulgari și Turci, trece Dunărea la Zimnicea. La 24, Zimnicea este luată și vestitul Mareșal înainta spre București prin trei direcții deodată, pe la Alexandria, pe la Drăgănești și pe la Giurgiu. Invazia era generală și situația disperată. Rezistența pe Olt devenea imposibilă, ultima salvare era o mare bătălie în fața Bucureștilor, pentru a opri, dacă se mai putea, înaintarea lui Mackensen și a lui Falkenhayn, precum și concursul efectiv al Rușilor pentru această supremă încercare.

De data aceasta și Aliții erau alarmați, intervenția României lua proiecțiile unei catastrofe, Germania scăpa de pericolul înfometării și, prin urmare se putea ridica mai amenințătoare împotriva lor. Se auzeau murmure la Paris și la Londra împotriva acelor ce nu știuseră să ferească Entanta de această primejdie.

În acest timp, la București consternarea era generală, nu mai era însă nici ceasul recriminărilor, nici ceasul tânguiriilor, era ceasul hotărârilor. Situația trebuia privită bărbătește în față. O serie de probleme urmau să fie de urgență rezolvate: dacă ultima bătălie avea un rezultat fericit, cu atât mai bine, dar trebuiau luate măsurile în vederea ipotezei mai probabile, aceea a evacuării.

Regele, guvernul și parlamentul trebuiau să plece la Iași, spre a se retrage cu armata până unde o vor cere crudele necesități ale războiului. Tot ce putea interesa apărarea națională trebuia trimis grabnic în Moldova; ceea ce nu se putea transporta, trebuia distrus, ca cel puțin să nu folosească inamicului. Tezaurul statului, al băncii naționale, casa de depuneri, principalele bogății artistice, arhivele diplomatice trebuiau și ele duse la Iași spre a nu cădea pradă nimicirii sau lăcomiei dușmane.

Brătianu ne convoacă deci în consiliu, de-acuma ne întruneam în fiecare dimineață la Costinescu acasă. Eram puși în curent cu ultimele evenimente și luam hotărârile dictate de gravitatea împrejurărilor. Brătianu stabilise cu Take Ionescu intrarea sa și a amicilor săi în guvern, situațiunea era prea tragică pentru ca cel puțin cei ce fuseseră partizani ai aceleiași politici să-și dea mâna în interesul superior al patriei. Data intrării oficiale rămăsese să se fixeze ulterior, deocamdată Take Ionescu și cu prietenii săi asistau însă la ședințele consiliului de miniștri, hotărârile le luam de comun acord, ele erau numeroase și erau delicate.

Într'adevăr, nu era destul să iei o hotărâre de principiu, aplicațiunea ei practică dădea naștere la fel de fel de greutăți, care toate trebuiau soluționate. Așa, spre pildă, ministerele erau transportate la Iași, dar la București nu rămânea nimeni? În grija cui erau lăsați funcționarii cari prin natura atribuțiunilor lor trebuiau să stea pe loc? Cu țara ocupată sau nu, școlile nu puteau să fie închise, preoții nu își puteau părăsi bisericile, judecătorii, primarii erau datori să stea neclintiți la posturile lor.

Fiecare ministru a fost așadar însărcinat să studieze amănunțit nevoile departamentului său, să ia măsurile cuvenite și să înceapă să o facă fără întârziere. Privind înapoi, cred că, lăsând la o parte mici greșeli, ne-am achitat cu toții foarte bine de această penibilă misiune. Numai două departamente trebuiau evacuate în întregimea lor, războiul și externele.

Vintilă Brătianu luase de mult, pe nesimțite, măsuri, când frontul a fost rupt la Jiu, de fapt stabilimentele militare, precum și principalele depozite ale armatei, erau de mult în Moldova. Acolo se concentrau și aprovizionările de tot felul, atât pentru trupă, cât și pentru populația civilă. Puține măsuri prin urmare rămâneau acuma de luat.

Aliații au ridicat, însă, atunci o pretenție: să distrugem toate exploa-
tările noastre petrolifere. După informațiile lor, Germanii aveau o nevoie
absolută de petrol, rezervele lor erau pe sfârșite, nu trebuia să li se ofere
cu nici un chip prilejul să se aprovizioneze din bazinul petrolifer al Româ-
niei. Englezii, îndeosebi, dădeau acestei probleme o foarte mare însemnă-
tate. Oricât de dureros ar fi fost, nu puteam refuza această cerere a Aliați-
lor noștri care de altfel coincidea și cu interesele propriei noastre apărări.

După discuții în consiliul de miniștri, Brătianu a cerut numai ca Aliații
să ia asupra lor despăgubirea pagubelor. Sir George Barclay, în numele lor,
a adresat lui Brătianu a scrisoare, prin care ei își luau acest angajament fa-
ță de România.

Porumbaru, în schimb, se încurca cu totul, deși cu personalul său re-
dus și cu datoria lui de a-l evacua la Iași în totalitatea lui, sarcina sa era
foarte ușoară; nehotărît cum era, a dat ordine și contra ordine atât de
contradictorii, încât o serie de coconăși de la externe au găsit mijlocul să
rămână la București și să ne dezonoreze pe urmă prin purtarea lor în tim-
pul ocupațiunii.

Eu, la Ministerul de Instrucție și la Culte am lăsat majoritatea funcți-
onarilor pe loc, am expediat la Iași, împreună cu secretarul general, care
dealtminterea era ieșean, pe aproape toți directorii și pe administratorul
Casei Bisericii, cu o echipă redusă de funcționari subalterni. Adminis-
tratorul Casei Școalelor, vrednicul Mihail Popescu, era prea bolnav ca să
fie luat de la casa lui, i-am lăsat deci ministerul în sarcină.

De departamentul meu depindeau arhivele și muzeele, am convocat pe
directorii lor și am stabilit împreună lista obiectelor mai de seamă care, cu
îngrijire împachetate, au fost toate expediate la Iași. Când această opera-
ție era în curs, mă pomenesc într'o bună zi cu Tzigara-Samurcaș cu un
ordin al Marelui Cartier autorizându-l să colinde mânăstirile pentru ca să
ridice lucrurile de preț și să le trimită de asemenea spre păstrare în Mol-
dova. Eu eram invitat pur și simplu să dau concursul ministerului pentru
grabnica aplicare a acestui ordin.

Eram furios, căci era o îndoită necuviință a Marelui Cartier, care nu
avea ordine să-mi dea și în orice caz nu într'o chestiune de această natură;
era o necuviință a lui Tzigara, care era subalternul meu și nu avea dreptul
să hotărască peste capul meu de afacerile departamentului a cărui con-
ducere și răspundere o aveam. Am intervenit imediat la Periș. Ce se întâm-
plase? Tzigara se dusese direct la Scroviște, smulsese Regelui o hotărîre,
dictase birourilor Marelui Cartier un ordin în consecință și venise să mi-l
notifice și să mă transforme în agentul său de execuție. Bineînțeles, expli-
cații, scuze, regrete și o strașnică scuturătură domnului care sub ocupație
avea să mai facă și altele.

Mărturisesc că nici nu aş reaminti acest incident, dacă consecințele lui
nu ar fi fost funeste. Să luăm principalele tezaure ale muzeelor și arhivele

statului în fața invaziei inamice era o precauțiune elementară și o adevărată datorie. De aceea, consiliul de miniștri a și luat această hotărâre, nu pot să o regret, oricare ar fi fost ulterior consecințele. Dar să aduni evanghelii, vase sfinte și vestminte preoțești prin mânăstiri, era exagerat. Așa socotisem eu cel puțin și desigur că dacă Tzigara nu s'ar fi apucat să facă exces de zel și să se amestece acolo unde nu îl privea, mânăstirile noastre ar avea încă și azi, dacă nu în întregime, dar desigur în marea lor majoritate odoarele care au făcut bogăția și faima lor de-a lungul veacurilor.

La cenzură am procedat la un triaj complet al personalului, mulți literați mai în vârstă înscriși ca voluntari sau mobilizați pe la părțile sedentare, au fost demobilizați. Dintre tineri, cei mai mulți au fost trimiși pe front un număr restrâns, cei ce se arătaseră mai destoinici în îndeplinirea îndatoririlor lor, au fost singuri menținuți în serviciu și au plecat la Iași în ultimul minut. În timpul cât am lucrat la luarea acestor dispozițiuni, nu am văzut de loc pe Colonelul Verzea. Deoarece eram foarte ocupat și preocupat și deoarece, la urma urmei, nu aveam nimic direct de lucru cu el, nu am dat nici o importanță lipsei sale. Pe de altă parte, știam prin cei de la cenzură și de la căile ferate că se lucra cu febrilitate la poștă pentru evacuarea personalului și a materialului. Așa încât nu numai ei, dar niciunul din jurul meu nu putea să aibe nici cea mai mică bănuială în privința lui.

În sfârșit, tot atunci s'a întâmplat și episodul referitor la capul lui Mihai Viteazul. Precum se știe, acesta era păstrat într'o cutie de metal frumos lucrată la Mânăstirea Dealului. Auzind că pe acea parte a frontului sunt trupele ungare, ne-am temut că ele, ocupând Târgoviștea, să nu profaneze rămășițele eroului care cucerise Ardealul și întrupase visul românismului, pe care noi încercam să-l îndeplinim azi pentru vecie. Ne-am hotărât deci, să luăm acest cap care era ca și simbolul unității noastre naționale, și să-l păstrăm alături de drapelul țării, cât timp va bate peste noi furtuna restriștei. Astfel, capul lui Mihai Viteazul a fost transportat în ajunul invaziei la Iași și așezat în biserica Mitropoliei.

La ultimul moment am mai avut o neplăcere cu Mitropolitul Conon. Îl convinsesem dimpreună cu Brătianu că datoria lui era să rămână ca un păstor în mijlocul turmei sale, să-i fie marele ocrotitor. Apelul nostru rămâne fără răsunet, în sufletul său moșneagul se gândea la nenorocita lui persoană. Cu câteva zile înainte de-a pleca din București, pe când autoritățile și porniseră la Iași, întorcându-mă seara acasă găsesc în biroul meu doi preoți de la Mitropolie, pe care îi cunoșteam personal. „Ce doriți? Ce s'a întâmplat?“ întreb surprins. Ei, foarte încurcați, răspund: „Domnule Ministru, să ne iertați, dar am venit din partea Înalt Prea Sfințitului ca să-i înlesniți plecarea, căci el s'a hotărât să plece. Nu mai vrea cu nici un chip să stea, îi este frică să nu-l ia Nemții sau Bulgarii în pribegie și să nu-l omoare!“

Vedeam pe cei doi emisari speriați și dornici să ia și ei drumul Moldovei, i-am bănuț că nu fuseseră tocmai străini de schimbarea ce se ivise în

hotărârile Mitropoliei. A trebuit, deci, să mă duc din nou la Mitropolie, să vorbesc, să explic și să ameninț, numai așa Mitropolitul Conon a renunțat la gândul de a-și părăsi biserica și credincioșii și a consimțit, tremurând, să îndeplinească o datorie pe care cel mai umil preot de sat o pricepuse, fără ordinele, fără rugămințile și fără stăruințele nimănui.

Partea cea mai grea nu era însă cu autoritățile, ci cu populația civilă. Din Oltenia, din toate orașele și satele mai apropiate amenințate prin înaintarea inamicului, lumea, înspăimântată, fugea spre București. Spectacolul drumurilor era de nedescris: bărbați, femei, copii, bolnavi, bătrâni, schilozi, pe jos, în trăsură, în căruțe, călări, umblau în ploaie, pe vânt, pe frig, pe ninsoare. Unii adunaseră în grabă ce putuseră din avutul lor și îl târau după ei. Alții nu mai puteau înainta și cădeau sleiți de puteri și lihnii de foame de-a lungul șoselelor. Alții mureau prin șanțuri și trupurile lor descompuse erau lăsate în prada corbilor. Pe lângă aceasta, exodul populației civile se amesteca cu convoiurile armatei în retragere, soldații, grăbiți să treacă spre a executa ordinele ce aveau, răsturnau tot ce le stătea în cale, se nășteau astfel învălmășeli îngrozitoare, în depărtare se auzeau focurile inamicului, copiii țipau, femeile plângeau, oamenii răcneau, ploaia nu mai înceta, gerul se întetea, într-o parte un sat era bombardat, într'alta se vedeau flăcările de incendii. Era o viziune de infern.

Dar ce era de făcut cu întreagă această lume? Să o lași să înainteze? Jumătate pieria la drum, și unde să se oprească? În Moldova? Era o imposibilitate. Evacuând armata și persoanele indispensabile menținerii vieții noastre de stat, Moldova, și devenea neîncăpătoare ca să-i primească și ca să-i hrănească.

Pe de altă parte, și se sfâșia inima să-i lași pradă inamicului. Cum se petrece în asemenea împrejurări, circulau fel de fel de zvonuri asupra cruzimei dușmanilor, în special lumea era înspăimântată de Bulgari și de Unguri. Oricât ar fi fost de dureros, am trebuit să punem stavilă valului, tot aparatul administrativ a fost pus în mișcare și am putut, mai mult sau mai puțin, împiedica ca dezastrul să ia proporții prea mari. Din nenorocire, nici personalul administrativ nu putuse pretutindeni păstra sângele rece. Ne pomeneam de-o dată la București cu un comisar de poliție fugit de la postul său, cerând iertare și ajutor, era în stradă și murea de foame cu nevasta și copiii; altă dată era un primar, care, în disprețul ordinului primit, își părăsise de frică orașul, îngăima tot felul de scuze și născocea tot felul de explicații. Cei mai mulți, însă, și-au făcut până la sfârșit întreaga datorie.

Mai tragică era problema tinereții, Marele Stat Major dând ordin ca toți tinerii de la vârsta de 18 ani în sus să plece de la vetrele lor și să se îndrepte spre Moldova. Ordinul era explicabil, față de marile pierderi pe care le suferisem trebuia să ne asigurăm în Moldova cât mai multe posibilități de noi recrutări, era o condiție indispensabilă pentru refacerea armatei

și pentru continuarea luptei. Dar în împrejurările în care ne aflam atunci, vă puteți închipui ce a fost executarea practică a unui atare ordin. Să transporti zeci de mii de tineri cu trenul, era o imposibilitate materială. Nu rămânea deci decât să vie pe jos, dar nenorociții de ei unii nu aveau haine, alții erau desculți, cerșeau de mâncare, cădeau de oboseală, se îmbolnăveau de frig, mureau pe la porțile hanurilor.

Spre culmea nenorocului, se răspândise vestea că în urma participării unor cercetași la luptele de la podul Jiului, Germanii, drept represie, împușcau fără judecată pe toți cercetașii, și atunci mii de cercetași, mii de copii de 10, 12, sau 14 ani au pornit nebunește pe jos spre Moldova. Situațiunea era de așa fel că nu puteam face mai nimic pentru ei, abia mai târziu, în Moldova, le-am putut veni în ajutor, dar după câte dureri și după câte jertfe!

La fiecare din noi era de dimineață până noaptea târziu o mișcare și o agitație nemaipomenită. Partizani politici, rude, prieteni, cunoscuți intrau și ieșeau, unii voiau să plece și cereau să le înlesnim plecarea, alții se întorceau ca să spună că s'au răzgândit, alții nu se puteau hotărî, se văitau și cereau sfaturi. Nu știai singur ce să mai faci, cum să-i liniștești și cum să-i împaci. Te implorau, te amenințau, era sfâșietor.

Cu Brătianu hotărâsem ca în principiu toată lumea, afară de armată și de oficialitate, să stea pe loc. Mârzescu telegrafia de la Iași desperat că orașul este ticsit și că nu mai știe unde să adăpostească pe refugiați. Din celelalte orașe ale Moldovei ne veneau știri similare. Take Ionescu preconiza deja teza contrarie, deși nu știa ce să răspundă față de argumentele atât de temeinice pe care se rezuma părerea noastră. Adevărul este că dânsul se temea ca Puterile Centrale să nu se răzbune împotriva partizanilor săi, care doi ani în timpul neutralității nu se mărginiseră numai să ceară intrarea noastră în acțiune, dar îi și insultaseră în chipul cel mai crud și chiar adesea — de ce nu am recunoaște'n chipul cel mai trivial. De îndată ce i-am dat asigurarea că toți pot pleca, s'a potolit și chestiunea a încetat de a-l mai interesa atât de aproape.

Problema rămânerii pe loc a populațiunii l-a frământat îngrozitor pe Brătianu, știa din Franța și din Belgia ce soartă așteaptă teritoriul ocupat. Ideea că trebuie să o părăsească în voia dușmanului, că nu poate face nimic pentru ea, era pentru dânsul un oribil caz de conștiință. Multe nopți nu a dormit muncit de aceste gânduri care luau proporțiile unei adevărate remușcări.

În genere încălcarea teritoriului de inamic era pentru el, ca și pentru noi de altfel, un lucru groaznic, aveam toți o durere pe care nu o puteam ascunde, aveam simțământul că suntem martorii profanării a tot cecece era mai scump și mai sfânt. Îmi aduc aminte și acuma ce jigniți eram de atitudinea lui Take Ionescu, care nu avea de loc aerul să înțeleagă starea noastră sufletească, care privea la noi oarecum mirat, adesea chiar bănuî-

tor și care vorbea de invazie, de ocupație, ca un chirurg în fața unei mese de operație, cu o liniște ce ne surprindea și ne revolta totodată. Nu vreau prin aceasta să acuz pe Take Ionescu de lipsă de patriotism, departe de mine un asemenea gând, dar fără îndoială că era ceva deosebit între patriotismul lui și al nostru. Ele izvorau din alte adâncimi tainice, se rezemau pe un altfel de dragoste, poate, în orice caz trebuia și mai târziu, în Moldova, să mai constatăm încăodată aceeași vădită deosebire.

Neputând salva populația osândită să rămână sub ocupația inamicului, se născu în inima lui Brătianu nevoia cel puțin de a o mângâia, de a-i dovedi că el, autorul războiului, nu o părăsește în mijlocul nenorocirilor ce se abat asupra ei. Pornind de la acest gând, el voi ca cei cari îi erau mai scumpi, mama, surorile, prietenii lui intimi, să stea alături de cei ce nu puteau pleca, să fie printre ei solia vie și mângâietoare a dragostei lui, să le dovedească mereu că dacă a fost silit cu trupul să-i părăsească, cu sufletul său nu i-a părăsit nici o clipă. Și astfel, s'a rugat de Emil Petrescu, de Procopiu să nu plece în Moldova, să stea nemișcați la București, să ajute populația în nevoile ei, să o îmbărbăteze până când ceasul mântuirii va veni. Mereu îmi spunea: „Dacă ați putea rămâne cât mai mulți, ar fi așa de bine și m'aș simți ușurat, să-i las singuri în voia împrejurărilor, mi se pare un fel de dezertare.“

Procopiu, deși deputat, adică sortit să plece, a înțeles și, cu o minunată jertfire de sine, cel dintâi s'a oferit să rămână. Vintilă Brătianu, însuflețit de aceleași simțăminte ca și fratele său, cu inima zdrobită a hotărât să lase în București pe soția și pe singurul său copil, în vârstă de un an.

În loc ca acest simțământ atât de frumos, atât de adânc, atât de înalt, să fie prețuit cum se cădea, i s'a făcut o imputare lui Brătianu de pe urma lui. S'a spus la Iași că dânsul nu este sincer față de Aliați, că are gânduri ascunse, dovadă că și-a lăsat mama și familia la București. Această chestiune s'a speculat la legațiunile aliate, am văzut cum oameni de bună credință s'au întrebat dacă nu cumva este adevărat. Din multe nedreptăți ce i s'au făcut lui Brătianu, aceasta a fost una din cele mai strigătoare și, ceea ce mă mâhnește adânc și acuma, este că, deși unii din adversarii săi i-au cunoscut adevăratul gând, nu i-au putut niciodată înțelege toată splendoarea.

Cu parlamentarii s'au făcut unele greșeli. Nu știu de ce în primul moment Brătianu trimisese vorbă ca dânsii să rămână pe loc, era tot o consecință a ideii să stea în ajutorul populației din județul lor. I-am arătat, însă, că aceasta este imposibil, că Regele, guvernul și parlamentul trebuie să urmeze steagul, chiar dacă am fi osândiți să avem soarta Serbilor, că, de altfel, la Iași parlamentul va trebui convocat după înseși prescripțiile constituției, că vor fi hotărâri de luat și că va trebui să constituie o majoritate, pentru ca legalitatea acestor hotărâri să nu poată fi pusă în discuție. Firește, a recunoscut îndată temeinicia argumentelor noastre, ba, mai mult, a

mărturisit foarte sincer și glumeț că prima lui pornire este rezultatul unui moment de adevărată întunecime a raționamentului său, și s'a și dat ordinul ca toți parlamentarii să plece la Iași. Cu toate acestea, s'a produs o confuzie în mințile lor, de aici unii au întârziat să plece și inamicii i-au surprins, iar alții, care căutau să rămână, au găsit pretextul care le trebuia. Și astfel am avut de pe urma acestora neplăceri serioase în Moldova.

Numărul lor a fost, însă, restrâns, deocamdată din toate părțile Olteniei și Munteniei alergau la București, ne bombardau cu întrebări, expuneau păreri, formulau critici, dădeau soluții, povesteau ce au văzut și se pierdeau în proorociri nesfârșite. După ce nu știam nici noi unde ne mai era capul, trebuia să stăm cu răbdare, să discutăm să le explicăm, să-i convingem, să-i îmbărbătăm și mai ales să-i... pomim la Iași.

De-acuma germanofiliu nu se mai sfiau, nu știu de unde ieșiseră, dar te ciocneai pretutindeni de ei. Aveau fețe surâzătoare, se bucurau inconștienți, fiindcă își închipuiau că părerea lor triumfa, parcă triumful părerii lor cu prețul nenorocirii țării putea fi obiect de bucurie. Sfătuiau pe toată lumea să nu plece, că va fi bine, pe când la Iași se va muri de foame și se va ajunge sub sclavia rusească. Mulți, în durerea și zăpăceala lor, îi ascultau și-i urmăreau, intimii lui Marghiloman se agitau, cu deosebire alergau în dreapta și în stânga, invitau lumea să vie pe la Conul Alecu, va avea dânsul grijă de ei. În Strada Mercur era un nesfârșit pelerinaj, toți germanofiliu, toți cei pe care primele înfrângeri i-au făcut de-o dată pro-germani, mulți fricoși și mulți ticăloși defilau în fața lui Marghiloman, care le spunea: „Vedeți că am avut dreptate, pricepeți acuma de ce m'am opus la intrarea în război...” Îi asigura de protecția lui, socotea războiul isprăvit și dădea să înțeleagă că salvatorul patriei va fi dânsul.

Toți senatorii și deputații din partidul lor erau invitați să vie la București și să nu răspundă apelului guvernului de-a merge la Iași. Carp, care până atunci nu se mișcase din Țibănești, unde de curând îngropase pe fiul său Petre, se înapoiase ostentativ la București cu toată familia lui și se instalase în Calea Dorobanți. Ținea să se știe bine că între teritoriul ocupat și moșia lui din Moldova liberă preferă fără șovăire teritoriul ocupat.

Stere își lepădase uniforma de colonel, declarând urbi et orbi că va rămâne la București, deși își avea domiciliul, nevasta și copiii la Iași, și se arăta pe Calea Victoriei cu aere triumfătoare. Îmi aduc aminte că într'una din acele zile, pe când eram întruniți în consiliu, apare o escadrilă de avioane germane. Stere locuia tocmai în fața lui Costinescu la D-na Alexandru Radovici, viitoarea sa soție. Când ne-a văzut la fereastră și în tot timpul cât am ținut deliberațiunile noastre, se plimba în curte cu un ochean în mână, sfidându-ne copilărește prin atitudinea lui. Iar când din întâmplare ne întâlnea în stradă, se făcea că nu ne mai cunoaște, sau pur și simplu nu ne saluta.

Dealtminterea, toată pleava germanofilă ne arunca priviri pline de ură

și amenințare, eram cioclii României, mizerabilii care am distrus o țară liniștită, bogată și fericită. Sosirea inamicului o așteptau ca semnalul mântuirii. Rușinea începea.

Înfățișarea orașului era lugubră, bombardamentele de zi și de noapte erau din ce în ce mai dese, îndeosebi avioanele veneau acuma de mai multe ori pe zi, semănând moartea și teroarea. Spitalele nu mai puteau conține răniți care soseau de pretutindeni. Pe de altă parte, din spitalele existente, unele se închideau și se pregăteau de plecare în Moldova, răniții mai ușor erau porniți și ei într'acolo, cei mai grav erau lăsați pe loc. Infirmierele, doamnele de la Crucea Roșie erau și ele cuprinse de agitația generală. La gara de nord spectacolul era de nedescris, mii de oameni se înghesuiau să plece, luau trenurile cu asalt și poliția cu greutate putea să mențină aparențele unei ordini. Se descărcau trupe, se încărcau mărfuri o activitate febrilă domnea de-a lungul liniilor. Pe toate barierele curgeau șiroaie de rufugi-ați, hotelurile, hanurile, casele particulare erau pline de acești nenorociți, victime ale invaziei. Pe când unii veneau, alții o porneau mai departe spre Moldova.

În mahalale populația era în mare lipsă și se organizau cantine pentru a hrăni populația nevoiașă. Străzile orașului erau însă goale, nimeni nu mai cuteza să iasă, aveai impresia că umbli prin cetatea morții. Cerul era întunecos, parcă anume orânduit ca să slujească drept decor potrivit tragediei care se juca în fiecare suflet.

Toată lumea aștepta încordată comunicatele Marelui Cartier, din nenorocire nu aduceau decât vești din ce în ce mai rele. În inimile oamenilor nu mai ardea decât o slabă licărire de speranță.

Fig. 4: Ion I. C. Brătianu

CAPITOLUL DOUĂZECI ȘI NOUĂ

BĂTĂLIA PENTRU APĂRAREA BUCUREȘTILOR ULTIMELE ZILE

Îndată ce hotărîrea de a da o luptă supremă pentru apărarea Bucureștilor a fost luată, s'au și luat cât de repede toate măsurile militare și politice în consecință.

Apărarea pe Olt devenea, firește, imposibilă, dar trupele noastre au primit ordinul să nu se retragă încă, să mai continue rezistența pentru a întârzia, dacă nu a opri, armata lui Falkenhayn în înaintarea ei și a permite, astfel, ca forțele destinate apărării Bucureștilor să se poată concentra fără primejdia de-a mai fi lovite în flancuri.

Această apărare de altfel, nu a putut fi de lungă durată, căci la 24 Noiembrie Germanii au constatat, spre marea lor bucurie, că în dreptul Caracalului podul de peste Olt, de la Stoenesti, a fost atât de puțin stricat de detașamentele noastre, care primiseră misiunea să-l distrugă, încât, cu mici reparațiuni, putea fi din nou folosit. Iar la 25 Noiembrie, seara, două divizii germane au și trecut podul și înaintau spre interiorul Munteniei.

Pe de altă parte, la 26 Noiembrie, inamicul intrase în Curtea de Argeș și înainta spre Pitești. Trupele noastre, decimate și istovite, nu mai puteau să se opună înaintării dușmanului, ocuparea Piteștilor devenea iminentă. În asemenea condițiuni de la Olt erau amenințate să aibă retragerea lor tăiată de la nord și de la sud. Marele Cartier a fost, deci, silit să dispună fără întârziere părăsirea oricărei rezistențe pe linia Oltului și să ordone retragerea tuturor unităților ce fuseseră menținute acolo. În vremea aceasta, se concentrară în grabă toate disponibilitățile din Moldova, și din sectorul Dunării intrau altele, în vederea bătăliei celei mari din jurul Bucureștilor.

S'au adunat în mai puțin de o săptămână — mă mir și azi cum — vreo 13 divizii, s'a dat comanda lor Generalului Prezan, frontul Moldovei, ocupat în cea mai mare parte de Ruși, nemaiprezentând nici un pericol. Prezan elaborase un plan despre care se vorbea mult bine și care, după cât mi se tălmăcea consta, în rezumat, cam în următoarele: să ne strecurăm între cele două armate germane, între care se afirma că există un gol, să cădem cu putere în flancul lui Mackensen spre a-l lovi în același timp și din față. Această manevră trebuia să ducă nu numai la respingerea ofensi-

vei lui Mackensen, dar și la azvârlirea lui în Dunăre. Dânsul odată bătut, trupele noastre trebuiau să se întoarcă înspre nord, să se arunce asupra lui Falkenhayn și astfel invazia inamică urma să fie definitiv oprită și zdrobită.

Planul fusese cercetat, discutat în amănunte cu toate competențele de la Marele Cartier, cu Berthelot, cu augurii de la misiunea franceză. Toți întemeiau pe el mari speranțe, pe care umila mea persoană, pentru motive pe care le voi indica mai târziu, nu le împărtășeam însă deloc. Totodată, s'au făcut demersuri desperate pe lângă Ruși ca să participe și ei la această bătălie, care trebuia să hotărască nu numai soarta capitalei României, dar și soarta întregii Muntenii. Această bătălie pierdută, vădit retragerea pe Siret devenea singura soluție.

Brătianu a făcut toate ce erau omeneste posibile ca să obțină ajutorul Rusiei, a stăruit de Poklewski și de Belaieff, a telegrafiat la Stavka, a intervenit personal la Nicolae al II-lea a pus în mișcare pe Rege, pe Aliiați, pe Joffre, pe Saint-Aulaire, pe Berthelot și pe Thompson. Rezultatul acestor desperate eforturi a fost că Generalul Gurko, care luase locul lui Alexeieff, subordona ajutorul său unor condiții de transporturi de trupe, condițiuni ce le știa dinainte imposibile de îndeplinit, cu alte cuvinte ne refuza un sprijin atât de firesc între aliați și atât de folositor cauzei comune.

Abia în extremis Țarul, rugat stăruitor de Rege peste capul lui Gurko, a dat ordin lui Zaharoff, care în Dobrogea stătea degeaba cu toate diviziile lui în fața unui Mackensen ocupat aiurea, să trimită 2 divizii la București și să ia parte la marea luptă ce se proiecta. Sub comanda unui anume General Aliew, aceste trupe au pornit, dar cum? Tot după cum executaseră până atunci ordinele și ceilalți colegi ai săi, Zaioncowski și Zaharoff.

La 29–30, Prezan considera că va fi gata și că va putea începe lupta. Frontul se apropiase prea mult și rezultatul bătăliei, cu tot optimismul Marelui Cartier și al misiunii franceze, era prea îndoelnic pentru ca să mai întârziem evacuarea autorităților. Am hotărât așadar ca toți cei orânduși să meargă în caz de ocupație în Moldova, să plece fără întârziere. De la 25 Noiembrie, seara, trenurile au pornit spre Iași, au plecat prin urmare: parlamentarii, funcționarii, corpul diplomatic, autoritățile militare de la părțile sedentare, serviciile publice, tot, absolut tot.

Nu a mai rămas la București decât guvernul și Regele, care circula între Palatul Regal și Cartierul de la Paris. Chiar Regina părăsise Buftea cu copiii regali și cu familia Știrbey. În trei zile totul a fost terminat, căile noastre au făcut atunci o efortare extraordinară, care nu a fost îndeajuns cunoscută și îndeajuns apreciată. Într'adevăr, ele au reușit în câteva zile să facă față tuturor nevoilor militare, să transporte toate trupele necesare marii bătălii ce se pregătea și, totodată, să și evacueze din București autoritățile și nenumărații refugiați de toate categoriile. Operația s'a săvârșit repede, relativ în ordine și în orice caz fără accidente. Se poate spune că a fost un record.

Nu am nevoie să spun ce au fost aceste despărțiri, ce dureri în sufletul celor care rămâneau, oricine și-o poate închipui. Voi spune numai că a fost și mai sfâșietor decât vor putea să și-o închipuie în zile liniștite și de propășire generațiunile viitoare. Hotărîrea noastră, a guvernului, era să stăm în oraș până la ultima clipă, de aceea și luasem toate măsurile în vederea eventualității căderii orașului în mâinile inamicului. Funcționarii rămași pe loc au primit leafa lor pe câteva luni, la Primărie s'a lăsat o sumă pentru a se putea face față nevoilor mai urgente ale populației. Ministerul de Război a predat cantități de cereale pentru ca cel puțin în primele zile ale ocupațiunii, orașul să nu sufere prea mult. Am redactat un manifest către populație, arătând nevoia guvernului de a părăsi capitala, spre a se retrage cu armata și a duce, astfel, lupta înainte, alături de Aliați, până la izbânda definitivă, în care păstrăm neștirbită credința noastră. Am tipărit acest manifest, dar a rămas să-l publicăm în ziare și să-l afișăm pe zidurile orașului numai în momentul însuși al plecării noastre.

Trebuie să mărturisesc însă că am făcut atunci și câteva greșeli. Întâi, a trebuit să-l trimitem pe Corbescu la Iași, căci era cunoscut pentru sentimentele lui francofile; în plus, la intrarea în acțiune el procedase la arestarea ostaticilor și fusese amestecat în descoperirile senzaționale din grădina legațiunii germane. Știam că Puterile Centrale aveau împotriva lui o ură deosebită, deși nejustificată, să îl lăsăm în mâna inamicului era, deci, o imposibilitate. Dar Bucureștii se găsea prin acest fapt fără de prefect de poliție, de aceea nu știu sub a cui inspirație nefericită — presupun că a fost a lui Ferechide — Brătianu a ales pe Generalul Mustață. Era un individ moșic, dar care se purtase bine în campania din Bulgaria; pe vremea neutralității pensionar fiind, manifestase simțăminte germanofile, Brătianu veșnic stăpânit de grija de a îndulci soarta sărmaneii populații ce era osândită să îndure jugul inamic, a crezut că tocmai prin simpatiile de care se bucurase în cercurile Puterilor Centrale va putea ocroti mai bine și mai lesne decât altul locuitorii capitalei invadate. I s'au dat instrucțiunile cuvenite și s'a recomandat să păstreze în orice împrejurări o atitudine demnă, ne-a dat toate asigurările. Cum am plecat, le-a călcat, însă, rînd pe rînd, ne-a făcut de rușine și a dezonorat uniforma de general, pe care țara i-o dăduse.

A doua greșală a fost și mai gravă. Lupu Costache, vechiul și devotatul prieten al lui Carp, păstrase întotdeauna bune legături personale cu Brătianu, dânsul slujind sub bătrînul Brătianu, ceea ce influența întotdeauna pe fiul acestuia și îl îndemna la simpatii pornite dintr'un sentimentalism atotîngăduitor. Lupu Costache veni, deci, la el și se oferî să rămână ca secretar general la interne, încântându-l atât de bine, încât Brătianu consimți, convins fiind că și această desemnare va fi spre folosul, spre ușurarea celor din teritoriile ocupate.

Bineînțeles, bătrînul boier moldovean, cu capul său frumos și cu înfățișarea sa impunătoare, se feri să spună vreun cuvânt care să trezească în

spiritul lui Brătianu bănuiala că ar putea sub ocupație să fie altceva decât un bun Român și un demn apărător al intereselor ce i se încredințau. Se știe în ce mod nedemn a înșelat Lupu Costache încrederea cu care Brătianu l-a cinstit.

În sfârșit, Regele, cu aprobarea lui Brătianu și a lui Știrbey a însărcinat cu supravegherea palatelor regale și a intereselor curții pe Tzigara Samurcaș, care a abuzat și el în chip nepermis și adânc dureros de misiunea ce i s'a dat. În loc să recurgă la germanofili, Brătianu ar fi făcut mai bine să facă apel la prieteni intimi și devotați ai lui. Inamicul i-ar fi înlocuit cu creațiile devotate lui, dar cel puțin el nu ar fi avut nici o răspundere în aceste numiri. Cei ce au terfelit fără rușine demnitatea noastră națională, nu ar fi putut să spună apoi că dețineau mandatul lor de la Brătianu.

Scuza sa a fost că nu și-a putut niciodată închipui că în rândurile neamului său se vor găsi nenorociți lipsiți până într'atâta de patriotism, de simțul demnității naționale și al onoarei personale. Oricum ar fi, prin consecințele lui, faptul în sine rămâne o greșeală.

Evacuarea fiind isprăvită și în caz de ocupație totul fiind orânduit, rolul nostru era terminat, așteptam desfășurarea evenimentelor, rezultatul bătăliei.

De la 28-29 Noiembrie au început deci pentru noi zile fără ocupație, ministerele erau plecate, sau închise, orașul era pustiu, mergeam de la unul la altul după vești, din când în când vreun prieten hotărât să rămână pe loc mai bătea pe la ușa noastră ca să ne întrebe câte ceva, ca să mai afle vreo știre de pe front, ca să ia ziua bună de la noi cu o înduioșătoare îmbrățișare. Și atâta tot.

Eu, cu cenzura tot mai aveam puțină, foarte puțină treabă. Rătăceam pe străzile goale, mergeam pe la Brătianu, care era însă mai mult la Periș, mă întâlneam mereu cu George Danielopol, care trebuia să plece cu mine și cu Procopiu, care trebuia să rămână, al cărui sacrificiu îmi impunea și a cărui durere conținută mă mișca până la lacrimi.

Casa fiindu-mi închisă și ai mei plecați la Iași, mâncam la birt. Luasem obiceiul să ne întâlnim la restaurantul Europa, sus într'o cameră, Procopiu, Alexandru Radovici, Danielopol și cu mine, câteodată mai venea și Morțun. Nu voi uita niciodată aceste mese, tristețea care ne stăpânea, eforturile pe care le făceam spre a ascunde, îndeosebi lui Procopiu, zburciumul și durerea din sufletele noastre. Coincidență curioasă când m'am întors de la Iași, doi din cei cinci comeseni ai acestor triste mese erau morți, Procopiu și Radovici. Un an în urmă trebuiau să dispară și ceilalți doi, Morțun și Danielopol. Acuma sunt de mult singurul supraviețuitor.

La sfârșitul fiecărei întâlniri ne întrebam dacă nu a fost ultima, și ne simțeam fericiți peste câteva ceasuri văzând că soarta s'a milostivit să amâne încă ceasul fatalei despărțiri. De fapt, eram mai cu toții convinși că dezastrul nu se mai putea evita. Știrile contradictorii ce primeam de la

Periș, optimismul lui Prezan nu puteau distruge presimțirile noastre. Întrucât mă privește — este straniu, dar așa este — de acuma eram liniștit. În bătălia de la București nu aveam nici o încredere, speranțele militarilor mi se păreau ridicole. Fără să am vreo pretenție să mă pricep în arta militară, mi se părea evident, limpede ca lumina zilei, că trupele de care dispuneam nu erau îndestulătoare ca să apere cu sorți de izbândă un front ce se întinde de la Câmpulung și până la Dunăre. Eram convins chiar că dacă vom avea puțința să înfrângem în dreptul Bucureștilor pe Mackensen, nu vom mai avea vremea să ne întoarcem destul de repede către Falkenhayn. Eram în plus hipnotizat de ideea că atunci când vom fi în toiul luptei cu Mackensen, Falkenhayn ne va cădea în spate pe la Nord. Nu înțelegeam cum aceasta nu apare tot atât de luminos domnilor de la Periș. În eficacitatea ajutorului rusesc nu aveam nici o încredere, așteptând să văd în ce va consta ultima lor felonie.

Așa fiind, pentru mine chestiunea care se punea nu era dacă vom învinge, da sau nu, ci când se va sfârși bătălia, când va cădea Bucureștii, mâine, poimâine, sau răspoimâine. De acuma chinurile ultimilor săptămâni dispăruseră, situațiunea îmi apărea lămurită, ne vom retrage pe granița vechii Moldove, ne vom mărgini să fim extrema stângă a marelui front oriental ce se întinde de la Marea Nordului până la Marea Neagră și vom împărtași soarta generală a Aliaților, care mai mult decât oricând mi se părea asigurată de victoria finală.

Ar fi fost desigur mai bine să fim cruțați de nenorocirea pe care o sufeream, dar la urma urmei dacă aceasta trebuia să fie prețul realizării visului nostru secular, să plătim și acest preț. Întregirea neamului merită orice jertfă. Sufeream numai — deși mai puțin ca până atunci — de gândul că pământul iubit al țării va fi pângărit de dușman și mai mă chinuia o îndoială: se va putea face retragerea generală a armatei în condițiuni destul de bune pentru ca să oprim inamicul pe Siret? Nu va trebui din cauza debandadei noastre și a neînțeleșelor uneltiri rusești să stabilizăm frontul chiar dincolo de linia Siretului? Nu cumva va trebui să trecem și noi prin calvarul Serbilor? Nu cumva vom fi osândiți să evacuăm și Moldova? Nu cumva ne vom trezi pe Prut, sau pe Nistru? Vorba lui Știrbey — la Odesa?

Încolo, eram de o liniște surprinzătoare. Bătălia cea mare, cea hotărâtoare era începută. Auzeam bombardamentul în depărtare, și noaptea cerul spre apus era roșu. Vremea era lugubră, cerul întunecos, un cer de plumb, un vânt rece sufla continuu, parcă ar fi fost un urlet nesfârșit de prăpăd și de moarte.

Pe când bătălia era în toiul ei, Brătianu ne ruga să plecăm, dar să nu mergem la Iași, ci să stăm în tren undeva în dosul Marelui Cartier, așa încât, în caz de izbândă — ceea ce nici el nu credea — să ne putem întoarce repede la București, iar în caz de înfrângere, să mai luăm contact cu Car-

tierul General, iar pe urmă să mergem spre a ne relua atribuțiunile la Iași, potrivit noii situații create de pierderea Munteniei.

S'a format deci un tren ministerial și plecarea s'a fixat pentru Vineri pe la zece seara. Ionel și Vintilă Brătianu erau încă din cursul dimineții la Periș și m'au rugat să vii spre seară acolo ca să vedem ce știri au mai sosit de la Prezan și ca să ne sfătuim în privința comunicărilor de făcut străinătății. Trebuia să mă urc în trenul ministerial seara la Periș și să ne oprim a doua zi dimineața la Boboc, prima gară după Buzău.

Am luat, deci, cu toții ultima noastră masă la Europa, de închipuit în ce atmosferă și, după o mișcătoare despărțire de Procopiu, pe care dealtfel nu trebuia să-l mai văd, am pornit spre casă să-mi iau geamantanul și hârtiile de la cenzură. Cum am ieșit din Pasagiul Roman și am intrat în Calea Victoriei, auzim de-o dată un ropot de cai. Ne întoarcem, o sotnie de cazaci cu căciula pe urechi, cu lăncii înalte și cu aere disprețuitoare. Ne-am uitat lung după ei și, ciudat, și eu și Radovici, care era lângă mine, în loc să ne bucurăm să vedem în această sotnie de cazaci dovada că mult așteptatul ajutor rusesc a sosit în sfârșit, am avut dimpotrivă o strângere de inimă, ni s'a părut că inamicul, nu aliatul, calcă pământul capitalei.

Dealtminterea, sentimentul nostru era cam întemeiat, acești cazaci s'au plimbat fără rost în capitală, în loc să alerge acolo unde erau de folos, acolo unde noi ne băteam cu înverșunarea disperării. După ce mi-am luat lucrurile de acasă, am trecut să-l iau pe Danielopol, care nu își isprăvisse pregătirile zăbovind destul de mult. Locuia în casa sa din Calea Dorobanților, și tot așteptându-l mă uitam pe fereastră, ascultând zgomotul mereu crescând al bombardamentului. De-o dată, în strada goală, văd profilându-se o umbră neagră, mă uit mai de aproape, era Doamna Carp, încovoiată, care înainta cu greu. Sărmana mamă pierduse tocmai pe unul din fiii ei, a fost ultima persoană pe care am văzut-o în București.

Ne-am urcat în automobil și am plecat repede spre Periș. Pe drum, contrar așteptărilor mele, nu dăm de nimeni, abia pe ici pe colo câte o căruță cu lemne sau cu refugiați. Niciodată nu ai fi zis că la câțiva kilometri se dădea o luptă groaznică, în care se juca soarta țării.

Când am sosit la Periș însera, Brătianu era la Scroviște; cu Barbu Știrbey am putut schimba numai câteva cuvinte, fusese în ajun pentru ultima oară la Buftea, castelul era golit de mobile, casa în întunec, Generalul Prezan și câțiva ofițeri din statul său major veniseră să o ocupe, și, la lumina unor candelabre, circulau prin odăi și prin culoare, își întindeau hărțile și dictau ordinele ce aveau să hotărască demersul bătăliei. Știrbey fusese profund impresionat de această scenă în casa lui părintească și părăsită ce îi slujea astfel de cadru misterios și lugubru. Cu Vintilă am pornit către birourile care erau instalate în sat. Îl văd încă într'o sală plină de hârtie pe Paul Angelescu, cu o țigară de foi în gură, perorând în mijlocul câtorva ofițeri, printre cari îmi reamintesc pe Radu Rosetti, care își dădea

importanță și pe un ofițer francez, care stătea aplecat modest peste o hartă, dar părea tare preocupat.

Iliescu afecta o mare stăpânire de sine, dar la câteva întrebări pe care i le-am pus am simțit că numai liniștit nu era. Era ora în care se concentră știrile primite de la diferitele unități, din ceea ce sosise însă nu se putea încă stabili adevărata situație. Semne prea bune totuși nu erau.

Se făcuse ora prânzului, Brătianu venise și el. Ne-am așezat cu toții în jurul unei mese rotunde din sala cea mare a casei domeniilor regale. Eram destul de numeroși, afară de frații Brătianu, de Danielopol, de Iliescu și de mine, mai era prezent Generalul Berthelot, în plus câțiva ofițeri francezi și români. La început conversație generală destul de însuflețită, pe ici pe colo chiar glume, apoi o tăcere tot mai apăsătoare. Intrau ofițeri, șopteau câte deva la urechea lui Iliescu, sau a lui Paul Angelescu, aceștia se sculau repede de la masă, urmați de unul sau de altul din colaboratorii lor. Brătianu se uita întrebător la ei, Vintilă, tot mai întunecat, lăsase capul în farfurie, Danielopol se întorcea mereu către mine, dar ce puteam să-i spun? Berthelot singur mânca cu poftă, mormăind cuvinte liniștitoare. Pe nesimțite, rămăsesem abia câțiva în sală și, când ne sculăm, în cele din urmă, Angelescu se întoarce. Ce s'a întâmplat?

Bătălia de la București se desfășura potrivit planului, cu condițiuni destul de mulțumitoare. Erau însă vești proaste din regiunea Pitești. Trupele noastre nu puteau rezista presiunii lui Falkenhayn, prevederea mea, teama mea se confirma deci. Pe de altă parte, armata a II-a, în retragerea ei, nu știu ce făcuse, sau ce nu făcuse, în orice caz îl acuzau pe Averescu. Tot ce pot spune este că dacă aș fi avut vreo speranță, aș fi pierdut-o și pe aceea după câte vedeam, auzeam și ghiceam. Între 10 și 11, ne-am urcat în vagon și, spre miezul nopții, trenul ministerial a pornit spre Boboc.

Aici în gară vagonul a tras lângă o magazie veche de cereale și acolo a fost, timp de două zile hotărâtoare și istorice, reședința guvernului român. Trei vagoane și o locomotivă sub continuă presiune.

De fapt, însă, nu era întreg guvernul, eram numai câțiva, Brătianu și Vintilă rămăseseră la Periș; Costinescu, bolnav, plecase direct la Iași și Porumbescu îl întovărășise. Dr. Angelescu se oprise la Buzău, unde avea dispozițiuni de luat la proprietățile lui. Rămăsesem, deci, numai Alecu Constantinescu, Radovici, Morțun, Victor Antonescu și cu mine, și încă, Morțun, atras de anumite seducțiuni la Focșani, a găsit un automobil și ne-a lăsat singuri aproape tot timpul.

Cerul era tot mai întunecos și vântul urla tot mai sinistru. De dimineață și până seara stăteam închiși în vagoanele noastre așteptând vești care nu mai soseau. Discuții asupra soartei bătăliei, tot felul de ipoteze. Eu, care eram dinainte convins de înfrângerea noastră, ascultam în tăcere, sau cel mult subliniam printr'un surâs sceptic vreo notă al cărei optimism mi se părea peste măsură de exagerat. Din când în când trecea câte un tren

cu materiale evacuate, de care se atârnaveră refugiați, femei, copii, cerce-
tași, întrerupând pentru câteva clipe monotonia acestor lungi ceasuri de
așteptare.

Alecu Constantinescu, cu jovialitatea sa înnăscută, luase în mână con-
ducerea gospodăriei trenului, el aduna și împărțea proviziile, el hotăra ce
vom mânca, cum vom mânca și când vom mânca. Solicitudinea lui pa-
triarhală se întindea deopotrivă asupra colegilor săi, ca și asupra conduc-
torilor, mecanicului și fochistului, fiecare își primea porția de la el, îm-
preună cu o vorbă bună, sau o glumă. Lăfăit pe o canapea, prezida ace-
ste culinare operațiuni cu o bucurie pe care nu a putut să o micșoreze
nici tragica realitate a acelor zile. Nu vreau să spun prin aceasta că Con-
stantinescu era vesel, nu, trebuie să fiu drept, oricare ar fi fost defectele
sau slăbiciunile lui, își iubea sincer țara și a fost un bun patriot. La Boboc
era foarte mâhnit, dar încrederea sa nezdruncinată în izbânda Aliaților îl
susținea în încercările prin care treceam. Mereu ne repeta: „Este sfâșietor
ce pățim dar până la sfârșit tot noi vom fi învingători. Noi ne-am făcut
datoria către neam, răsplata ne va veni. Să știm să răbdăm!“ La un mo-
ment dat am primit și unele vizite, C. Dimitriu și Manolescu Strungă ne-au
descoperit în ascunzătoarea noastră și au venit să ne vadă. Ne-au adus
vești bune, dar nu erau în măsură să afirme autenticitatea lor. Fiind mai
convins de înfrângere decât oricând, îi ascultam gândindu-mă la altceva,
pe când la ceilalți colegi speranțele reînviaseră.

A doua zi spre seară au sosit, în sfârșit, Ionel și Vintilă Brătianu. Bă-
tălia era pierdută. Bucureștii trebuiau să fie ocupați dintr'un moment
într'altul. Marele Cartier părase Perişul și se muta deocamdată la Buzău.
Ca urmare a pierderii marelui bătălie, armata a II-a care își menținea încă
pozițiile în Carpați, trebuia să se retragă și ea. Averescu începuse să exe-
cute mișcarea, ofițerii aliați în frunte cu Thompson dădeau foc puțurilor
de petrol, valea Prahovei era în flăcări, fumul și mirosul de păcură era
răspândit pe kilometri întregi. Spectacolul era înfricoșător, o viziune din
infernul lui Dante.

Amănuntele bătăliei lipseau, nu se cunoșteau exact cauzele înfrân-
gerii. Prezan considera că toată vina este a generalului Socec, care nu exe-
cutase ordinele primite și își părăsise postul. Se mai vorbea că planul bă-
tăliei căzuse în mâna Germanilor, care făcuseră prizonieri doi ofițeri de
stat major a uneia din diviziile noastre. Ajutorul rusesc fusese încăodată
nul, purtarea lor era scandaloasă.

De-acuma bătălia aparținea trecutului. Toată grija era îndreptată
într'altă direcție: salvarea armatei printr'o retragere în ordine și bine
condusă. Prezan, foarte liniștit, părea că își stăpânește trupele învinse
și le îndrepta destul de bine spre sudul Moldovei. Dar, firește, nu se pu-
tea prevedea cum se vor desfășura ulterior evenimentele, totul rămânea
în nesiguranță. Brătianu, după ce ne-a dat aceste lămuriri, hotărî să ne

întrunim a doua zi într'un ultim consiliu de miniștri, înainte de-a porni spre Iași.

Trenul nostru trebuia să ne ducă la 9 dimineața în gara Buzău și consiliul urma să aibă loc chiar în vagon. Deocamdată, înainte de prânz, Brătianu a vrut cu orice chip să-l întovărășim la conacul proprietății soției sale, care era în apropierea gării Boboc. Ne-am urcat deci în automobile și am plecat cu dânsul. Era întuneric și bătea un vânt atât de cumplit, încât mărturisesc că nu am văzut mai nimic. Brătianu, care avea pasiunea vitelor de rasă, făcuse și acolo o gospodărie model și îi părea rău, nu atât de pagubele materiale ce era să sufere, cât de soarta atâtor animale cu grijă selecționate.

A doua zi, la ora convenită, eram în gara Buzău, Dr. Angelescu a venit să ne spună ce se petrece în oraș, unde bineînțeles domnea o grozavă agitație. Populația civilă știa că peste câteva zile va fi în mâna inamicului, se temea de devastări și de vandalisme. Străzile erau invadate de trupe în retragere și de refugiați, toți povesteau grozăvii, care sporeau încă panica legitimă a locuitorilor. Marele Cartier era instalat la primărie, în centrul orașului. Regele era și el acolo.

A trebuit să întârziem ținerea consiliului, fiindcă Brătianu era reținut la Marele Cartier. Unii colegi au profitat de această întârziere pentru a se repezi în oraș. Eu, care răcisem puțin seara, în ajun, am stat nemișcat în vagon și priveam cum treceau fără întrerupere interminabilele trenuri încărcate cu cele mai neașteptate lucruri și ticsite de oameni, a căror priveliște îți sfâșia inima. Aproape de amiază, Brătianu a venit și consiliul a început. A fost scurt, dar a fost tragic.

Dânsul ne-a comunicat, întâi, că după lungi discuții se hotărâse la Marele Cartier ca retragerea armatei să se oprească pe linia Râmnicul Sărat-Viziru și să se încerce chiar acolo o acțiune cu concursul Rușilor, dacă vor voi să-l dea. Și, pe urmă, foarte emoționat, Brătianu a scos din buzunar o foaie de hârtie și ne-a spus: „Sunt sigur că nu bănuieți ce cuprinde această hârtie...” Într'o clipă, zeci de presupuneri mi-au trecut prin minte. „Nu vă mai gândiți, că nu este de închipuit: este o comunicare oficială a lui Poklewski, care ține să mă încunoașteze că în caz de victorie a Aliaților, aceștia au consimțit să asigure Rusiei stăpânirea Constantinopolului și al Strâmtorilor“. Sub această neașteptată lovitură ne-am clătinat cu toții.

Era și prea mare lovitura, nu numai prin gravitatea în sine a sa, dar și prin momentul ales al acestei comunicări. După ce de trei luni Rusia își trădase toate angajamentele față de noi, după ce cu o perfidie scandalosă ne lăsase să luptăm singuri cu forțele superioare ale inamicului, când i-ar fi fost atât de ușor să ne întindă o mână frățească de ajutor, acum în ceasul cel mai tragic pentru noi, când jumătate din teritoriul nostru național era invadat, când capitala era ocupată, când armata, înfrântă, era în plină retragere, când Regele, parlamentul și guvernul căutau un refugiu pe ul-

tima parte a țării noastre rămasă liberă, acum găsea Rusia potrivit să ne arate că, învingători fiind, victoria va însemna afirmarea unei dureroase supremații rusești.

În acele clipe nu mai rămăsese sărmanei României decât nădejdea victoriei finale. Este bine deci să ne grăbim, să nu îi lăsăm iluzii prea mari, nici în ce privește victoria noastră, acesta era înțelesul comunicării lui Poklewski, aceasta era mângâierea pe care în mijlocul dezastrului ni-l aducea un aliat vinovat. Prea mare, prea rafinată cruzime, dacă mai este o urmă de dreptate pe lume, ea trebuia răzbunată. Și a fost, până la urmă răzbunată.

Dar deocamdată eram prea crud loviți ca să mai avem puterea să ne indignăm, eram pe calvar, ne vom purta prin urmare crucea, oricât ar fi ea de grea, oricâte cuie ar avea.

În această stare de spirit ședința s'a ridicat. Brătianu rămânea cu Regele și cu Marele Cartier la Buzău. Noi ne întorceam cu trenul ministerial la Boboc, spre a pleca noaptea definitiv la Iași. Totuși, înainte de-a o porni am ținut să aflăm două lucruri: cum era Regele și cum se pierduse bătălia din jurul Bucureștilor.

Suveranul, ca în toate împrejurările mari, era admirabil, chiar în acea dimineață, pe scările primăriei întâlnise pe Robert de Flers, mersese drept spre el și îi spusese: „Ou est le General Berthelot? Dites lui de ma part, dites à toute la France, que je ne regrette rien et que nous lutterons jusqu'au bout!“

Bătălia de pe Argeș și de pe Neajlov, zisă bătălia de la București, se pierduse tocmai cum o prevăzusem: forțele noastre erau insuficiente și prea obosite pentru a putea executa planul stabilit. Între cele două armate germane nu era golul închipuit de comandamentul nostru. A lui Falkenhayn a căzut în flancul diviziunilor noastre, care trebuiau să-l respingă pe Mackensen, iar Rușii nu au luptat. Greșelile, sau ceea ce se numea atunci trădarea lui Socec, precum și surprinderea planului nostru de către Germani, erau simple incidente care desigur grăbiseră dezastrul, dar care în nici un caz nu l-au determinat. Cu sau fără ele, rezultatul ar fi fost fatal același. Oricum ar fi, și atunci și azi, credința mea este că această bătălie trebuia dată, Bucureștii nu putea fi părăsit, cea mai mare parte a teritoriului național nu putea fi sacrificată fără o ultimă sforțare, fără o supremă încercare de salvare.

Dealtminteri, bătălia fusese pierdută, dar armata română a avut prilejuri să facă lumii întregi dovada vitejiei ei. Întrăzneala, rezistența, disprețul de moarte al soldaților noștri se impuseseră până și admirațiunii inamicului. Din prima perioadă a războiului România ieșea înfrântă, dar glorioasă, invadată dar hotărâtă să lupte până la capăt.

După o ultimă seară, tristă, foarte tristă, îngrozitor de tristă, petrecută lângă hangarul nostru din gara Boboc, ne-am culcat și trenul s'a pus în mișcare. Dimineața la 8 soseam la Iași. A doua perioadă a războiului începea.

CAPITOLUL TREIZECI

IAȘI PRIMELE SĂPTĂMĂNI

Când m'am scoborît din vagon la Iași, Gârboviceanu și cu Budurescu mă așteptau ca să mă conducă la Mitropolie, unde era orânduit să locuiesc. Ne-am urcat într'o oribilă birjă cu un cal, care abia înainta și am plecat. Budurescu, care deja pe cheiul gării mi se părea foarte agitat, îmi comunică imediat și speriat că la Iași este o zarvă nemaipomenită, că indignarea lumii împotriva guvernului și îndeosebi împotriva lui Brătianu este așa de mare, încât trebuia să ne așteptăm la lucruri grave. Cunoscând obiceiul Românilor de a-și exterioriza simțămintele printr'o violență de limbaj care depășește întotdeauna fondul real al gândurilor, sinistrele prevestiri ale amicului Budurescu m'au lăsat nepăsător.

Situațiunea era, firește, serioasă, dar înainte de a mă alarma, ceream să mă informez mai cu de-amănuntul despre cele ce se spuneau și se unelteau la Iași.

Ajuns la Mitropolie, Mitropolitul Pimen mi-a ieșit întru întâmpinare și mi-a urat bună venire în casa lui, pe aceste vremuri atât de dureroase pentru țară. Îl cunoșteam de mult, ca ministru de culte avusesem de doi ani raporturi foarte cordiale cu el, îmi închipuiam deci că conviețuirea sub același acoperiș al Mitropolitului Moldovei libere și al ministrului său refugiat se va petrece cel puțin în condițiuni normale. Mi se rezervaseră sus la etajul întâi trei camere, un salon și două odăi de culcare. Camerele cu mobilierul lor învechit, cu nenumărate icoane, gravuri bisericești și fotografii de ierarhi, aveau farmecul lor și îmi reaminteau arhondaricurile multor mânăstiri cunoscute; vederea spre Bahlui, cu Cetățuia într'o parte și Galața într'alta, era frumoasă ca multe vederi ale acestui Iași plin de atâta poezie.

Lângă mine, Vintilă Brătianu ocupa o mică odăiță, precedată de un mic coridor, unde erau depozitate o ladă modestă și două geamantane, tot ce luase acest atotputernic ministru cu el în refugiu, în timp ce calomniatorii l-au învinuit pe urmă că în mijlocul dezastrului cărase în Moldova trenuri întregi de butoaie cu vin și tot felul de alte avuții. Chilia sa de monah se potrivea de minune cu acea latură de ascetism a firii lui Vintilă

Brătianu, care pe lângă grele răspunderi legate de sarcina ministrului de război, suferea cumplit de pe urma despărțirii de nevastă și copilul său, precum și de lipsa oricărei știri despre soarta lor în Bucureștii ocupați. Sub aerele lui severe lumea nu va ști niciodată ce inimă sensibilă, delicată și profund sentimentală se ascundea în Vintilă Brătianu.

Alături de noi avea o cameră și Morțun, el nu a ocupat-o însă decât trei-patru zile, mutându-se pe urmă în oraș. Primele zile până să ne putem organiza gospodăria eram oaspeții Înalt Prea Sfințitului. În marea sufragerie de jos, rău încălzită, luam parte la mese interminabile de mâncare greoaie călugărească, prost servite de călugări pletosi și murdari. Mitropolitul Pimen era pornit pe vorbă, toată politica țării și a lumii o depăna de-a lungul mesei și, de cele mai multe ori, chiar după masa, sus în salon. Regulele ospitalității cereau să ascult aceste banalități, să par a mă interesa de aproape de discuție, să răspund la întrebările ce mereu mi se puneau. Era de la sine înțeles că, în starea sufletească în care mă aflam nu mai aveam poftă de a consacra câteva ore pe zi unor asemenea convorbiri.

Din fericire, providența s'a milostivit de mine și mi-a venit în ajutor. Sosisem de la Boboc răcit, două-trei zile am luptat cu boala, pe urmă, însă, m'a răpus și am trebuit să stau câteva zile în pat ca să scap repede de acea ușoară gripă și să-mi pot relua ocupațiile care deveneau tot mai numeroase.

Păstrez vie și azi amintirea acestor câteva zile: afară întuneric și frig: pe front înfrângeri, retrageri, bejanie, jaf și prăpăd. De la București comunicate triumfătoare ale lui Mackensen; la Iași mizerii, fierbere, pumnuri încheștate, strigăte de răzbunare, intrigi, dureri sincere și ambiții perfide. Și pe deasupra tuturora plutea groaznica nesiguranță a zilei de mâine.

Întorceam și iar întorceam acest noian de gânduri în capul meu și filozoficește citeam pe vechii noștri cronicari. Evocarea trecutului nenorocit al acestei țări reducea suferințele noastre de azi la adevăratele lor proporții și îmi dovedea la fiecare pagină că dincolo de această vitregie a vremurilor, a răsărit mereu pentru noi soarele unei reînvieri, pe care toată evoluția istorică o prevestea acuma mai mare, mai însemnată și mai luminoasă decât oricând în trecut.

Ceea ce înduram noi mi se părea puțin pe lângă ce au îndurat strămoșii noștri. Dacă atunci nădejdea în viitorul neamului nu pierise, mi se părea de neînchipuit și nedemn ca azi îndoiala să încolțească în sufletele noastre. Printr'o ciudată coincidență, alternam înfiorătoarea citire a cronicelor găsite pe mesele apartamentului metropolitan, cu o istorie a Ecaterinei II de Walizewski, adunată nu știu cum în graba plecării din București. Slendoarea corupției, atotputerniciei amăgitoare a mării și disprețuitoarei noastre aliate, contrasta izbitor cu tenacitatea organică, cu sănătoasa vitalitate care se desprindea neîncetat din restriștele seculare ale modestului, ale micului, ale bațjocoritului popor român.

Eram, însă, departe să bănuiesc că în așa de scurt timp acest contrast

avea să se arate în toată tragica lui realitate și cu toate epocalele sale consecințe. Deși în pat, prin Vintilă Brătianu, prin diferiți prieteni de la cenzură, dar mai cu seamă prin Mârzescu, am putut repede afla ce se întâmplă în oraș și ce se urzea. Budurescu avusese dreptate: zarva era cumplită și generală.

Începea de sus, de la Palat. Regele era cu Brătianu la Marele Cartier, dar Regina era la Iași într'o stare de spirit cât se poate de rea. Plecarea de la București fusese pentru dânsa deosebit de sfâșietoare, nu numai că lăsa în urmă țara, capitala, castelele pradă dușmanului dar și mormântul proaspăt al copilului ei iubit. După cum am mai spus ea nu cunoscuse adversitatea și aceasta îi venea din toate părțile și sub toate formele. I se părea că lăsase în mâinile inamicului o parte însăși din trupul ei. Era uluită.

Pe de altă parte, amănuntele plecării și ale călătoriei fuseseră atât de dureroase: o ultimă trecere prin Cotrocenii pustii, o ultimă îngenucheră pe mormântul ce trebuia părăsit, o ședere de două-trei zile fără știri într'o gară din Vaslui, pentru că autoritățile nu se puteau învoi cu reprezentanții Palatului asupra reședinței din Iași, toate laolaltă i-au dat o impresie de nenorocire și de pribegie de o intensitate nebănuită. Era zdrobită.

Intriganții care mișună în jurul curților regale, ca și corbii în jurul hoiturilor, și-au zis îndată că aci este ceva de îndeplinit, și s'au pus pe lucru. Toate ostilitățile de la Palat împotriva lui Brătianu, care erau conținute, dar care erau numeroase, au izbucnit cu o furie nemaipomenită. Simky Lahovary, în special, era dezlănțuită. Brătianu avusese dreptate să se opună nimirii ei, căci era intrigantă din fire, incorigibilă, stupid de intrigantă. Zic stupid, fiindcă nici ea nu știa ce voia, și se contrazicea într'una în simpatiile și antipatiile ei, deopotrivă de violente. Venise ceasul să se răzbune și ea împotriva omului care comisese marele păcat de a o cunoaște prea bine. Această lume împinsă și de cercurile opoziției, tăbărise pe nenorocita Regină și-i spunea de dimineața până seara că Brătianu este vinovat de tot ceea ce s'a petrecut, dacă nu amâna neconținut intrarea noastră în acțiune, dacă alegea un alt moment pentru a ne băga în foc, dacă nu se încăpățâna să treacă Carpații, dacă nu disprețuia Bulgaria, dacă nu ne impunea pe Iliescu la Marele Cartier, dacă încredința comanda armatei lui Averescu, țara ar fi azi neîncălcată de dușmani, intervenția României ar fi adus cauzei Aliatilor servicii neprețuite, am fi arbitrii războiului și fala lumii, iar Majestatea Sa ar fi liniștită în Palatul ei, în loc să rătăcească ca o nenorocită pe drumurile pribegiei.

Regina, care era influențabilă și, mai ales, care nu a știut niciodată exact ce se petrece, care, prin urmare, era cu desăvârșire incapabilă să deslușească partea de adevăr, de exagerație, sau de calomnie, cuprinsă în mrejle acestei afirmații, s'a lăsat convinsă și a început să destăinuiească tuturor, gândurile și simțămintele ei.

Dar nu era destul să înlături pe Brătianu, trebuia găsit un succesor ca-

pabil să stăpânească situația și cu destulă autoritate ca să apară în opinia publică drept un salvator al patriei în primejdie. Take Ionescu? Regina nu îl prea iubea și, pe urmă, era și dânsul unul din propovăduitorii acestui război, un fel de complice al nefastului Brătianu, dacă nu complice activ, complice printr'o vinovată pasivitate. În fine, Take Ionescu prea era politician, dezastrul este opera politicianismului, deci condamnarea lui definitivă.

Trebuie un om nou – dar cine?

În tăcerea Castelului de la Ghidigeni, Jean Chrissoveloni a găsit într'o noapte de insomnie cheia enigmei: Mișu. Nicolae Mișu, Ministrul nostru la Londra era un om capabil, energic, în afară de partide, bine văzut de cercurile diriguitoare engleze, deci în măsură să ne asigure ajutorul și bunăvoința celui mai puternic dintre Aliați, Imperiul Britanic. Era minunat!

Într'o goană de automobil – căci, firește, ca la orice milionar ce se respectă pe aceste vremuri, când toate automobilele erau rechiziționate, la Ghidigeni sub diferite forme și pretexte, garajul era plin de automobile – Jean Chrissoveloni se repezi la Iași. Simky Lahovary a fost repede convinsă și Regina de asemenea. Să se telegrafieze deci la Londra, iar Mișu să plece imediat.

Jean Chrissoveloni, care, totuși era un om inteligent cu o manta aruncată pe umeri, se plimba prin Iași cu aere misterioase, aproape conspiratoare, răspundea sibilic la întrebări, iar Simky Lahovary și clica din jurul ei priveau miniștri de sus. Necuviința precede disgrația.

În rândurile opoziției agitația era și mai vie, Take Ionescu și prietenii lui nu se mulțumeau cu incriminările, ceea ce la urma urmei ar fi fost firesc, reclamau însă puterea pentru ei singuri. Pe stradă, prin saloane făceau gălăgie multă, cum discutai cu ei între patru ochi mărturiseau totuși că ceea ce îi încurcă este parlamentul liberal, care, era o imposibilitate, o formulă de înțelegere cu partidul trebuia așadar găsită, dar fără Brătianu. Acesta fiind marele vinovat, trebuia cu orice chip înlăturat. Se făceau deci fel de fel de combinații, se vorbea de o formațiune Costin, de una cu Ferichide în cap. Unii mai întreprinzători, întemeindu-se pe cuvinte auzite pe ici pe colo, se gândeau să încerce o spărtură în rândurile majorității. În primul moment, Take Ionescu, aflând despre starea de spirit a Reginei, a crezut că va găsi acolo rezimul necesar acțiunilor sale. Când a aflat, însă, că la Palat se vorbește de Mișu, prudent și realist cum era, se gândi că parcă tot ar fi mai bună o tranzacție cu „autorul dezastrului“. Dealtminteri, Victor Antonescu, având întâmplător o convorbire mai lungă cu el, a rămas cu impresia că Take Ionescu nu-și închipuia serios că va putea înlătura pe Brătianu și governa singur, se temea însă că acesta, în refugiu, să nu-l lase la o parte din orice combinație ministerială, de aceea făcea zarvă mai mult pentru a intimida pe Rege și pe liberali și a se impune astfel atenției lor. Fapt este că atunci când Victor Antonescu i-a menționat ca de la sine nevoia imediatei constituiri a unui guvern național, în care el

și prietenii lui să fie într'o largă măsură reprezentați, toată intransigența lui Take Ionescu a dispărut ca prin farmec și a părut foarte dispus să se împace cu o asemenea eventualitate.

Nu este, însă, mai puțin adevărat că deocamdată larma prietenilor săi, la care se adăogau văicărelile refugiaților și enervarea generală în care cu toții trăiam, crease o atmosferă aproape răuvoitoare.

Și corpul diplomatic se contaminase de această stare de spirit. În-tâi Poklewski primise vești rele de la Petrograd. Prea puțin iubit în cercurile influente de acolo nu fusese el niciodată, căci, după cum am menționat, fiind Polonez de origine și catolic de religie, lumea pravoslavnică nu încetase nici o clipă să-l bănuiască. Desigur că, dacă nu ar fi avut norocul în timpul șederii sale la Londra să se bucure de prietenia Regelui Eduard, cu toată marea avere de care dispunea, ar fi înaintat cu greu în diplomația moscovită. În orice caz, înfrângerile României se răsfrângeau și asupra lui, i se imputa că a informat greșit guvernul său asupra adevăratei situații și asupra adevăratelor posibilități ale României, și i se făcea îndeosebi un capăt de acuzație din încrederea neclintită ce manifestase lui Brătianu.

Se aștepta dintr'un moment într'altul rechemarea lui, în asemenea condiții tot ceea ce se putea cere lui Poklewski era prudență și, mai cu seamă, o tăcută expectativă.

Barclay, leal din fire și potrivnic schimbărilor ca toți Englezii, era însă și el zdruncinat de tot ceea ce auzea în jurul lui. Jean Chrissoveloni, prin nevasta sa, care era englezoaică, și prin amestecul său în afacerea contractului britanic, era intimul legațiunii britanice. Nu se mulțumea deci să lucreze prin toate mijloacele în sensul vederilor sale, ci și insinua: „Feriți-vă de lealitatea lui Brătianu. Nu v'ați întrebat de ce și-a lăsat mama, surorile și câțiva prieteni la București? Să nu vă treziți mâine, poimâine cu o pace separată. Fiți mereu cu ochii pe el și ca să scăpați de orice grijă, să vă puteți în orice împrejurare bizui pe România, ajutați-ne să-l îndepărtăm de la putere“. Bătrânul nu credea, simțămintele sale de gentleman nu puteau concepe asemenea felonii. Dialogurile între Englezul rectiliniu și între Grecul insinuant au trebuit adesea să fie extraordinar de interesante. Se ciocneau două lumi, proverbul francez: „calomniez, calomniez, il en restera toujours quelque chose“, cuprinde un etern adevăr și Barclay mai era și necăjit: nu își mai putea bea în fiecare seară sticla de șampanie franțuzească. Și la supărare omul se schimbă și câte nu face?

Saint-Aulaire era nou venit și, pe lângă aceasta, ca mulți compatrioți ai lui era lipsit de spiritul de adaptabilitate. Foarte cinstit, se căznea să văză clar situația, dar nu reușise încă. Ceea ce îi spuneau colegii lui; miniștrii aliați, era formal contrazis de personalul legației sale. Era acolo îndeosebi un consilier de legațiune numit Lacombe, puțin inteligent și foarte închi-puit, care nu știa de ce nu ne putea suferi. Ostilitatea sa față de guvern

mergea până la aversiune, dar era secundară, ceea ce era mai grav și cu de-săvârșire inadmisibil, este că ea se întindea și asupra țării.

Așa fiind, Saint-Aulaire nu știa ce să mai creadă și, bineînțeles mai mult poate decât oricare altul, era susceptibil să fie influențat de tot ce se punea atunci la cale în vechea capitală a Moldovei. Fasciotti, intrigant cum era, se complăcea prin firea lui însăși în acest viespar de sforărie, de mici „combinazione“ și vrând, nevrând, le alimenta prin concursul său. Cât despre zii minori, Psihas era cu totul în apele cenaclului Chrissoveloni, Marincovici, care nu putea ierta lui Brătianu că nu intervenise în momentul dezastrului sârbesc, se bucura în fundul sufletului său că pătimim și noi ce pătimește țara lui; iar acrul Ipersele de Strihou era prea nemulțumit de locuința pe care cu atâta osteneală Mârzescu i-o găsisese pentru ca să nu reverse supărarea lui asupra guvernului, asupra lui Brătianu personal, asupra fiecărui Român în parte și asupra României în totalitatea ei.

În două cuvinte, deci, o atmosferă ostilă care sub formă de telegrame cifrate și de rapoarte zilnice inundau, spre marea pagubă a României, cancelariile Aliatilor noștri și, prin ele, opiniunea lor publică.

Nici prietenii noștri politici nu au putut scăpa de această pernicioasă contagiune. Neconvocarea parlamentului îndată după declarația războiului, se răzbuna acuma. Lăsați de prea multă vreme în voia lor, amărâți că își părăsiseră căminurile, impresionați de nenorocirea țării, simțind, auzind, văzând cum ostilitatea obștească creștea în jurul lor, se clătinau și ei. Unii se întrebau dacă Brătianu nu a făcut rău să intre în acțiune, alții credeau sincer totul pierdut, alții luau drept bune toate zvonurile care circulau, toate învinuirile ce se aduceau și, în consecință, cereau și ei sancțiuni pentru trecut, garanții pentru viitor. În genere era, însă, la ei mai mult dezorientare decât adevărată neîncredere, sau decât hotărâtă ostilitate.

Solidaritatea unor vechi conlucrări, puterea unor prietenii încercate de ani, tradiția unei discipline adânc înrădăcinate, mențineau coeziunea partidului chiar în mijlocul năpraznicei vijelii.

Pe de altă parte, fizionomia Iașului era impresionantă. O invazie de refugiați, care de-a valma cu autoritățile căutau adăpost și hrană. Mârzescu, în calitatea sa de primar, făcea de trei săptămâni sforțări supraomenești ca să găsească tuturor locuințe potrivite; ceea ce a reușit să facă în acele zile a fost o adevărată minune, dar marele său merit nu va fi atât de a fi rezolvat dificultățile fără seamăn ce stăteau în fața lui, cât de-a fi reușit să o facă mulțumind pe toată lumea. Intr'adevăr, știa cu un cuvânt prietenesc, cu o glumă să aline suferințele unora, să împrăștie descurajarea altora, să fie cu toții răbdător și părintesc. Și numai lesne nu era, de dimineața până seara era la el un adevărat bâlci, unii cereau o odaie, alții veneau să spună că nu se împăcau cu gazda găsită, plecau, iar veneau, plângeau, implorau, mai erau și necuviincioși, alții declarau că fiind pe stradă cu nevasta și copiii, stau acolo până primăria va avea grijă de ei. Cu o neo-

bișnuită abilitate Mârzescu evolua prin toate aceste dificultăți, și adversarii, ca și prietenii erau unanimi în a-l lăuda. Era, fără îndoială, singura personalitate populară din acele vremuri.

În realitate, meritul lui Mârzescu era mai mare chiar decât ne apărea în acel moment. Într'adevăr, noi credeam că Ieșenii, mișcați de suferințele noastre, ne primeau frățește cu brațele deschise. Or nu era de loc astfel, bravii Ieșeni erau foarte plictisiți că venim să tulburăm liniștea pașnicului lor oraș. În sufletele lor clocotea o veche ură pe Munteni, în beneficiul căroră se făcuse unirea în 1859 și îndeosebi pe Bucureșteni, a căror capitală răpise Iașului splendoarea lui de odinioară. Și, fenomen ciudat, aceste uri, pe care mărturisesc că în naivitatea mea le credeam de mult stinse, găseau în nenorocirea obștească prilejul să se manifeste.

Recunosc că Ieșenii au știut să salveze oricum aparențele, ciuda și neplăcerea lor nu îmbrăcau forme active, se exprimau doar printr'o surdă ostilitate, printr'o răceală caracteristică, printr'un fel de abținere sistematică, jignitoare și, pentru noi, bieți refugiați, profund dureroasă și profund regretabilă. Abia mai târziu, după luni întregi de conviețuire și de suferințe comune, raporturile au devenit mai intime, mai apropiate de ceea ce ar fi trebuit să fie de la început.

Solitarii amestecau și ei glasul lor amărât în corul împrăcățiilor generale. Matei Cantacuzino, cu patologia lui nestatornicie, era în faza incriminărilor necruțătoare și putea fi lesne ațâțat de cei cari urmăreau războaie și răsturnări de guverne. Cuza, de pe înlățimea lui de la Copou, tuna și fulgera fără a pierde, totuși, obiceiul său de-a pune un cuvânt de spirit mai presus de o situație serioasă și chiar de o durere națională. Și acuma totul se încadra la el între epigramă și anti-semitism.

Singur Iorga plutea senin deasupra acestei învălmășeli de patimi, își instala tipografia adusă de la Vălenii de Munte și era grăbit să reînceapă pentru front apariția „Neamului Românesc“.

Mă tem, însă, de-a greși dacă aş susține că Ieșenii au avut vreodată cordialitatea cu adevărat frățească ce ar fi trebuit să o aibă neîncetat între fiii uneia și aceiași țări și în clipe de așa cumplite suferințe și de așa înălțătoare speranțe.

Deocamdată grija de căpetenie a lui Mârzescu era aprovizionarea orașului, mai mult decât incartiruirea refugiaților. Iașul nu era organizat ca să îndeplinească nevoile unei populații de trei ori mai numeroase decât cea obișnuită, și care, pe lângă aceasta, creștea din zi în zi și din ceas în ceas. Pe de altă parte, mijloacele de transport erau aproape inexistente, nevoile armatei absorbeau totul, micile depozite din oraș se topeau cu o explicabilă iuțeală, piața era goală, la restaurante lumea făcea coadă și după câteva zile o farfurie de fasole era tot ce se putea obține. Iarna bătea la poartă, proviziile obișnuite ale gospodăriilor ieșene erau deja pe sfârșite. Lumea, degerând, cerea să se taie pomii de la Copou și de prin grădinile publice.

Toți acești refugiați, neavând nici o ocupație, rățăceau toată ziua pe strada, vociferau, se văitau, așteptau ultimele știri, le comentau, le denaturau. Transformaseră Iașul într'o mare agora din vremea decadenței; alături de acest Iași românesc, exista însă în acele zile și un al doilea Iași, cel rusesc.

De dimineața până seara defilau pe străzi trupe rusești, care se îndreptau spre front. Rușii, care la început ne refuzau câteva regimente în Dobrogea, care pe urmă se tocneau cu noi săptămâni întregi pentru o divizie, acuma, când dezastrul nostru era fapt împlinit, ne trimiteau sute și sute de mii de oameni, fiindcă nu mai aveau încotro. Aceste trupe, splendid echipate, urmate de căruțe înhămate cu cai de rasă de o rară frumusețe, se scurgeau neîntrerupt, cu un pas molatec și cadențat. Soldații înaintau astfel legănând-și brațele, armele și ranițele erau depuse în căruțe, în fruntea lor un gradat mai înalt cânta sau fluera singur câteva note, pe care apoi le reintonau cu toții într'un cor impunător. Melodiile erau un straniu amestec de accente melancolice și de răcnete sălbatece, o impresionantă evocațiune a stepei cu măreția ei infinită și sinistră.

Îi priveam trecând cu un îndoit sentiment de mulțumire — era ajutorul mult așteptat, era liniștea zilei de mâine, era însăși mântuirea care defila pe dinaintea ochilor noștri, dar și cu un simțământ de lăuntrică neliniște. Ce gânduri mânau pe acești oameni? Ce va fi de acuma încolo prietenia lor? Un sprijin frățesc, sau o îmbrățișare de Iuda? Mi se spusese de mult că pajura imperială are două capete, fiindcă Rusia are întotdeauna două gânduri. Cu care vine astăzi în mijlocul nostru? Cu cel bun, sau cu cel rău? Îmi mai apăreau în minte telegrama lui Poklewski, de la Buzău, stindardul rusesc pe Dolma Bahtsche și crucea moscovită pe Sfânta Sofia. Victorioși? Desigur, fără îndoială, dar cu ce preț? Și după câte umilințe?

Armatele autocrației țariste aveau toate stigmatele unei enigme. Dealtminteri, ele străbăteau printre rândurile noastre de parcă nu am fi existat, parcă nu ne-ar fi văzut, ochii lor priveau peste această biată țară sfâșiată și chinuită, căutau în zare alte orizonturi decât ale noastre. Suferințele noastre nu îi atingeau, strigătele noastre de durere nu le auzeau. Nu aveam ce mânca, ce le păsa, traista lor era plină; nu aveam lemne în sobă, șubele armatelor imperiale erau noi. Pe fețele lor era zugrăvit ceva mai mult decât disprețul obișnuit al celui mare pentru cel mic, al celui tare pentru cel slab, al celui în belșug pentru cel în lipsă, pe fețele lor sta scrisă nepăsarea, o nepăsare infinită, ca și imensitatea pe care o reprezentau și de unde veneau.

Șiruri după șiruri se perindau astfel cu o monotonie impunătoare, iar sunetele cântecelor neînțelese de noi se pierdeau treptat în depărtare. La gara Iași, la gara Socola o mișcare și o învălmășeală nemaipomenită, trenurile se secedau unele după altele, unii debarcau, alții se îmbarcau. Impunătoare trenuri sanitare puneau prin luxul lor și mai mult în evidență mizeria refugiului nostru. Într'un tren imperial Ducele de Oldenburg trona

între două mese bogate; printre multe cupe de șampanie dădea ordine în numele Curcii Roșii împărătești unei armate de medici și de sistrite elegante, care ocupaseră cele mai bune localuri din Iași și instalau acolo cu tot confortul spitale somptuoase, care rămâneau aproape goale. În timpul acesta, însă, spitalele noastre evacuate din teritoriul ocupat se înghesuiau cum puteau, și, lipsite de toate, culcau unii peste alții, într'o indescritibilă mizerie, pe răniții veniți cu miile din toate părțile.

Contrastul era revoltător, și luni de zile nu s'a găsit un ofițer superior, un medic rus, o sistrită milostivă, un suflet umanitar care, în fața atâtor suferințe ce nu puteau fi alinate, să treacă strada să dea o mână de ajutor, să ofere o părticică măcar din prisosul, din belșugul lor. Medicii se plimbau sfidători la braț cu sistrite vesele, își petreceau zilele neocupate cântând din armonică, râzând și chefuind, crezând că au satisfăcut toate regulile confraternității militare și profesionale, precum și toate cerințele umanității, când din întâmplare invitau vreun medic român la un prânz copios, care începea cu icre moi și se sfârșea cu fructe exotice și cu alcooluri variate.

Ca și liniile paralele, care pot fi prelungite la infinit fără să se întâlnească niciodată, tot astfel și aceste două vieți, cea românească și cea rusească, își continuau în Iașul de atunci traiul propriu, fără nici un contact, fără nici un amestec. Una cu splendoarea, alta cu zdrențele, una cu îndesțurarea, cealaltă cu tragica ei mizerie. Doi străini, nu doi aliați într'una și aceeași răstriște, într'unul și același oraș.

Încă o dată, o asemenea purtare chema, striga răzbunarea ce va să vie.

În mijlocul acestei zarve, fierberi și învălmășeli, Brătianu sosi de la Bârlad. L-am pus imediat cu toții în curent de ceea ce se petrece. Afară de mici amănunte, se aștepta la ceea ce a găsit, dar atitudinea Reginei l-a surprins și l-a mâhnit. Furtuna trebuia potolită, în fața noastră stăteau mari îndatoriri, trebuia să ne arătăm la înălțimea vremurilor și să împlinim cu hotărîre. Spectacole ca acele de la Iași erau manifestațiuni bolnăvicioase, de natură a ne scădea și a ne desonora, ele trebuiau deci înlăturate cu energie.

Fără a pierde o clipă, Brătianu s'a pus pe lucru, ne-a convocat în consiliu la Costinescu acasă, ne-a repartizat rolurile, Alecu Constantinescu cu Vintilă Brătianu și cu Mârzescu trebuiau să ia imediat în mână chestia aprovizionării, cea mai urgentă dintre toate. Parlamentul trebuia convocat cât mai curând, ziua de 9 Decembrie a fost deci fixată de comun acord cu Regele. Până atunci două acțiuni trebuiau întreprinse: întâi trebuia luat contact cu majoritatea, strânse rândurile ei și, al doilea, trebuiau începute negocieri cu opoziția în vederea dezarmării ei și a unei colaborări cu guvernul.

Pentru îndeplinirea primei acțiuni, s'a hotărît să convocăm în serii mai multe zile de-a rândul membrii majorităților la Mitropolie pentru un ceai

la mine. La prima întrunire va participa și Brătianu, care va face o expunere a situației, la celelalte întruniri va veni, dacă va putea, iar dacă nu, vom expune noi situația deputaților și senatorilor. Eu am primit îndeosebi însărcinarea să mă ocup de aceste întruniri parlamentare, urma însă ca fiecare din colaboratori laolaltă cu Mârzescu, să vorbească de pe acuma cu aceia cu care se aflau în relațiuni mai intime.

Pentru îndeplinirea celei de-a doua acțiuni, Alecu Constantinescu va pregăti terenul și pe urmă Brătianu personal va avea o explicație cu Take Ionescu. În același timp, Mârzescu va profita de relațiile sale cu Dimitrie Greceanu spre a-l îndemna să interviev pe lângă Take Ionescu, în sensul dorit; Costinescu se oferă să vorbească și dânsul. Pe lângă aceasta, eu am mai fost însărcinat să intru în legătură cu doi dintre solitari, cu Matei Cantacuzino, cu care eram înrudit și în foarte buni termeni, și cu Iorga, care trebuia neapărat menținut în bunele dispozițiuni în care se afla. Brătianu îmi cerea să reiau acuma cu toată stăruința misiunea pe care o avusesem pe lângă Iorga în tot timpul neutralității și care fusese întreruptă în parte în primele luni ale războiului.

De corpul diplomatic avea grijă Brătianu, se va lămuri cu Poklewski, cu Fasciotti, cu Barclay și cu St. Aulaire. De ceilalți nici nu voia să auză. Ziariștii străini au fost dați în sarcina mea, ca și presa internă, care se reducea la vreo două ziare locale din Iași și care, prin aceasta însăși, și sub regimul cenzurei, nu prezenta nici o importanță.

În fine, cu Palatul, Brătianu nu înțelegea să rămână în echivoc. Barbu Știrbey, chemat din Bârlad, trebuia să vorbească Reginei spre a înlătura influențele ce în lipsa lui determinaseră schimbarea ei de atitudine, după aceea îi va cere și Brătianu o audiență. Brătianu abia se despărțise de Rege la Bârlad și credea că poate în totul conta pe el.

Până la 9 Decembrie, adică până la deschiderea Camerelor timpul era scurt, mai puțin de opt zile. Cu toții am început prin urmare să executăm hotărârile luate și însărcinările primite, iar spre marea noastră mulțumire, toate măsurile de ordin politic erau îndeplinite cu succes. În câteva zile furtuna era potolită, zarva înlăturată, agitația stinsă și criza dominată. Brătianu era iarăși stăpân pe situație.

Cu majoritățile, lucrurile au mers ușor, de fapt chiar înainte de sosirea lui Brătianu luasem contact cu mulți prieteni, consfătuirile de la Mitropolie au avut numai meritul de-a concretiza strângerea rândurilor și de-a ne da prilejul să vorbim cu parlamentarii din Moldova, care până atunci rămăseseră în județele lor. Bineînțeles, erau multe nedumeriri și multe nemulțumiri, i-am lăsat însă pe toți să-și spue părul, am discutat cu ei toate problemele pe îndelete și i-am solidarizat ușor cu politica guvernului. De fapt era firesc să fie așa, afară de câțiva ca Stere, C. Iarca, chiar Titu Frumușeanu, care rămăseseră în teritoriul ocupat, toți cei cari ascultaseră de îndemnul nostru și veniseră în Moldova, toți erau principial de acord cu noi,

că războiul acesta se impunea, că prin urmare trebuia să intrăm în acțiune. Cunoștința pe care fiecare din ei o avea despre situația internațională în genere, precum și afirmațiunea lui Brătianu, că nu mai putea prelungi neutralitatea, îi convinsese pe toți că nu puteam face o altă politică decât aceea pe care o urmărisem.

Că planul nostru de război fusese întocmit de acord cu Aliații o știau, și le-am confirmat-o cu amănunte. Că reușita acestui plan era în funcțiune de Ruși și de Sarraïl, era lesne de înțeles pentru orice om de bună credință. Că nici Rușii, nici Sarraïl nu se ținuseră de cuvânt, o vedeau singuri, fiecare putea din propria sa experiență invoca o nouă mărturie și aduce o nouă dovadă. Prin urmare, ce rămânea după sfânta dreptate de imputat lui Brătianu, greșeli de amănunt. Pe acestea le puteau scormoni adversarii pătimăși, prietenii politici se socoteau chiar datori să le înlăture cu dispreț. Atitudinea lui Ilescu? Era vădit că nu putea fi făcut răspunzător de purtarea ciudată a lui Sarraïl și de scandaloasa rea credință a Rușilor. De altminterea, se știa că dânsul va fi îndepărtat de la Marele Cartier. Atunci ce mai rămânea? De ce nu s'a încredințat din primul moment comanda lui Averescu? Membrii majorității îl cunoșteau, știau că are ambițiuni politice, îl vedeau complotând cu opoziția, sentimentul de partid îi mâna să-i fie potrivnici și să aprobe prevederea lui Brătianu de a nu-i încredința o situație de care ar fi abuzat cu siguranță.

Altceva trebuia însă lămurit cu reprezentanții majorității: trebuia să li se arate că noi nu eram izolați, că eram o parte dintr'un tot, frontul interaliat, că victoria sau înfrângerea avea să fie determinată de marii noștri Aliați, că fatal acțiunea noastră avea un caracter secundar și subordonat. Că astfel stând lucrurile, eram de bună seamă îndrituiți să suferim de pe urma vinei altora, dar că la urma urmei față de problemele primate în întregimea lor, dezastrul nostru era un incident dureros, atât și nimic mai mult. Adevărata problemă era însă, de-a se ști dacă sorții de izbândă ai Aliaților au sporit, sau au scăzut, dacă au scăzut atunci da, descurajarea noastră ar fi legitimă. Dacă, dimpotrivă, ele au sporit, atunci nu numai că nu subsistă motive de îngrijorare pentru viitor, dar putem mai mult decât oricând privi viitorul cu liniște și cu deplină încredere.

Din toate informațiile nostre rezulta în chip neîndoelnic că Aliații erau mai siguri decât oricând de victoria finală, că Germania cu toate succesele ei trecătoare, era sleită, că lupta cu foamea și puterea ei de rezistență era tot mai mărginită. În asemenea condiții, ce nenorociri putem risca noi, evacuarea întregii Moldove, soarta Sârbilor? Groaznic, fără îndoială, dar ne vom retrace cu tot frontul rusesc pe Prut, pe Nistru, mai departe de va fi nevoie. Ultimul cuvânt tot noi îl vom avea, prețul va fi mai scump decât am crezut-o, dar idealul național va fi îndeplinit. Noi, pribe-gii nenorociți de astăzi, vom fi în istorie generația fericită a înfăptuirii României Mari.

Acest raționament, atât de simplu, atât de evident, a fost pentru cei mai mulți dintre prietenii noștri o revelațiune, ca prin farmec a liniștit conștiințele turburate și a reînviat speranțele pierdute. Este curios, dar a-fără de rare excepții, aproape nimeni în acel moment nu își dădea seama de solidaritatea frontului nostru cu fronturile aliate, aproape toți uitau că acțiunea noastră se încadrează în acțiunea generală. De îndată ce le învederai aceasta, optimismul înlocuia pe dată cel mai cumplit pesimism.

Ca să fiu drept, câțiva prieteni au rămas sceptici, cu toate lămuririle și argumentele noastre, dar au păstrat scepticismul ascuns în fundul sufletelor lor. Concursul ni l-au fâgăduit cu tot devotamentul și, de altfel, numărul lor a fost redus. Ceea ce vroia în primul rând Brătianu era ca parlamentul, cu tot dezastrul suferit, să dea țării și, mai ales, străinătății, impresia că România, strâns unită în jurul Regelui și armatei ei, este hotărâtă să ducă lupta înaintea alături de Aliați, orice s'ar mai întâmpla și până la capăt. Toți prietenii din majoritate ne-au asigurat că vor da această impresie în chipul cel mai categoric. Nu le puteam cere mai mult.

Partidul național-liberal dovedea, astfel, încă o dată, în ceasuri de foarte grea cumpănă, ce admirabil instrument de guvernământ este. Brătianu putea fi nu numai mulțumit, dar chiar mândru. Cu opoziția, de asemenea, greutățile au fost lesne învinse, lipsită de sprijinul Palatului, văzând că parlamentul nu poate fi sustras influenței lui Brătianu, și Aliații stăruind pentru un guvern național, ce era să mai facă Take Ionescu? El totuși avea mania tranzacțiilor atât de adânc înrădăcinată, încât se pretindea că atunci chiar când urma să câștige un proces, prefera să recurgă la o tranzacție, dar când procesul era pierdut, s'ar fi putut oare să nu primească tranzacția ce i se oferea și încă o tranzacție din cele mai onorabile?

S'a convenit, deci, ca Take Ionescu și trei din prietenii lui să intre în guvern, persoanele și amănuntele urmând a se fixa după întoarcerea Regelui. Noul cabinet trebuia să se constituie imediat după deschiderea Camerelor, fiindcă Brătianu ținea să se prezinte în fața Parlamentului cu guvernul care declarase războiul. Take Ionescu își lua totdeodată angajamentul să se înțeleagă cu parlamentarii din partidul său pentru ca nici ei să nu alunece pe povârnișul incriminărilor violente, așa încât reprezentarea națională să se înfățișeze cu demnitate înaintea lumii, iar nu sfâșiindu-se prin lupte intestinale.

Cu solitarii, izbândă pe toată linia, Matei Cantacuzino capitulase sub focul convergent al lui Mârzescu, al lui Victor Antonescu și al meu. Și lui îi scăpase noțiunea solidarității frontului, argumentele mele în această privință l-au surprins plăcut întâi, și l-au convins pe urmă — va veni deci la Cameră în dispozițiuni amicale.

Iorga, într'o stare de spirit excelentă, biciuia pe cei cari în asemenea momente se țineau de intrigării meschine, era plin de încredere în viitor, nu se preocupa decât de „Neamul Românesc“, scotocea toată prăvălia an-

ticarului Kupferman din Strada Lăpușneanu și dispera fiindcă nu mai găsea cărțile vechi, edițiile rare de pe vremea lichidării bibliotecilor boierilor sărăciți. O vizită a lui Brătianu, cu mulțumiri și cuvinte de laudă, ne asigurase nu numai simpatia, dar însăși activa sa colaborare.

Pe Cuza am convenit să-l lăsăm în plata Domnului, Mârzescu sau Morțun ne atrăsese atențiunea că la el spiritul de contradicție este atât de dezvoltat, încât va fi destul să vadă că îi cerem ceva pentru ca pe dată să facă contrariul. Pe de altă parte, să contractăm față de el fie chiar obligațiuni morale, nu ne convenea. O notă discordantă și pornită la un om ca dânsul, nu putea compromite armonia de care eram asigurați, cel mult putea să o confirme.

Cu diplomații Brătianu știa întotdeauna să se înțeleagă, când voia să-și dea puțină osteneală, prin inteligența, prin dibăcia, prin farmecul său, cu care îi seducea ușor. Barclay nu cerea decât să fie convins, de la Fasciotti se obținea totul dându-i-se importanță, ce costa în asemenea împrejurări să-i dai chiar însemnătatea pe care nu o avea? St. Aulaire a fost mai rezervat, dar misiunea franceză și Parisul cereau ca România să fie încurajată și autorii războiului susținuți.

Cu Poklewski era inutil să mai vorbești, căci era rechemat. Unul din înalții demnitari ai curții, unul din intimitii Împăratului, Generalul Masoloff, fusese desemnat să-l înlocuiască. Totul s'a redus deci la efuziunile unei despărțiri de care ne părea sincer rău. Brătianu regreta pe acest diplomat țarist, care în atâtea împrejurări critice fusese leal față de el, dar Poklewski, care ar fi fost voios să părăsească legația din România pentru o ambasadă pe care de mult o dorea, nu se putea împăca cu o plecare care de fapt era o adevărată disgrăție.

Iar zeii minori, ca toți sateliții, gravitau în orbita marilor planete și, dealtminteri, fiecare avea câte un motiv special spre a adopta o asemenea atitudine. Psihas, deși Venizelist, și-a reamintit ca reprezintă oficial pe Regele Constantin, deci, că în ciuda prieteniei lui Chrissoveloni, se cuvenea să păstreze rezerva ce se impunea unui neutru cu tendințe germanofile. Marincovici, nu mai putea fi împotriva unui guvern din care făcea parte amicul său, Take Ionescu, nici chiar dacă era prezidat de Brătianu. Iar Ypersele de Strihou găsisse un apartament care îi convenea și lui și înțepatei sale consoarte; de altfel, ar fi împins ingratitudea prea departe, dacă s'ar fi încapățânat să refuze binevoitoarea sa indulgență unui guvern care, față de reclamația sa că acest nou apartament este prea scump, consimțise cu generozitatea cuvenită Belgiei martire să îi plătească chiria.

Rămânea Palatul. Barbu Știrbey avusese oarecare greutate să destrame țesătura de intrigi din jurul Reginei, care avea veleități de independență. A fost nevoie de mai multe asalturi, marele său argument fiind că: „nu se schimbă calul în mijlocul vadului“, și în cele din urmă a triumfat. Brătianu s'a arătat când terenul era netezit și Regina s'a arătat supusă, dacă

nu deplin convinsă. Simky Lahovary a amuțit și Chrissoveloni a reluat drumul Ghidigenilor, considerând însă lupta amânată, nu pierdută. În curând urma să reînceapă.

Pentru ca totul să fie gata, mai trebuiau întocmite proiectele de legi și redactat mesajul. Aceste proiecte, o serie de măsuri legale în legătură cu starea de război, precum și legile financiare, împrumuturile la Banca Națională etc, erau de fapt de mult terminate, Victor Antonescu, în calitate de Ministru de Justiție, fusese însărcinat cu elaborarea celor mai multe dintre ele. Trebuiau numai revăzute și puse la punct, iar redactarea mesajului regal - ca de obicei - mi-a fost încredințată mie. Am convenit cu Brătianu că acesta trebuia să cuprindă neapărat următoarele cinci idei: 1) Justificarea intrării noastre în acțiune. 2) Afirmarea, cu toate nenorocirile suferite, a credinței noastre neștirbite în victoria finală a noastră, cât și a Aliaților noștri. 3) Un apel la solidaritatea și conlucrarea tuturor în interesul suprem al patriei. 4) O aluzie la necesitatea realizării reformelor democratice mai imperioase decât oricând, în cadrul unei Români mărite și, 5) un salut călduros armatei, care se jertfea pentru țară.

În timpul acesta, Brătianu a primit de la Rege, din Zorleni, o foarte frumoasă și interesantă scrisoare, cu privire la cele ce el dorește să fie cuprinse în mesaj. Erau aproape identice cu ideile noastre, și ea merită să fie reprodusă textual:

„Dorind ca și în împrejurările de față să închei o cât mai strânsă legătură cu poporul meu, cred că prezența mea la deschiderea parlamentului este mai necesară decât oricând.

„Ieșind și ca fond și ca formă din formulele convenționale, doresc ca discursul Tronului să fie în acest an mai ales un apel la patriotismul poporului, căruia mă adresez arătând reprezentanților săi gândurile și simțămintele ce mă călăuzesc. Doresc ca fiecare să se pătrundă adânc în identitatea aspirațiilor și jertfelor ce leagă pe Suveran și Dinastia de națiune; doresc să dau celor îndreptățiți asigurarea că vor găsi în mine sprijinitorul lor și apărătorul dreptății și al cinstei.

„În aceste momente de grea cumpănă, când o parte din teritoriul național este invadat, când se cer națiunii cele mai mari jertfe, este nevoie ca poporul să știe că o înțelegere completă domnește între el, Suveran și Parlament, precum este o înțelegere deplină între națiune și Aliații ei.

„Doresc ca masele populare și îndeosebi țărănimea să fie adânc convinsă de solidaritatea aceasta. Țăranul trebuie să fie făcut conștient că, luptând pentru unitatea națională și primind că facă jertfe în proporții poate mai mari decât clasele diriguitoare, el luptă și pentru propria lui dezrobire politică și economică.

„Deși de viță străină și reprezentant al unei dinastii noi, nu am stat nici o clipă pe gânduri de la început ca să înfrâng înclinările și simpatiele mele personale, pentru a da ascultare numai aspirațiilor națiunii, astfel

că acuma, mai mult ca oricând, sunt hotărît să păstrez contactul cel mai intim cu poporul meu, cu reprezentanții săi, oricărui partid politic ar aparține, și cu armata noastră.

„Nu mă îndoiesc că pentru oamenii noștri de stat va fi o chestiune de onoare și vor găsi în patriotismul lor puterea de-a înlătura orice disidentism politic, astfel ca nu numai în fața țării, dar și în afară să apară neîndoielnică armonia care domnește fără condiții la opera națională a Regelui.

„În fața pericolului comun, nimic nu trebuia cruțat pentru a face să pătrundă în toate păturile sociale, nu numai cuvinte, ci și dovezi de aceasta, și ce frumoasă și nobilă ar fi sarcina pe care și-ar lua-o poezii, scriitorii, oratorii noștri, care prin grai și condei ar înflăcăra patriotismul populației și al trupelor și ar face accesibile inteligențelor populare aspirațiunile naționale, cauza războiului. Trebuie ca printr'o activă propagandă simțămintele care mă călăuzesc să ajungă până în adâncimile populației rurale, cu atât mai mult cu cât o parte din scumpa noastră țară este încălcată și astfel inamicul are puțința de a lua el inițiativa unor reforme de mult proiectate de noi, dar care, propuse de inamic, i-ar putea atrage simpatia și vai — poate chiar — oarecare solidaritate a claselor populare în genere și a țărănimii îndeosebi.

„Doresc de asemenea ca nimic să nu fie cruțat spre a face tot mai intime raporturile cu Alianții noștri, pentru a asigura o tot mai sinceră încredere reciprocă între Alianți, căci unitatea de vedere și de acțiune este un element hotărîtor de succes“.

Pe temeiul tuturor acestor considerațiuni am întocmit, deci, un mesaj pe care Brătianu, spre deosebire de obiceiul său, nu l-a modificat aproape de loc, așa încât pot spune că este în întregime opera mea. Recitindu-l azi, după mulți ani, pot — lăsând la o parte orice modestie — afirma că el este o sinteză din toate punctele de vedere, atât de exactă și atât de lapidară a situațiunii, încât, ceea ce este așa de rar, după ce trece vremea, dacă ar trebui să fie scris din nou, nu văd, sincer vorbind, ce aș putea să adaug, sau ce cuvânt aș putea să suprim.

Pentru înțelegerea vremurilor de atunci, el merită să fie recitit integral. Vreau să fiu bine înțeles, nici nu am vreun amor propriu și nici nu am vanitatea stupidă de a atribui cine știe ce merite unei lucrări care de fapt rezuma numai gândurile și simțămintele lui Brătianu, ale guvernului și ale mediului în care trăiam, dar am fost și atunci și în urmă atât de des, atât de violent și atât de nedrept învinuiți, încât cred a fi îndrituiți ca mărturie vie a clarei viziuni a lucrurilor ce ne-au stăpânit în cele mai întunecoase ceasuri ale furtunii, a invoca textul mesagiului întru veșnica noastră apărare și spre triumful dreptății.

Fie-mi îngăduit să reamintesc câteva pasagii:

„Războiul care de mai bine de doi ani însângerează lumea, a învederat

că Austro-Ungaria în condițiunile ei actuale nu mai poate dăinui ca factor al echilibrului european.

„Pentru a apăra interesele neamului și a-i asigura unitatea și viitorul, România era datoră să intervină“.

„De aceea, unind soarta cu aceea a puterilor prin a căror victorie se va așeza viața europeană pe baza principiului naționalităților ea a declarat război Austro-Ungariei“.

Mai departe:

„Până acuma războiul ne-a impus jertfe mari și dureroase. Le vom îndura însă cu bărbăție, fiindcă păstrăm neștirbită credința în izbânda finală a Aliaților noștri și oricare ar fi greutățile și suferințele, suntem hotărâți să luptăm alături de dâșii cu energie și până la capăt“.

Pasajul privitor la reforme este foarte interesant de revăzut azi. Iată cum glăsuiește:

Prima frază era expresia dorinței formale a Regelui.

„Aspirațiunile și jertfele de astăzi mă leagă pe Mine și Dinastia Mea și mai puternic încă de națiunea română, care va găsi pururea în Regele ei pe sprijinitorul și apărătorul drepturilor și năzuințelor sale“.

Urmarea suna astfel:

„În fața pericolului comun, să fim cu toții însuflețiți de patriotismul cel mai călduros, să ne arătăm uniți în sentimente și în gând, să încurajăm cu dragoste și cu admirație pe soldații noștri, care apără pământul strămoșesc încălcat de dușmani.

„Să spunem țaranului că luptând pentru unitatea națională, el luptă totdeodată pentru dezrobirea lui politică și economică.

„Vitejia sa îi dă drepturi și mai mari asupra pământului pe care îl apără și ne impune mai mult decât oricând datoria ca la sfârșitul războiului să înfăptuim reformele agrare și electorale, pe temeiul cărora această Adunare Constituantă a fost aleasă“.

Este nu numai cel mai bun răspuns ce se poate da acelor care au susținut cu atâta patimă că România datorește reformele revoluției rusești, dar este și o dovadă incontestabilă că am păstrat cu o surprinzătoare luciditate conștiința marilor noastre directive politice până și în vremurile cele mai tulburi și în mijlocul celei mai desăvârșite deslănțuirii a patimilor și a celei mai cumplite confuzii de idei.

Deschiderea Parlamentului s'a făcut la 9 Decembrie în sala Teatrului Național din Iași, cu același ceremonial ca la București, Regele ținuse ca tot protocolul să fie neschimbat, să nu se dea prin nimic impresia că restriștile au știrbit întru ceva din strălucirea și autoritatea Regală. Aceeași trăsură a la Daumont, aceiași lachei galonați în livreaua Hohenzollernilor, aceeași escortă regală cu coifurile ei prusace. Imi aduc bine aminte cum acest fast mă jignea în mizeria noastră de atunci și cum preocupările protocolare ale Regelui îmi apăreau atunci meschine și copilărești. Și totuși,

juducând lucrurile acum în perspectiva vremurilor, îi dau dreptate. Este ciudat, dar așa este lumea, văzând cortegiul trecând pe străzile Iașului întocmai ca obișnuitul cortegiu din București, s'a simțit înviorată, întărită în nădejdi, îmbărbătată în faptele ei. Prin urmare, nu suntem cu totul distruși, va să zică sunt lucruri care au ramas totuși neatins de vijelie. Coroana nu se socotește umilită că a ajuns la Iași, poartă capul sus, fiindcă desigur, ca și credința în ziua de mâine, este încă vie. Astfel de vorbe se auzeau, astfel de gânduri treceau prin mințile oamenilor și îndeosebi prin ale sârmanilor refugiați. Regele avusese dreptate, nu din calcul, nici măcar din intuiție psihologică, dar dintr'un instinct atavic care zăcea în străfundul tainic al sufletului său simțise ceea ce noi nu simțisem și considerasem chiar drept ridicol. Reînviaseră în el toți Principii de Hohenzollern goniți de-a lungul veacurilor din reședințele lor dar care știau că soarta armelor este schimbătoare și care, după restriști trecătoare, erau obișnuiți să se întoarcă acasă și să moară liniștiți în castelele lor seculare.

Firește, senatorii și deputații au făcut Regelui o primire deosebit de entuziastă. Regele, emoționat, a citit mesajul cu o voce destul de hotărâtă. Aplauzele au fost mai cu seamă vii când a vorbit de hotărîrea noastră de a lupta până la capăt alături de Aliați și de câte ori a făcut aluzie la armată. Pasajul privitor la reforme a fost mai puțin aplaudat decât mă așteptam, explicația era surprinderea obștească. Într'adevăr, toată lumea se aștepta să audă pe Rege vorbind de vitejia armatei, de motivele intrării în război, de încrederea noastră în victoria finală, de nevoia unei cât mai strânse solidarități naționale, nimeni însă nu se gândise în învălmășeala de atunci, în mijlocul grijilor mărunte și zilnice ale refugiului, la grija îndepărtată a reformelor.

După ședință, membrii majorității nu se ascundeau să-și exprime mulțumirea pentru faptul că introdusesem acest paragraf în mesaj. Elementele mai înaintate din partid erau încântate și veneau să ne felicite. În rândurile opoziției domneau simțăminte contrarii, cei mai moderați se mângâiau să spună că nu pricep rostul acestei declarațiuni, că este inoportună și de natură să îngreuneze puțința de îndeplinire a acelei solidarități dintre partide, la care Regele făcea apel.

Dezbaterile au început chiar în aceeași zi, eram grăbiți și dornici ca sesiunea să fie cât mai scurtă. Ședințele Camerei se țineau la Teatru, ale Senatului în aula Universității. Atmosfera era foarte bună, pe ici pe colo nemulțumiri de ordin personal sau mărunț, care vroiau să se manifeste prin comunicări și anunțări de interpelări. Ne-am căznit să le mai oprim, nu era ceasul unor atari manifestări, ceea ce a fost de altfel destul de ușor.

Senatul a ales președinte pe Porumbaru, care în acest scop demisionase în ajun din guvern, Brătianu luând el Ministerul de Externe. Dânsul a fost silit să recurgă la această soluție, fiindcă președintele Senatului B. Missir era în vacanță, războiul surprinzându-l la Biarritz. Datoria lui ar fi fost să

vină imediat înapoi, dansul era însă un egoist, un suflet sterp, un fel de Stelian. În vremuri obișnuite asemenea oameni se strecoară și valurile vieții îi pot ridica până la cele mai înalte situații, dar în vremuri grele, în contact cu evenimentele ei sunt sfârâmați. Dar era păcat de Missir fiindcă alături de această desăvârșită lipsă de însușiri sufletești, nu era primul venit, avea un spirit juridic cu totul remarcabil, Take Ionescu și mulți alții îl considerau fără îndoială avocatul cel mai mare al epocii lui. Nimeni nu îl întrecea în arta de-a despica o chestiune încâlcită de drept și chiar de era lipsit de talent oratoric, sau vulgar în exprimarea cugetării sale, era neîntrecut ca să destrame argumentația unui adversar și să o reducă la pulbere. Totdeodată, avea o minunată cultură clasică și filozofică și într'o țară în care existau așa de puțini cunoscători temenici ai clasicismului, era o raritate și o plăcere să vezi pe B. Missir citind ușor pe marii autori ai civilizațiunii eline și latine și comentându-i apoi cu o indiscutabilă competență. Într'o țară în care se manifesta o predilecție vădită pentru studiile superficiale, Missir studiaserios diferitele sisteme filozofice și adâncisecercetarea celor mai abstracte speculațiuni metafizice. Chemat de Brătianu, a întârziat prin Franța, iar după înfrângerile noastre a refuzat categoric să vie la Iași, punând astfel singur capăt carierei sale politice.

La Cameră, Ferechide a fost reales în unanimitate, un omagiu ce se cuvenea cu prisosință decanului oamenilor noștri politici și, în același timp, deputații au ținut să exprime recunoștința generală, aclamând pe Mârzescu ca vice-președinte. Legile pregătite s'au depus, secțiunile au început în grabă discuția lor, comisiile de răspuns la mesaj au fost convocate și raportorii lor s'au pus pe lucru.

De Senat, ca și la București, se ocupa Alecu Constantinescu și Radovici. Eu stăteam în continuu la Cameră, spectacolul acolo nu era lipsit de oarecare originalitate. Președintele și biroul, oratorul și miniștrii stăteau pe scenă, secțiunile se întruneau prin lojele artiștilor. Acolo unde până atunci actorii se costumau și actrițele își făceau toaleta, se discutau acum aride chestiuni financiare și grave probleme de stat. Din ficțiunea teatrului eram acum în cel mai dramatic realism al vieții și al istoriei. Miniștrii aveau pentru deliberările lor în fundul scenei, pe stânga (privind din sală), un salonaș destul de luxos, care în vremuri normale slujea pare-mi-se directorului teatrului.

În seara de 11 pe la 6, când tocmai supraveghiam lucrările secțiilor și căutam să interviu ca ele să se termine mai curând, mă cheamă Brătianu și, pe întunec, printre culise, îmi spune că s'a înțeles definitiv cu Regele și cu Take Ionescu, iar noul guvern este constituit. „Îmi rămâne numai o sarcină neplăcută de îndeplinit, să comunic colegilor sacrificați ieșirea lor din guvern. Este un lucru de care am avut întotdeauna oroare...“ adăogă el sincer plictisit. „Fiindcă rămâi nemișcat la postul D-tale, vino să mă ajuți!“

De fapt, deși se făceau mari preschimbări prin constituirea acestui gu-

vern, deși trei din amicii lui Take Ionescu luau portofolii efective, nu erau decât doi colegi cu adevărat sacrificați. Dr. Angelescu și Radovici. Porumbaru trecuse deja la președenția Senatului, Morțun trebuia să ia președenția Camerei, Costinescu era foarte zdruncinat ca sănătate, îi era imposibil deci să mai ducă povara administrării finanțelor publice, așa că el însuși rugase pe Brătianu să-l lase fără portofoliu. Alecu Constantinescu, indicat prin puterea sa de muncă, trecea la Interne și Victor Antonescu, indicat și el prin activitatea sa la Banca Națională și prin cunoștințele sale financiare, trecea la Finanțe.

De Radovici Brătianu se despărțea cu părere de rău, nu-i putea reproșa nimic, fusese un coleg de o exemplară lealitate și ca om era deosebit de modest, de delicat, de prietenos, îl iubeam și îl stimam cu toții. Desigur, capacitatea sa nu era deosebită, fusese la industrie un ministru mai mult șters și de aceea serviciile sale apăreau în aceste clipe grele mai puțin indispensabile decât ale altora.

Cu Dr. Angelescu chestiunea se schimba. El fusese netăgăduit un ministru activ și în chestia organizării și aprovizionării serviciului sanitar al armatei desfășurase o muncă demnă de toată lauda, dar doi ani de zile în timpul războiului îi amărise sufletul lui Brătianu prin manifestările sale prea zgomotoase în favoarea intrării noastre în acțiune. De nenumărate ori Brătianu îl chemase și îl rugase să înceteze o acțiune care, sub această formă cel puțin, încurca politica sa și îi crea inutile plictiseli. Cu toate făgăduielile date, Angelescu continua însă uneltirile, credea că își asigură o mare popularitate și îi era placut să auda opoziția laudându-l și proclamându-l singurul ministru care are curajul părerilor lui. Brătianu a răbdat, dar nu a uitat, așa era firea sa, tăcea dar nu ierta și își plătea polița când te așteptai mai puțin. În această privință nu se asemana de loc cu tatăl său, când Ion Brătianu era nemulțumit de un ministru, nu se încurca mult cu el, îl înlocuia repede și, fiind cu desăvârșire lipsit de spirit vindicativ, știa să procedeze în așa fel, încât operația lăsa în urma ei foarte puțină amărăciune. Ionel Brătianu, când era nemulțumit de un coleg, își făcea sânge rău, se frământa, dar nu îi venea să se despartă de el, aștepta să se ivească vreo conjuncțiune politică prielnică și abia atunci intervenea. Cel lovit luând tăcerea și obișnuita amabilitate a lui Brătianu drept o iertare a greșelii făcute, sau drept o consimțire ulterioară la atitudinea adoptată, rămânea prins de verdictul său, se considera nedreptățit și pleca adânc jignit.

Sistemul bătrânului Brătianu era preferabil, era mai bun pentru stat, fiindcă îndepărta fără întârziere miniștrii nepotrivit aleși, era mai bun pentru șeful guvernului, fiindcă lăsa răni mai mici în sufletele celor sacrificați. Dureroasa operație s'a petrecut în susamintitul salonaș, printre atributele teatrale, care erau încă trântite în colțuri.

Radovici se cam aștepta la această înlocuire, a fost cum era și de aștep-

tat de la un om ca el, demn și hotărît să-i dea lui Brătianu mai mult ca oricând tot prietenescul său concurs. Se și aranjase să fie numit la Banca Națională într'un loc ce se afla vacant, numire care în greutățile financiare de atunci îi convenea.

Dr. Angelescu a fost surprins, cu desăvârșire surprins, și și-a manifestat nemulțumirea întâi printr'o întristare, care provoca surâsurile și mai târziu printr'o supărare, care a luat forma unei ostilități nepermise și unor izbucniri regretabile. Hotărît, nici Angelescu nu era din rasa puternică a celor ce știu să suporte adversitatea.

Ultimul care intră în salonaș, dar care ieși cu figura surâzătoare, a fost Mârzescu, investit Ministru de Domenii. Ce m'a mirat atunci era că cercul de la Iași, și chiar Mârzescu personal, au dat acestei numiri proporțiile promovărilor ministeriale obișnuite. Felicitări, telegrame, sărutări, șampanie, toasturi, articole de ziare. Mie mi se părea că un minister în acele momente era o așa răspundere și o așa calamitate omenească, încât nu pricepeam bucuria pe care o stârnea, dar totdeodată fereceam pe Mârzescu că are destulă frăgezime sufletească, ca să privească lucrurile cu o asemenea dulce seninătate.

Brătianu vorbise înainte cu Morțun și formal președenția Camerei reprezenta o înaintare, acesta arătându-se foarte măgulit de atenția șefului său. În realitate era însă foarte afectat, poate tot atât în fundul inimii sale ca Dr. Angelescu. Dealtminteri nu s'a sfiit să-mi destăinuiească amărăciunea lui, fiindcă își dădea seama că îndepărtarea sa de la unul din cele mai însemnate ministere era o dizgrație acoperită cu florile unei președenții de Cameră. Și aceasta o considera ca o nedreptate a lui Brătianu față de el. M'a surprins întotdeauna că Morțun nu își daduse seama de sterilitatea activității lui la Interne, doi ani nu făcuse nimic, era lipsit de idei, de inițiative, de putere de muncă, de cele mai multe ori nici nu știa ceea ce se petrecea în departamentul său, pe care îl conducea secretarul general și directorii de serviciu. Adesea dispărea și cu greu șefii lui de cabinet îi dădeau de urmă. Brătianu avusese de mult cunoștință de toate acestea, și totuși Morțun se credea sincer victima acestuia.

Îl ascultam tânguindu-se și vorbindu-mi cu mâhnire de lipsa organică de orice simț de dreptate la Brătianu și îmi ziceam ce greu este să-ți păstrezi luciditatea cuvenită ca să te judeci singur, chiar cu oarecare aproximație.

Ferechide ar fi preferat să păstreze președenția Camerei, cu care se identificase în chip atât de magistral. Brătianu i-a arătat însă că are neapărată nevoie de el în guvern, fiindcă după toate probabilitățile va fi nevoit în curând să plece din țară, spre a lua contact cu Aliații. Ori, dânsul plecând și Ferechide nefăcând parte din minister, interimatul președenției consiliului rămânea de drept lui Take Ionescu, ceea ce nu ar fi fost bine. În fața acestui argument, Ferechide a cedat imediat.

Și astfel noul guvern național s'a constituit în următoarea compunere:

Președinte al Consiliului și

Ministru de Externe

Ion I.C. Brătianu.

Ministru de Interne

Alex. Constantinescu.

Ministru de Finanțe

Victor Antonescu.

Ministru de Domenii

G.G. Mârzescu.

Ministru de Justiție

M.G. Cantacuzino.

Ministru de Industrie

Dr. C. Istrati.

Ministru de Lucrări Publice

Dimitrie Greceanu.

Ministru de Instrucție și Culte

I.G. Duca.

Ministru de Război

Vintilă Brătianu.

Miniștrii fără portofoliu

Take Ionescu

M. Ferechide

Emil Costinescu.

Fără voie eram cuprins de un simțământ de melancolie. Ministerul nostru de la 1914, ministerul debutului meu ministerial, ministerul reformelor și alegerilor pentru Constituantă, ultimul minister al Regelui Carol și primul minister al Regelui Ferdinand, ministerul neutralității și al proclamării războiului, dispărea redeșteptând în mintea mea atâtea amintiri scumpe, atâtea evenimente mari.

Noii noștri colegi fuseseră destul de bine aleși de Take Ionescu. Dimitrie Greceanu era un om ponderat și de treabă, ultimul său gest de-a merge pe front la vârsta lui și când, după expresia consacrată, atâția nu se gândeau decât să se învârtească, îl impunea pe Greceanu stimei tuturor.

Dr. Istrati era un naționalist înfocat, un suflet înflăcărat, un bun Român, prezența sa în ministerul național al războiului era un meritat omagiu adus patriotismului său trecut.

Mișu Cantacuzino era mai puțin simpatic, dar într'o combinațiune cu conservatorii, apărea firesc, numele, averea, situația lui socială personificau tradiția conservatoare.

Personal îl cunoșteam pe Greceanu foarte puțin, în schimb cu Dr. Istrati și cu Mișu Cantacuzino aveam vechi legături. Dr. Istrati fusese un prieten al tatălui meu și examinatorul meu la bacalaureat, iar cu Mișu Cantacuzino avusesem la un moment dat chiar raporturi de apropiată rudenie.

Pe când se terminau formalitățile constituirii noului guvern, parlamentul sfârșea toate lucrările pregătitoare și intra în discuția publică a legilor și a adresei de răspuns la Mesajul Tronului.

La Senat dezbaterile nu au prezentat nici un interes deosebit. La Mesaj, discuție scurtă și fără însemnătate, pe care a încheiat-o Brătianu prin câteva fraze, o constatare a solidarității naționale, o afirmare din nou a hotărârii neînfrânte de a lupta până la capăt, cuvenitul salut către armată. Și atâta tot. La Cameră, în schimb, dezbaterile au fost vii și nespuse de interesante, au avut caracterul reclamat de însemnătatea momentului.

Trei discursuri merită luarea noastră aminte, deși pentru motive deosebite, ale lui Cuza, Iorga și Brătianu.

Cuza s'a arătat incapabil de înălțare în gândire și simțăminte. A făcut un discurs de incriminări, de meschinării, de spirite, de înțepături la adresa evreilor. Nici o înțelegere a ceasului istoric pe care îl trăiam, nici un accent de durere pornit din inimă, nici măcar un strigăt sincer de indignare — limbuție de retor. Dinainte considerasem pe Cuza o mediocritate, dar fiindcă era spiritual, incontestabil foarte spiritual, mediocritatea lui nu jignează, chiar seducea. Acuma însă, când gravitatea evenimentelor îl despuia de posibilitatea de a-și impresiona auditorul prin glumele și jocurile lui de cuvinte, mintea sa apărea în toată superficialitatea ei și sufletul său în toată deșertăciunea lui. A fost un spectacol întristător.

Pe cât a fost Cuza mai prejos de orice critică, pe atât pot spune că Iorga a fost mai presus de orice laudă. El a rostit atunci în Teatrul de la Iași incontestabil cel mai elocvent discurs din toată viața lui. Pot spune mai mult, unul din cele mai mari discursuri ce s'au rostit vreodată de pe tribuna română. Ceea ce a zis este secundar, se poate ceti de către generațiunile viitoare în colecțiile Monitorului Oficial, care probabil se vor întreba chiar de ce contemporanii au lăudat cu atâta entuziasm acest discurs. Fapt este că Iorga a știut să exprime ceea ce era în conștiința fiecăruia, să aprindă flacăra care lăncezea în toate sufletele, să redeștepte prin evocarea gloriei trecutului, speranțele naționale cu o intensitate mișcătoare și să plimbe adunarea care se târa chinuit prin văgăunele întunecoase ale mizeriilor dezastrului bejaniei și restriștei, pe culmile luminoase ale izbânzilor răsplătitoare și ale marilor înfăptuiri viitoare.

Parcă îl văd încă în sală, la stânga (privind de pe scenă), în primele bănci, înalt, cu capul aplecat spre spate, cu barba fluturând, cu o voce tremurând de emoție, cu gesturi de iluminat, azvârlind peste adunare ca un semănător peste ogoruri sentințe care cucureau, imagini care minunau, perioade oratorice care printr'un avânt neîntrecut răpeau toate inimile. Când s'a așezat a fost un adevărat delir, aproape toată lumea plângea, în acele clipe Iorga a reușit să întrupeze gândul și simțirea unui întreg neam crunt lovit de soartă.

Din punctul de vedere emotiv, este cea mai puternică senzație orato-

rică ce mi-a fost dat să resimt. Ca în aceea zi Iorga nu a mai fost și desigur nu va mai fi niciodată.

Brătianu a vorbit după el, discursul său a fost foarte interesant și foarte frumos. O analiză a situației, un răspuns plin de demnitate la învinuirea de trădare pe care Germania și Austria-Ungaria ne-o arunca, o explicație sinceră a înfrângerilor suferite, o abilă aluzie la răspunderile Aliaților, o lungă și temeinică justificare a intrării noastre în acțiune, o afirmare hotărâtă a credinței noastre în victoria finală, cu arătarea temeiurilor pe care se reazămă. Nu m-aș mira ca cercetătorii istoriei de mâine să prefere acest discurs atât de documentat, de bogat în concepții politice, atât de profetic pe alocurea, discursului lui Iorga. Dar ce folos, atunci adunarea era sub vraja cuvântării sale, putea să expună Brătianu ce voia, Camera îl asculta distrat, cu gândul și cu inima tot la Iorga. Brătianu se adresa minții, Iorga se adresase sufletului, prin urmare cum ar fi fost vreo comparație posibilă? Dealtminteri, Brătianu era atât de nepăsător față de asemenea succese personale, încât se bucura de efectul înviorător produs de discursul lui Iorga, fără să se preocupe de nemeritul său insucces.

Take Ionescu a spus și el câteva cuvinte, nu a fost nici mișcător ca Iorga, nici interesant ca Brătianu, era însă de neapărată trebuință ca pentru afirmarea publică a solidarității naționale, discuția să nu se termine fără să se auză și glasul lui. Din acest punct de vedere a fost necesar și binevenit.

Toate legile au trecut aproape fără discuții, cu scurte observații pe ici pe colo, întemeiate de altfel pe părerile juriștilor și ale economiștilor. La 16 Decembrie seara totul era gata și Parlamentul a fost din nou închis.

CAPITOLUL TREIZECI ȘI UNU

ULTIMILE SĂPTĂMĂNI ALE ANULUI 1916

Pe când se petreceau aceste evenimente și schimbări la Iași, se petreceau de asemenea evenimente însemnate și mari schimbări la Marele Cartier din Bârlad. Întâi Generalul Iliescu, care nu mai putea rămâne în fruntea oștii, și a cărui plecare era, de altfel, în principiu, hotărâtă de mult, a fost îndepărtat. Brătianu a stăruit ca Generalul Prezan să fie numit în locul lui, căci pe lângă considerațiunile expuse mai sus, la numirea sa a mai contribuit și felul în care știuse, după înfrângere, să organizeze retragerea armatei. Într'adevăr, această armată, deși într'o situație foarte critică, se retrăgea în perfectă ordine, pe când, aceea a lui Averescu, se retrăgea în condiții rele, pierdea neconținut în drum oameni și material. Brațul drept al Generalului Prezan era un tânăr ofițer, Maiorul Antonescu, un element de o deosebită valoare și care prin inteligența, priceperea și activitatea sa și-a adus personal, dar a adus și țării, neprețuite servicii.

Prezan s'a pus imediat pe muncă și trebuie să mărturisesc că numai ușoară nu era aceasta, fiindcă armata continua să fie în plină retragere, aproape toate trupele erau dezorganizate, unități întregi pierdute, divizii împărțite, comandamente fără legătură cu subordonații lor, iar inamicul nu ne dădea nici o clipă de răgaz.

Pe de altă parte, aveam cu Rușii dificultăți din ce în ce mai mari, mai simptomatice și mai îngrijorătoare. Acuma trupele veneau, veneau cu sutele de mii, și tocmai fiindcă erau să reprezinte în curând un milion de oameni și de fapt ocupaseră cea mai mare parte a frontului, ei formulau fel de fel de pretenții, care puneau în joc însăși suveranitatea noastră națională.

Dificultățile erau așa de mari, încât Regele socotise cu drept cuvânt prezența sa indispensabilă la Marele Cartier și imediat după închiderea parlamentului s'a înapoiat la Bârlad, sau mai exact la Zorleni, unde locuia la domeniul său particular, la câțiva kilometri de Bârlad. Brătianu însuși se văzu silit nu numai să stea în contact permanent cu Bârladul, dar să și meargă la Marele Cartier cât mai des. Nici o săptămână nu trecuse de când

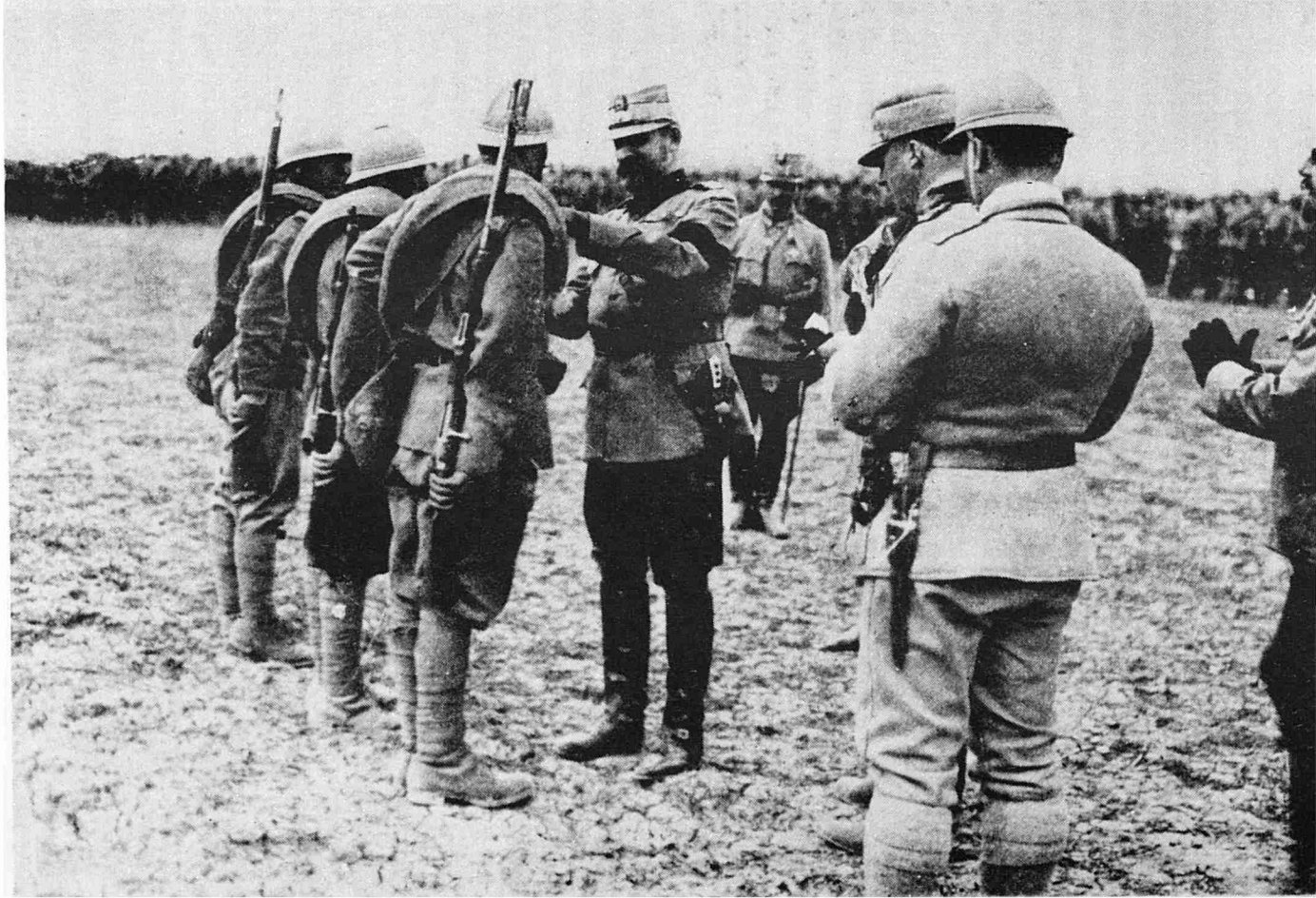

Fig. 5: Regele Ferdinand decorând soldații pe front

acesta se afla la Bârlad și Generalul Belaieff ceru în numele Rusiei ca cele două armate să fie puse sub comanda Generalului Zaharoff și ca Marele Cartier românesc să fie desființat și contopit în cartierul rusesc.

Cererea era firește inadmisibilă. La 1877, nefiind încă un stat independent, impusem totuși Rusiei respectarea individualității armatei noastre în colaborarea cu dânsa. Cum era azi să primim a renunța la ea? Afară de aceasta, de patru luni văzusem Rusia însuflețită față de noi de simțăminte atât de stranii, încât o elementară prudență ne silea să fim foarte băgători de seamă și să nu cedăm nici unul din drepturile ce decurgeau din neatărnarea noastră politică, sau din suveranitatea noastră națională. Înfrânți din vina lor puteam fi, dar cu atât mai mult, demnitatea trebuia să ne-o păstrăm neatinsă. De altfel propunerea rusească se izbea și de unele greutăți de ordine legală. Așa, spre pildă, șeful armatei după constituția noastră era Regele. Cum era el să cedeze această comandă unui străin? Pe de altă parte, Marele Cartier exercita în temeiul legii stării de asediu o serie de atribuțiuni, cari în timp de pace erau de competența guvernului. Se putea la urma urmei admite ca din cauza necesităților războiului acest organ militar să se substituie puterilor constituante din stat, dar nu era cu puțință ca o parte din prerogativele guvernului român să treacă asupra militarilor ruși.

Discuțiile au fost însă anevoioase. Văzându-ne bătuți, Rușii ne tratau de sus. Brătianu a trecut prin multe ceasuri grele, a făcut intervenții de tot felul la Stavka, la Petrograd, la Țar direct, la Aliși, și în cele din urmă s'a ajuns la următoarea soluție: Comandamentul Suprem al armatelor ce luptau pe teritoriul românesc îl va exercita Regele României cu ajutorul a două state majore, unul rusesc pentru trupele rusești, și unul românesc (Marele nostru Cartier) pentru trupele române. Soluția era cât se poate de bună, rămânea numai ca în practică să se stabilească o conlucrare armonioasă între cele două state majore.

Pentru a răspunde chemării sale, pe lângă însușirile lui militare, rămânea deci ca Generalul Prezan să aibă neapărat și însușiri de diplomat. Din fericire le-a avut. Prin firea sa blajină, prin temperamentul său conciliant, prin lealitatea sa a reușit să impuie comandamentului rusesc respectul cuvenit și să evite ciocniri inutile sau violente. Cu Generalul Cerbaceff raporturile au devenit mai târziu chiar cordiale.

Deocamdată situația era însă încordată la Bârlad, căci pe lângă pretențiile inadmisibile ale Rușilor la Marele Cartier continua și atitudinea lor suspectă și scandaloasă pe front. Într'adevăr, după bătălia de la București, am căutat să mai rezistăm inamicului pe mai multe linii. Prima rezistență a fost pe Cricov și pe Ialomița, dar pe Cricov Rușii nu au vrut să ne vină în ajutor. Brătianu povestea întotdeauna — a spus-o mai târziu și la Cameră — că niciodată în viața lui nu a fost mai indignat decât în timpul acestei bătălii, când aveam nevoie neapărată de sprijinul Rușilor. Cu mare

greutate Stavka ne făgăduise o divizie de cavalerie, pe care o așteptam ca pe Messia. Vestita divizie sălbatecă, sosește, și de unde se oprește, nu se mai mișcă. Rugăminți, intervenții, stăruințe – nimic. „Plecăm îndată“, acesta era răspunsul lor, dar plecarea nu se traducea în fapt, de aceea Brătianu vede pe Generalul care comanda divizia, un militar elegant, înconjurat de un stat major strălucit și îl întreabă care este cauza acestei subite paralizări. Generalul invocă tot felul de pretexte, pe care Brătianu le răstoarnă, și, în cele din urmă, declară cu un aer pe jumătate ironic și pe jumătate nepăsător că nu poate înainta, fiindcă trebuie să-și potcovească caii.

Pe Ialomița a fost și mai rău. Nu numai că Rușii nu au opus înaintării germane nici o rezistență serioasă și s'au retras într'una, dar au și dat foc la totul în drumul lor. Nici o parte a țării nu a fost mai jefuită de inamic ca această regiune, prin care iubiții noștri Aliați s'au retras spre Moldova. Case, magazine, conace, gări, nimic nu a fost cruțat.

A doua încercare de rezistență a fost linia Râmnicul Sărat-Viziru, unde dispuneau de trupe îndestulătoare ca să poată opune o rezistență dârăză lui Mackensen. O bătălie însemnată s'a și dat între 10 și 14 Decembrie, dar iarăși trupele rusești au luptat molatec, și când presiunea inamicului a devenit mai puternică, s'au retras îngăduind astfel Germanilor să ajungă până în fața Focșanilor. În același timp Saharoff evacua definitiv Dobrogea, voind să părăsească și Delta Dunării, pe care am scăpat-o în ultimul moment numai prin stăruințele noastre pe lângă Colceag, comandantul flotei rusești din Marea Neagră, care a sfârșit prin a înțelege însemnătatea strategică a păstrării acestei regiuni și a luat măsurile necesare apărării ei.

A treia încercare de rezistență a fost înaintea Siretului și a Putnei. Atacul german pe această linie a ajuns la apogeul său în zilele de 23, 24 și 25 Decembrie. Rușii tot mai grăbiți să se retragă dincolo de Siret, au luptat iarăși mai mult ca să spună că luptă, decât cu voința de a opri pe inamic și, evident că în aceste condițiuni, nu le-a fost greu Germanilor să înainteze în regiunea muntoasă, să ocupe Vârful Măgurei, faimoasa cotă 1001, să intre în Focșani și să ocupe Brăila, la extremitatea liniei. Înainte de 1 Ianuarie 1917 Rușii atinseseră așadar scopul lor de mult urmărit, anume frontul pe Siret. Dar tot nu erau mulțumiți, noul front Siret-Putna-Șurița-Magura Cașinului și Valea Oituzului nu le convenea, li se părea prea lung. Pe hartă, într'adevăr, linia Trotușului și a Siretului era mult mai scurtă. Noi însă nu puteam cu nici un chip admite această concepție de natură strict geografică, nu puteam consimți la părăsirea unei însemnate porțiuni a teritoriului național fără imposibilitatea absolută de a-l apăra. Pe de altă parte, regiunea pe care Rușii ne cereau să o sacrificăm, conținea localitățile din Moldova unde aveam cărbuni, petrol și sare. A le pierde însemna a slăbi grav mijloacele noastre de apărare a Moldovei și a rămâne cu totul la discreția Rușilor în ceea ce privește nu numai aprovizionarea armatei, dar

și în ceea ce privește viața însăși a populațiunii civile. După trista experiență a ultimelor luni, nu ne era îngăduit de bună voie să ne învoim cu o atare perspectivă. Am început deci iar discuții penibile cu Rușii pentru a-i convinge să ne oprim definitiv pe linia Siret-Putna-Șușița-Oituz. În cele din urmă au consimțit.

În aceste lupte rolul nostru fusese secundar, fiindcă majoritatea frontului îl ocupau acuma trupele rusești. De la Vatra Dornei și până la Oituz erau numai Ruși, de la Dunăre până cam în dreptul Focșanilor iar Ruși, așa încât armata română nu mai apăra sectorul Focșani-Oituz decât între aceste două armate rusești.

Armata întâi și grupul Dunării au fost scoase din luptă după bătălia de la Cricov și trimise spre refacere în nordul Moldovei. În ultimele săptămâni ale lunii Decembrie, aceste unități se îndreptau deci prin noroaie și pe frig spre zonele de refacere ce le fuseseră desemnate de Marele Cartier General. Ele formau jalnice convoaie care impresionau adânc populația orașelor și satelor prin care treceau.

Pe front nu rămăsese decât armata II sub comanda Generalului Averescu și această armată era compusă din trei grupe: la Nord grupul Oituz, sub comanda Generalului Eremia Grigorescu, la mijloc grupul Vrancea sub comanda lui Alexandru Sturdza și la Sud grupul Putna-Șușița sub comanda Generalului Artur Vaitoianu.

Grupul Eremia Grigorescu se acoperise de glorie în tot timpul retragerii generale a armatelor ruso-române. De la 10-19 Decembrie el rezistase cu un eroism admirabil unui mare atac proiectat de Archiducele Iosef cu concursul Germanilor, spre a încerca încă o dată străpungerea frontului nostru și întoarcerea lui. După lupte crâncene de zi și de noapți, pe viscol și pe ger, inamicul a reușit să înainteze cu câțiva kilometri, dar nu și-a putut atinge obiectivul și s'a văzut silit să se oprească. Mai târziu, între 1-6 Ianuarie, tot același grup îi reveni onoarea de a încheia definitiv campania din 1916 prin luptele de la Pralea, menite să îndeplinească cu succes o rectificare de front socotită de către Marele nostru Cartier de neapărată nevoie pentru consolidarea liniei de apărare a Moldovei.

Pretutindeni Generalul Eremia Grigorescu era privit ca marele erou național. Nu aș fi crezut-o cu câteva luni înainte, căci îl vizitasem la București în modesta sa locuință din fundul unei curți, unde mă dusesem după rugămintea lui A.D. Xenopol și a soției sale Riria, unde eroul de azi îmi ceru stăruitor protecția pentru o înaintare sau o mutare. Mărinimia Zeului Războiului este infinită și purerea enigmatică.

Despre Sturdza ajunsese la Iași ecoul cam confuz că nu se purtase tocmai bine, că se retrăsese de vreo două ori cam fără rost. Se zicea că se dovedise impresionabil, fricos, nu destul de hotărât, dar fiindcă existau mai ales în acele săptămâni în cercurile militare intrigi, gelozii și invidii, nimeni dintre noi nu a dat acestor zvonuri vreo însemnătate.

Cât despre Vaitoianu, părerile erau unanime că îndeplinesc toate însărcinările ce îi fuseseră încredințate cu multă pricepere și că războiul îl desemnase ca unul din generalii noștri cei mai destoinici. Și totuși în timp de pace obținuse cu o extremă greutate gradul de colone, zăcuse ani de zile uitat și neapreciat la Focșani, iar declarația războiului îl găsisse la Tulcea comandând o modestă brigadă.

Dealtminteri trebuie să mărturisesc că la Iași, în vremea aceea, nimeni nu mai urmărea cu mult interes aceste operațiuni militare. Lumea care până la căderea Bucureștilor aștepta cu înfrigurare apariția comunicatelor, le citea acum aproape cu indiferență.

O singură chestiune stăpânea situația și frământa adânc toate sufletele: va putea fi salvată Moldova? Răspunsul la această patetică întrebare nu se putea găsi în comunicate, toată lumea avea conștiința că el nu era în funcție de luptele ce se dădeau pe Cricov, la Râmnicul Sărat, pe Putna, la Oituz, sau la Cașin, ci depindea de Stavka și de Petrograd.

Ce vrea oficialitatea civilă și militară rusească? Acolo era cheia enigmei. Voiau serios, voiau sincer să apere linia Siretului? Moldova era scăpată, căci posibilitatea materială o aveau, iar inamicul era greu de presupus că va mai fi în măsură, obosit și în toiul iernii, să reînceapă o acțiune în stil mare.

Continua Rusia să fie perfidă, ne vorbea de Siret, dar se gândea la Prut? Atunci Moldova era pierdută. Tragedia, marea tragedie era că și într'un caz ca și într'altul nu mai eram stăpâni pe destinele noastre, că eram cu totul la discreția ei și nimic nu era pentru noi mai chinuitor decât sentimentul acestei neputinți.

Ultimile săptămâni ale anului 1916 le-am trăit în această groaznică nesiguranță și Rușii nu făceau nimic ca să o risipească, dimpotrivă, totul, în atitudinea lor, justifica bănuielile și îngrijorarea noastră.

Abia se rezolvase cu bine la Bârlad chestiunea comandamentului, că pe la mijlocul lui Decembrie au început să declare că nu mai garantează apărarea frontului din cauza funcționării defectoase a căilor ferate. Firește că, în împrejurările de atunci, funcționarea căilor ferate lăsa de dorit, dar administrația noastră făcea minuni și greutățile ce le întâmpina proveneau, în cea mai mare parte, tocmai din vina Rușilor.

Dacă vrem să salvăm Moldova, să trecem administrarea căilor ferate asupra lor. Când Rușii s'au prezentat în fața lui Mitică Greceanu care era Ministrul Lucrărilor Publice, cu această cerere formală și cominatorie a venit imediat foarte alarmat în Consiliul de Miniștri întrebând — ce este de făcut? Greceanu ne-a declarat că întrucât îl privește pe el, preferă să-și dea demisia, decât să consimtă la o asemenea știrbire a suveranității noastre de stat. Firește Brătianu și noi toți l-am aprobat, pretenția Rușilor, oricât de gravă ar fi fost consecințele respingerii ei, era inadmisibilă. Spre surprinderea noastră singur Take Ionescu a fost de părere să cedăm, dar

nu s'a mărginit să-și spună părerea, a stăruit, au fost discuții aprinse, schimb de cuvinte dezagreabile. Care era motivul acestei ciudate atitudini a lui Take Ionescu, inexplicabilă și pentru prietenul său politic Greceanu? Frica și numai frica, căci Take Ionescu era din fire fricos și trecea în acele momente printr'o criză acută. De teamă să nu supărăm pe Ruși, de care totul depindea, era gata să consimtă la orice, considerațiuni de prudență, de demnitate națională nu mai existau pentru el. Într'unul din consiliile de miniștri Alecu Constantinescu, indignat de lipsa lui de bărbăție și de mândrie i-a spus în fața noastră a tuturor un cuvânt crud, la care totuși Take Ionescu nu a răspuns nimic și s'a mulțumit să roșească.

În timpul unei pauze pe când Greceanu fusese chemat afară, se încinsese o discuție animată și glumeață în jurul unei mese cu pahare de Cotnar și sandwichuri: scena se petrecea la Greceanu acasă. De-o dată, Take Ionescu spune: „Degeaba, cariera noastră, a civililor, este searbădă pe lângă aceea a militarilor. De altfel eu, în copilăria mea, nu am avut decât un vis — să fiu general“. Nici nu isprăvise bine fraza și Alecu Constantinescu, flegmatic, zice: „Take, mare noroc a avut țara asta că ți-ai schimbat gândul. Domnilor, îl vedeți pe Take general pe vremurile astea? Vai de noi, că departe am fi...“

Văzând dârza noastră rezistență, Rușii au sfârșit prin a ceda și în această chestiune. S'a dispus însă, pentru a asigura bunul mers al căilor ferate, ca organele noastre să fie ajutate de un reprezentant al Rușilor și de un ofițer francez. Din misiunea Berhelot făcea parte un distins inginer francez Champin, căruia i s'a încredințat această însărcinare.

Nu se sfârșise încă bine incidentul privitor la căile ferate că se ivi altul. Rușii cereau ca trupele noastre să nu fie trimise în refacere pe teritoriul Moldovei, ci peste Prut, în Rusia. Generalul Zaharoff propunea, nici mai mult nici mai puțin, regiunea Donului-Harkow, ceea ce bineînțeles era inadmisibil, fiindcă în starea în care se afla armata noastră, dacă ar fi trebuit acuma, în mijlocul iernii să se retragă până la Harkow, ar fi pierit toată în drum. Dar erau și puternice considerațiuni politice care se împotriveau unei atari concepții. Deoarece Zaharoff stăruia însă cu o deosebită insistență, Generalul Prezan se gândi la o soluție intermediară: să trimitem trupele noastre spre refacere în Basarabia. Această idee îi surâdea fiindcă Moldova era sleită și nu era vorba să mergem în Rusia propriu zisă, ci în Basarabia românească. Noi i-am arătat că nici această soluție nu este acceptabilă, căci și ea face parte din tendința generală a Rușilor de-a ne absorbi și că, prin urmare, datoria noastră este să ne împotrivim unor atari încercări de orice natură a fi ele, că mai mult că oricând se cuvine să apărăm acuma neatârarea noastră și, în sfârșit, că prezența trupelor noastre în Basarabia, unde nu se vor putea împiedeca manifestațiuni de simpatie între soldați și populațiunea civilă, vor sluji Rușilor de pretext pentru a spune că am dovedit lipsă de lealitate față de ei, ceea ce poate

avea cele mai grave urmări asupra desfășurării în viitor a raporturilor noastre și a confraternității militare.

Generalul Prezan insistând însă a trebuit să-l chemăm la Iași și într'un consiliu de miniștri ținut tot la Greceanu acasă, să-i expunem pe larg argumentele pe care se întemeia hotărîrea noastră. În urma acestui consiliu a rămas stabilit ca trupele noastre să se refacă numai pe teritoriul țării și astfel a fost definitiv înlăturată și această pretenție rusească.

În chestiunile de aprovizionare atitudinea Rușilor dădea de asemenea de bănuț. Nu numai că nu ne dădeau niciun sprijin, dar voiau să hrănim noi din rezervele noastre restrânse și milionul de soldați ruși, care se aflau în Moldova. Alecu Constantinescu avea cu generalii de intendență ruși conferințe din cele mai penibile și ne comunica în Consiliul de miniștri indignările și legitimele lui îngrijorări.

Brătinău era mereu silit să intervie la Stavka, la Petrograd și prin intermediul misiunii franceze, care ne dădea un sprijin prețios. În fine, pe când Rușii se plîngeau de căile noastre ferate, noi aveam motive serioase să ne plângem tot mai mult de căile lor ferate. Materialul de război și munițiile pe care Aliații ni le trimiteau, rățăceau cu săptămânile prin Rusia și reclamațiile noastre rămâneau fără răsunet. Ce însemna aceasta? Indolență, incurie rusească, sau rea voință? Eram îndrituiți să credem orice.

Oficial primeam firește asigurări de tot felul. Pe unele, ca de pildă pe ale Țarului le știam sincere, dar totdeodată ne veneau informații rele de la Petrograd. Rușii erau hotărîți să continue până la capăt, dar în cercurile conducătoare ale imperiului domnea o confuzie crescândă. Însăși prezența lui Masaloff la Iași era o dovadă, căci el era unul din oamenii de încredere ai Împăratului administrând averea sa personală și apanagiile familiei imperiale. Nicolae II nu se despărțise de el cu anii și când a sosit la Iași, în naivitatea noastră am văzut în această numire o probă a viului interes ce Țarul ni-l purta în acele ceasuri de răstribite, dorința Autocratului tuturor Rușilor de-a păstra printr'un om din apropierea lui direct contactul cu România încălcată și nenorocită. Repede am aflat însă că alta era cauza reală a numirii lui Masaloff ca Ministru la noi: Țarul voise să se scape de dânsul. În genere la Țarskoe Selo domnea o ciudată tendință de a se îndepărta persoanele cele mai credincioase familiei imperiale și se atribuiau aceste curioase, neașteptate disgrății influenței nefaste a lui Rasputin, care era mai stăpân decât oricând pe mintea Împărătesei.

Din convorbirile sale cu Masaloff, Brătianu înțeleșese că acest servitor credincios al Țarului era în fundul sufletului său foarte îngrijorat. Bineînțeles era rezervat, dar totuși i-a mărturisit într'o zi că se teme că primul ministru Trepooff, care era cumnatul său, să nu se poată menține multă vreme și că astfel situația politică internă să se încurce cu desăvârșire. Când Rasputin a fost asasinat, bucuria a fost generală în Rusia, toți spuneau „bine că Țarul a scăpat de cea mai funesta influență

a domniei sale!“ și noi, la Iași, am considerat de altfel evenimentul ca o fericire.

Amănuntele lipseau, se vorbea de Principele Yusupoff, după câteva zile sosi însă în gara Iași un splendid tren sanitar condus de cunoscutul membru al Dumei și om politic reacționar Petruskievici. Cum a sosit, s'a răspândit zvonul că el a fost amestecat în asasinarea lui Rasputin și că a venit la Iași în disgrație. După câțva timp știrea se confirmă — ce însemna aceasta? De ce era liber? Împăratul se temea deci să ia măsuri împotriva autorilor popularului asasinat? Și, de fapt, Petruskievici avea pe față o atitudine sfidătoare. Eu nu l-am văzut, a fost de mai multe ori vorba să-i vizitez trenul, unde tot Iașul alerga, dar am fost mereu împiedecat, Mârzescu între alții l-a întâlnit însă și mi-a comunicat impresiile lui.

Bucuria nu a fost totuși de lungă durată. În curând s'a observat că Țarul în loc să tragă din asasinarea lui Rasputin învățămintele cuvenite, era pornit pe răzbunări, îndepărta pe toți cei cari își manifestaseră ostilitatea față de acest personaj. Considerând moartea lui Rasputin drept o calamitate personală și națională, Nicolae II și Alexandra Feodorowna se închi-deau tot mai mult în palatul lor, dând și mai puțină ascultare sfaturilor bune ce veneau din afară.

Cu o Rusie într'o asemenea situație, raporturile deveneau prin forța însăși a lucrurilor tot mai grele. Brătianu se hotărî prin urmare să profite de primul prilej spre a merge la Petrograd și la Stavka, luând în același timp contact cu Țarul, cu militarii și cu guvernul.

Deocamdată el trebuia însă să se gândească la eventualitatea unei retrageri peste Prut și să ia măsurile în consecință. Ca și în ajunul căderii Bucureștilor am fost deci invitați să studiem în fiecare minister ce ar fi de făcut în caz de părăsire a Moldovei. Nu am ajuns însă să prezentăm soluții concrete, fiindcă probabilitățile stabilizării frontului creșteau, iar pentru noi ideea de a fi siliți să plecăm și din Iași era așa de dureroasă, încât într'adevăr numai constatarea că orice nădejde de apărare a Moldovei este pierdută, ne putea determina ca în mod efectiv să stabilim un plan de evacuare în Rusia.

Fiecare ne luasem în ceea ce privea familiile noastre anume dispozițiuni. Îmi aduc aminte că prânzeam pe atunci destul de des la Mârzescu, soția lui strânsese o parte a casei și conversația la masă nu privea decât plecarea, cele ce urma să luăm cu noi în acest al doilea refugiu, felul cum ne va fi dat să trăim în Rusia și așa mai departe. Triste seri.

Eram însă mult mai puțin îngrijorat ca la București, ceva în fundul sufletului meu îmi spunea că nu vom pleca din Iași. Grija de căpetenie a lui Brătianu era să decongestioneze Moldova, toți refugiații care nu aveau un rol în administrația sau în apărarea țării, erau sfătuiți să plece, căci nu reprezentau decât guri de hrănit într'o țară și așa amenințată de foamete.

Lumii bogate îi convenea să plece din mizeria de la Iași și un adevărat

exod a început, în special spre Franța. El ar fi fost și mai mare dacă legatia franceză nu ar fi făcut dificultăți la viza pașapoartelor, căci era acolo un individ necuviincios și brutal, care ținea oamenii zile întregi la ușa consulatului și au fost nevoie de intervenții pe lângă Saint-Aulaire — încă dezorientat — pentru ca scandalul să înceteze; dar în răstimp mulți se răs-gândiseră să plece. Lumea săracă, desigur cea mai numeroasă, era osândita să rămână și trebuiau găsite mijloace spre a-i veni în ajutor, o singură categorie putând fi evacuată în Rusia, și anume copiii de școală veniți cu miile în Moldova pentru a scăpa de represiunile anunțate de Germani după lupta de la intrarea în Târgul Jiului.

Rușii, care în genere preconizau evacuarea Moldovei și transformarea ei într-o zonă militară, insistau să ducem copiii cât mai repede peste Prut. Lui Brătianu îi surâdea, de asemenea această idee el mă însărcină deci să studiez problema cu Rușii. Am avut în acest scop mai multe conferințe la Mitropolie cu un colonel rus cu barbă căruntă, cu ochelari, care vorbea destul de bine franțuzește, era foarte amabil, dar se arăta incapabil să ajungă la vreo concluzie precisă.

Eu mărturisesc că în principiu eram de acord cu Brătianu, dar nu vedeam posibilitatea practică să realizăm această evacuare, Rușii nu ne puteau da trenuri, să mână pe jos copiii în mijlocul iernii mi se părea o crimă a cărei răspundere nu o puteam lua.

Brătianu stăpânit de viziunea spectrului înfometării începu prin a mă învinui că sunt lipsit de energie și de spirit de organizare. Față de argumentele și de stăruințele mele se convinse că dreptatea este de partea mea, și chestiunea a fost lăsată în părăsire. Am rămas din acest episod cu oarecare cunoștințe despre orașele Kamenî Podolsk și Berdiceff, unde simpaticul meu colonel cu barbă și cu ochelari se gândea cu o slabă imprecizie și cu o delicioasă aproximație să găzduiască pe bieții copii ai României încălcate.

Marea problemă la ordinea zilei rămânea aceea a refugiaților, căci orice organizare temeinică era imposibilă. Se pot lua măsuri când se știe cu câți ai de-a face, dar când numărul se schimbă în fiecare zi, când după ce s'a găsit adăpost și mâncare pentru un număr de refugiați sosește de-o dată un nou val mai numeros, toată organizația este distrusă, totul trebuia reluat de la capăt.

Astfel a fost situația în cursul ultimelor săptămâni ale anului 1916. Frontul nefiind încă stabilizat, bejania nu mai înceta, valurile de refugiați veneau unele peste altele. Nimic trainic nu se putea face, trăiam într'o perpetuă învălmășeală,

Am constituit — deci — un comitet al refugiaților sub patronajul Reginei. Pretutindeni administrația se căznea să facă tot ce îi sta în putință. La Iași Mârzescu desfășura o activitate demnă de laudă, la ministerul de interne cu spiritul său practic Alecu Constantinescu se întrecea, Vintilă

Brătianu la război dădea tot sprijinul posibil. Crucea Roșie, Marieta Balș, toți încercau să aline durerile, eu la ministerul meu adunam copiii și începeam să organizez acele colonii cercetășești cu care ne-am putut mândri câteva luni mai târziu.

Dar ce folos, deocamdată sarcina depășea puterile noastre, refugiații ne veneau bolnavi, leșinați de foame, prăpădiți de oboseală, mureau prin toate colțurile și spitalele, pline de răniți, nu mai puteau să-i primească și pe ei. Îmi aduc aminte că am fost într'o zi cu Simionescu și cu Valaori la Facultatea de Medicină, unde mi se comunicase că s'au pripășit o serie de refugiați, îndeosebi copii de școală veniți de câteva zile. Ceea ce am văzut era groaznic: în pivnițele aripei care se construia zăceau într'o indescriptibilă promiscuitate câteva sute de nenorociți, tineri și bătrâni, cei mai mulți bolnavi, unii morți. Și aproape pretutindeni se putea vedea același spectacol.

Bineînțeles criticile erau ușoare, străinii îndeosebi nu se sfiau la Iași să ne învinuiască de incapacitate și să spună mereu că la ei asemenea scene tragice nu s'ar petrece, că autoritățile ar ști să le prevină. Aceste critici aveau prin strigătoarea lor nedreptate darul să mă exaspereze și când Colonelul Norton Griffiths, care incendiasse puțurile de petrol din Prahova, a venit să mă vază cu Colonelul Thomson și a început pe un ton protector să debiteze observațiunile sale neîntemeiate și absurde, am izbucnit și i-am spus pe față: „Este ușor să critici din fuga unei somptuoase limuzine pe care fâlfâie drapelul britanic, dar aș vrea să vă văd în locul nostru. Ca să ne judeci nu ai dreptul să compari situația noastră cu situația din Insulele Britanice, în care totul a rămas neatins, fiindcă atunci de bună seamă superioritatea Dv. este covârșitoare. Ca să ne judeci, te rog să te întrebi care ar fi situația la Edinburg, dacă armatele engleze ar fi bătute și în plină retragere, dacă trei sferturi din Anglia ar fi ocupată de inamic, dacă Regele, guvernul și milioane de refugiați ar fi îngrămădiți în Scoția, adică în partea cea mai săracă a țării și ar trăi acolo fără un front stabilizat și fără siguranța chiar relativă a menținerii pe această ultimă porțiune a teritoriului național. Atunci să comparăm și atunci să criticăm, fiindcă, dă-mi voie să-ți spun, mă îndoiesc că Dv. la Edinburg, obișnuiți cum sunteți cu totul aranjat confortabil și dinainte, ați putea face chiar cât am putut face noi în câteva săptămâni la Iași. Știu ce debandadă era în mica voastră armată în 1914 la Charleroi și pe Marna și nu cred că asemenea precedente vă autorizau să ne gratificați cu disprețul și cu nedreptatea Dv.“

Englezul a tăcut, dar cel puțin în cercurile legațiilor străine s'a observat o rezervă mai justificată și mai conformă cu dreptatea și cu realitatea.

Aprovizionarea în restul Moldovei mai mergea, la Iași însă situația era foarte critică, ceea ce îngreuna problema era lipsa mijloacelor de transport. Proviiziile erau tot mai reduse, afară de Ruși, de câteva gospodării ieșene bine aprovizionate, sau de câțiva proprietari ale căror moșii erau în apro-

pierea lașului, nimeni nu mânca după foamea lui. Toți eram reduși să postim fără voie. Simionescu și Radu Vasiliu care își aveau casele la Iași, mă poșteau câteodată la dejun, un pui, un curcan și o prăjitură mi se păreau un ospăț sardanapalic, nu mai vorbesc de o bucată de pâine albă, era un vis dintr'alte vremuri.

Problema lemnului era de asemenea patetică, frigul se întetea mereu și lemne nu mai erau. Cu trenul nu le puteai aduce, căruțele erau toate rechițiionate de armată. Păduri prea apropiate nu erau, în nevoia ei populația cerea să taie pomii din grădinile publice și de pe străzi. Am luat măsuri cu armata să aprovizionăm orașul din pădurile Regelui de la Poeni, am putut obține chiar câteva vagoane pe care noul primar Tomida s'a îngrijit personal să le aducă de la Podul Iloaiei și, astfel, criza fost în parte conjurată. Dar totuși două frumuseți ale lașului au fost jertfite pe altarul neamului, pădurea de la Copou și parcul de la Rivalet. Arbori seculari au căzut în acele zile sub securea nemiloasă a unui oraș în care, într'adevăr, pe lângă mizeriile bejeniei, ale bolii și ale foametei, venea să se mai adauge acuma și aceea a unui frig chinuitor.

De altfel în genere aspectul Iașilor era din ce în ce mai lugubru, zăpada nu căzuse încă, dar vremea era întunecată și gerul aspru. Pe străzi rătăceau refugiații ca niște umbre triste, hotelurile, casele particulare erau pline, familii întregi trăiau îngrămădite în câteva odăițe sărăcicioase și murdare. Se organizau popote, dar nu se găsea decât pâine neagră și fasole. Oameni bogați, proprietari de mii de pogoane, nu aveau o mie de pogoane, nu aveau o mie de lei, și alergau pe la bănci să obțină câte un credit, zilnic veneau pe la mine prieteni și cunoscuți ca să îi ajut să-și procure fonduri.

Printre aceștia nu voi uita niciodată pe Mișu Marghiloman, fratele lui Alexandru Marghiloman. Îl cunoșteam din copilăria mea și prin viața lui luxoasă la Paris, prin căii săi de curse, fusese întotdeauna pentru mine expresia vie a bogăției. Mi s'a părut atât de ciudat când mi-a mărturisit că a rămas fără parale, că vrea să plece în Franța, sau când l-am văzut redus la un modest geamantan și la un palton cam învechit. Am făcut firește tot ce am putut pentru a-i înlesni înapoierea la Paris. Dar câți nu erau ca el?

În spitale era o jale, răniți și bolnavi în toate colțurile, materialul evacuat nu sosise în întregime, așa că organizarea lăsa mult de dorit. Printre doctori nu toți erau și buni organizatori, mortalitatea creștea, nu puteai ieși pe stradă fără să întâlnești un număr de convoiuri funebre. Îndeosebi mi-a rămas întipărită în minte imaginea unui mișcător convoi pe care l-am întâlnit într'o zi spre seară pe strada Ștefan cel Mare. Pe un dric sărăcicios un cosciug de scânduri nevopsite. După dric un singur om, un țăran bătrân și pletos din Neamț, sau din Suceava. La câțiva pași, un mic detașament de soldați cu un gornist țigan din a cărui trompetă cântecul morților răsuna mai strident ca de obicei. Trecătorii se descopereau în fața

rămășițelor acestui erou anonim. Înfațișarea copleșită și mândră tot deodată cu care acest tată își ducea la groapă copilul ce-și făcuse datoria către țară m'a răscolit până la lacrimi.

La cimitire situațiunea era de neînchipuit, se îngrămădeau coșciugele unele peste altele, groparii nu mai puteau prididi, Mârzescu s'a dus personal pentru a veghea ca decența morții să fie restabilită.

Noi, miniștrii, ne întruneam în fiecare dimineață la 11. Aceste consilii s'au ținut în primele zile după constituirea guvernului național la Mitică Greceanu acasă, care locuia într'una din vechile case boierești, mi se pare casa Caimacanului Balș pe strada Carol. Ne întruneam în biroul lui, o cameră destul de mare, dar fără gust mobilată. Mai totdeauna ne oferea un pahar de Cotnari din vestitele vii ale lui Roznovanu, primul bărbat al soției sale.

Pe urmă ne-am întrunit până ce ne-am retras din guvern la Costinescu, care fiind din ce în ce mai suferind era oprit de doctori să iasă. El locuia în strada Asachi nr. 5, în casele profesorului Mitru, directorul Școlii Normale, o locuință joasă, de curând reparată, curată și cu o frumoasă grădiniță. Odaia în care ne întruneam era salonul, prima cameră la dreapta când intrai, măricică, foarte luminoasă, perdele trandafirii, câteva picturi reprezentând flori datorite unor amatori fără pretenții sau unor elevi ai școlii, precum și un birou de lemn galben într'un colț. Descriu această cameră istorică, fiindcă într'însa guvernul României a luat toate măsurile din care după atâtea jertfe trebuia să iasă înfăptuirea visului nostru secular, precum și marile reforme democratice pe care se reazămă organizarea politică și socială a României întregite.

Ședințele noastre erau foarte interesante, dacă regret ceva este că nu am notat zi de zi ce s'a discutat și ce s'a hotărât. Dar era și un chin, fiindcă în fiecare zi, luni și luni de-a rândul, aflam la aceste consilii știri cari de cari mai îngrijorătoare. De câte ori intram pe ușă mă întrebam ce nenorocire era să ne mai lovească pe ziua de azi și îmi ziceam, în orice caz mai rău, mai grav ca ieri, nu poate să fie. De câte ori ieșeam de la consiliu constatam că adversitatea era departe de-a se fi sfârșit, că încercările soartei nu conteneau să se abată peste noi și îngrijorările zilei de azi îmi apăreau mai numeroase, mai grave încă, decât cele ale zilei de ieri.

Brătianu, care de obicei sosea seara întârziat, ne aducea ultimele știri de la Marele Cartier. Fiecare supuneam chestiile ce se iveau deliberării consiliului, eu ca mare maestru al cenzurei eram zilnic supus unui minuțios interogatoriu. Prin mine colegii se documentau asupra celor ce se întâmplau în străinătate și asupra informațiilor ce pe căi lăturalnice veneau din Germania, din Austria, din Bulgaria și, mai ales din teritoriul ocupat.

Afară de rare excepții discuțiile în tot acest timp au păstrat un caracter și un ton amical. Take Ionescu era, după obiceiul lui bine dispus, comunicativ conciliant și vorbăreț, trecând cu volubilitate și adesea cu elo-

cință de la anecdote la cele mai grave probleme. Neîntrecut pentru a găsi expediente, era mai mult o deziluzie, din când în când avea viziuni profetice, dar de obicei soluțiile lui erau superficiale și nu se puteau admite. Recunoștea ușor că a greșit și se ralia de bună voie la părerea majorității. Greceanu era plăcut ca raporturi, dar dârz în apărarea părerilor lui. Ațutudinea sa față de Ruși în chestia căilor ferate îi câștigase simpatia lui Vintilă Brătianu. Istrate era romantic, plutea în nouri și când se scobora pe pământ era spre a se tângu de mizeriile momentului, sau pentru a înfiera cu o sinceră indignare abuzurile și necinstea. Pe Mișu Cantacuzino îl disprețuiam cu toții, își petrecea nopțile bând prin fel de fel de localuri nedemne de el, și când venea la consiliu avea ochii bulbucați de somn și mirosea încă a vin. Niciodată nu l-am auzit având o idee mai deosebită, sau dându-ne vreo părere mai folositoare. Stătea posomorît într'un colț când intervenea în discuție era întotdeauna cu reticențe, cu o notă puțin binevoitoare.

Cu ceilalți colegi eram obișnuit să lucrez, îi știam cum sunt. Ferechide atent, grav, precis în întrebări și tăios în hotărârile lui. Porumbaru — căci președinții Corpurilor legiuitoare participau de cele mai dese ori la ședințele consiliului — delicat, sfios și temător să-și angajeze răspunderea pe orice chestie. Morțun teatral, declamatoriu, dar din ce în ce mai nepăsător față de zvârcolirile omeniești. Vintilă Brătianu stăruitor, intransigent, adesea chiar violent în apărarea părerilor sale, dar scuzabil și scuzat prin sinceritatea convingerilor și prin desăvârșita puritate a intențiilor lui. Victor Antonescu convins că tot ceea ce face este perfect și, din această pricină, de o suficiență care îl făcea ușor antipatic, dar în fond capabil și mai bun camarad decât se credea. Mârzescu s'a impus repede prin felul său prietenos de a fi, prin mintea lui limpede și deschisă și prin puterea sa de muncă. Alecu Constantinescu jovial și din ce în ce mai părintesc, era practic în soluțiile și împăciuitoare în procedeele lui. Gata să îndeplinească orice muncă, era neobosit. Costinescu scădea pe zi de trece, tăcea, dar simțeam că suferea de starea lui.

De fapt Brătianu domina tot consiliul și își impunea voința fără greutate. Avea o deosebită dexteritate în a mânu pe colaboratorii săi conservatori. Știa minunat să netezească asperitățile și să evite jignirile, și le făcea pe toate cu o aristocratică dezinvoltură. Principalul, adică buna funcționare a colaborării, era dobândit.

La Palat atmosfera nu se limpezise pe deplin, vrășmașii lui Brătianu, un moment opriți în loc prin intervențiile lui Știrbey și prin constituirea guvernului național, și-au reluat intrigile. Au profitat de numeroasele dar fațășele lipsuri pentru a reîncepe o violentă campanie de critici. Un tren întârziat, un spital dezorganizat, o pâine rău coaptă, o trupă decimată, refugiați în mizerie, un copil mort, totul era pretext de învinuire și dovadă că înlăturarea lui Brătianu este indispensabilă. Barbu Știrbey era cu Rege

le la Zorleni, așa încât se putea lucra în liniște la Iași. Chrissoveloni, Simky Lahovary, Maruka Cantacuzino, până și Mareșalul Curtții Henri Catargi erau în plină agitație.

Regina se clătina din nou și mergând odată la Marele Carier să-l vadă pe Rege, a reușit să-l influențeze și pe dânsul. Dealtminterea atmosfera la Bârlad era ostilă lui Brătianu, Olga Prezan nu se sfia să-l critice pe față, anturajul soțului ei lua atitudini de independență și de dispreț față de guvern, Generalul însuși manifesta aceleași veleități care puteau da loc la serioase dificultăți. Între altele a avut loc un conflict violent cu Mârzescu. Prezan dăduse ordin ca trupele să se aprovizioneze oriunde interesele lor ar cere-o, fără a ține seamă de dispozițiunile autorităților și de nevoile populației civile. Mârzescu a telegrafiat că ordinul Generalului Prezan nu trebuie luat în considerare, de unde indignare și amenințări la Bârlad. În cele din urmă Vintilă Brătianu cu Alecu Constantinescu au fost la Marele Cartier și pacea s'a restabilit.

Trăind în acest mediu, Regele asculta și mai ușor de sugestiile Reginei. Rezultatul a fost că venind pentru câteva zile la Iași și primind pe Brătianu acesta i-a spus categoric: „Dacă Majestatea Voastră nu mai are încredere în mine, o rog să mi-o spună fără înconjur, căci în asemenea condițiuni demisia mea stă la dispoziția Majestății Voastre“. Spre uimirea lui Brătianu, Regele, foarte jenat, păstra o semnificativă tăcere. Ieșind de la audiență Brătianu era hotărât să demisioneze. Știrbey, însă mi se pare chiar Take Ionescu, au intervenit, Regele și-a dat singur seama că în împrejurările de atunci îndepărtarea lui Brătianu ar putea avea consecințe serioase, că în orice caz o altă combinație ministerială ar fi aleatorie — și a bătut în retragere.

De atunci și până la sfârșitul războiului înțelegerea între Rege și Brătianu a fost deplină. Și astfel conspirația Chrissoveloni-Simky-Maruka s'a stins încetul cu încetul.

Cât despre Prezan a renunțat și el la orice atitudine ostilă, raporturile cu noi au devenit nu numai corecte, dar și cordiale. Ceea ce ne susținea în mijlocul atâtor greutăți, atâtor nenorociri, atâtor răstiriști și atâtor intrigi, erau veștile ce ne veneau din Apus. Întâi, în momentul dezastrului, Franța, Anglia și Italia au ținut să manifeste întreaga lor solidaritate morală cu noi. Franța nu s'a mulțumit de altfel cu telegrame de încurajare, cu gesturi platonice, ea și-a manifestat simpatia și confraternitatea militară prin acte pozitive. A dat misiunii franceze proporții pe care nu le avea în prima noastră concepție și, pe de altă parte, a intensificat trimiterea unui bogat material de război, care ne-a fost atât de prețios pentru continuarea luptei. În fine, sprijinul ei pe lângă Ruși a luat forme tot mai amicale și tot mai stăruitoare.

Anglia, de asemenea, a avut o atitudine din cele mai cordiale, ne-a expediat materialele cerute și ne-a susținut de asemenea la Stavka. Nu vreau

să spun că înfrângerea noastră a fost cauza răsturnării lui Asquith, ar fi exagerat, dar este sigur că a contribuit la ea. Englezii de câțva timp erau pe drept sau pe nedrept — personal cred mai mult pe nedrept — convinși că Asquith nu conducea lucrurile cu destulă energie, faimoasa lui frază „Wait and see“ — așteaptă și vei vedea — era invocată ca mărturia vădită a unei mentalități nepotrivite cu cerințele unui crâncen război. Dezastrul român a slujit adversarilor săi drept o nouă dovadă a temeiniciei învinuirilor ce i se aduceau. Cu o conducere prevăzătoare a războiului, spuneau ei, înfrângerea României și ocuparea grânarului și bazinului petrolifer român de către Puterile Centrale, nu ar fi fost cu puțință. Într’o cupă plină o picătură era de ajuns.

Lloyd George a fost deci desemnat să înlocuiască pe Asquith și abia instalat la Downing Street a adresat lui Brătianu o telegramă foarte călduroasă și foarte semnificativă cu următorul cuprins: „Regele încredințându-mi formarea unui nou minister, îmi permit să asigur pe Excelența Voastră de sentimentele de admirațiune ce le resimt pentru curajul și tăria ce o desfășoară țara D-voastră în încercările actuale și hotărîrea nestrămutată a guvernului Majestății Sale Britanice de a acorda României tot sprijinul posibil în cooperățiune cu ceilalți aliați ai noștri, până când se va ajunge la victoria definitivă care singură va hotărî“. Nu puteam dori mai mult.

Aliații își dădeau seama că România le făcuse un mare serviciu, ei știau că prin intrarea noastră în acțiune Puterile Centrale luaseră de pe fronturile lor 40 de divizii și înțelegeau bine ce ușurare reprezenta această deplasare pentru ei. În consecință, nu puteau să nu păstreze României o vie recunoștință.

Poate că atât presa franceză cât și cea engleză nu se ocupa destul de noi, poate că nu puneau destul în evidență eforturile și sacrificiile noastre, dar cauzele erau multiple și, ca să fim dreți, vina nu era numai a lor.

Briand era învinuit, ca și Asquith în Anglia, de dezastrul României și fiindcă el contribuise personal, foarte mult, la intrarea ei în acțiune, înfrângerile noastre le considera ca înfrângeri ale politicii sale. Sa le accentueze, îl supăra, pe cât se putea îi convenea să nu se vorbească prea mult de ele și astfel s’a făcut în Franța pe nesimțite un fel de conspirație a tăcerii în jurul tragicelor încercări ale bieteii României.

La Londra eram puțin cunoscuți și contactele prin Rusia cu depărtarea, cu greutatea mijloacelor de comunicații, se făcea tot mai anevoie, așa încât nu era de mirare că presa engleză să nu se preocupe de noi atât pe cât s’ar fi convenit.

Cu Italia legăturile erau așa de grele, încât aveam impresia că suntem la antipod. Nu este mai puțin adevărat însă, trebuie să o recunoaștem, că nici noi nu făceam tot ce trebuie, nu aveam vreo organizare de presă nici la Paris, nici la Londra, nici la Petersburg, nici la Roma. Ar fi trebuit să desfășurăm în această privință o întregă activitate pe care nu am desfăș

șurat-o decât mai târziu, ba încă și atunci nu cu destulă intensitate și nu cu destulă metodă.

Dar fără îndoială că mai însemnat decât ajutoarele militare ale Franței și declarațiile lui Lloyd George, a fost atitudinea adoptată de Aliați față de propunerile de pace ale Germaniei. Într'adevăr, după intrarea triumfală a trupelor sale la București, Wilhelm II a adresat Aliaților cunoștințele sale propuneri de pace. Era o nouă dibăcie germană, căci dacă situația Germaniei nu era îngrijorătoare, ce rost aveau aceste propuneri, tocmai după o mare victorie germană? Răspunsul Aliaților a fost un refuz categoric și o afirmare hotărâtă că nu vor depune armele decât după ce vor fi înfrânt Germania și vor putea realiza în întregime pentru popoare opera de dreptate și de libertate pe care o urmăresc.

Că Franța, Italia și Anglia să fi dat fără o clipă de șovăire și în termenii cei mai energici un atare răspuns, nu era de mirare, dar ceea ce a fost mai interesant, și pentru noi îndeosebi mai îmbucurător, este nu numai că Rusia s'a solidarizat pe deplin cu ceilalți Aliați, dar că Țarul personal a ținut să-și spună cuvântul într'o formă care să pună capăt tuturor zvonurilor puse în circulație cu privire la simțămintele lui germanofile și la dorințele lui ascunse de a ajunge la o pace separată. Nicolae II și-a exprimat părerile sub forma unui manifest către armată și flotă purtând data de 12 Decembrie 1916.

În acest document figurau câteva fraze care în starea sufletească în care ne aflam atunci, la Iași, nu puteau să nu fie pentru noi și o alinare și o înviore: „Forțele (inamicului) evident se epuizează pe când puterea Rusiei și a Aliaților ei continuă să crească. Germania simte că se apropie ceasul înfrângerii sale definitive, că se apropie ceasul de răsplată pentru toate cruzimile și încălcările de drepturi“.

Și mai departe: „Această muncă și, mai ales, memoria sfântă a fiilor viteji ai Rusiei pieriți pe câmpuri, nu admit măcar un gând asupra dușmanului care a îndrăznit să creadă că dacă de el depindea să înceapă războiul, apoi tot de el va depinde să-l termine“.

Și în fine: „Nu mă îndoesc că fiecare fiu credincios al Rusiei celei Sfinte.... este pătruns de conștiința că pacea nu poate fi dată dușmanului decât după gonirea lui de pe granițele noastre, numai atunci când înfrânt definitiv el ne va da nouă și Aliaților noștri fideli probe solide de a nu repeta atacul perfid, o siguranță deplină că prin însăși starea lucrurilor el va fi nevoit să observe toate obligațiunile luate asupra sa după tratatul de pace. Să fim deci, neclintiți în siguranța noastră de victorie și Atotputernicul ne va binecuvânta....“

În această atmosferă de durere pentru prezent, dar de neclintită speranță pentru viitor s'a încheiat anul 1916.

Dar înainte de a și da sfârșitul parcă a vrut să ne mai încerce încă o dată printr'o ultimă groaznică nenorocire, să lase întipărită în mintea

noastră tragică sa amintire. În noaptea de 31 Decembrie un tren supraîncărcat venea spre Iași. Era plin de refugiați și de ofițeri care veneau de anul nou în capitala Moldovei. La scoborișul de la Bârnova frânele s'au rupt și trenul cu o iuțea vertiginoasă a intrat în gara Ciurea unde s'a izbit de un tren din care făceau parte și câteva cisterne de petrol. Ciocnirea a fost atât de violentă, încât nu numai vagoanele trenului de la Bârnova au fost răsturnate și sfărâmate, dar cisternele s'au aprins și au dat foc trenului deraiat. Călătorii prinși sub dărâmurile vagoanelor au ars de vii. Când s'a făcut zi când s'au putut judeca proporțiile dezastrului, s'au constatat 800 de morți și nenumărați răniți. Era cea mai înspăimântătoare catastrofă pe care au înregistrat-o vreodată anele căilor ferate.

Printre morții carbonizați atât de cumplit, încât nici urmele cadavrelor nu s'au mai putut găsi, era și fiul, unicul fiu al lui Matei Cantacuzino, iar printre cei scăpați miraculos, se aflau Dr. Costinescu și soția lui, Marchizul de Belloy și alții.

O mai potrivită, o mai logică încheiere a dezastrului anului 1916 nici că se putea. Totuși era prea mult.

CAPITOLUL TREIZECI ȘI DOI

1917

PRIMELE LUNI. TIFOSUL EXANTEMATIC

În aceste tragice condiții a început anul 1917. Îmi aduc aminte și acum aceea zi întunecoasă și rece. Dimineața tradiționalul Te Deum la Mitropolie, după prânz o vizită de condoleanțe la sârmanul Matei Cantacuzino. Deși îl cunoșteam din copilărie și deși existau între noi legături familiare, îmi inspira un invincibil dispreț. Versatilitatea, patologica lui versatilitate politică, mă făcea să am față de el alternativ sentimente de revoltă și de mâhnire. Trebuie să mărturisesc însă că, în aceea zi, sub cruda lovitură ce soarta i-o dăduse, m'a impresionat prin durerea sa concentrată, demnă și stoică. Avea ceva antic, nespus de mișcător.

Altfel, aristocrația lui de simțiri era împerecheată straniu cu dorința de-a se singulariza, laolaltă cu o lipsă desăvârșită de judecată și de convingeri. Avea desigur talent pentru a acoperi acest amestec, precum și o boierească morgă pentru a sfida și critica. Oricum, în acele clipe era sincer de plâns. Scoborând Copoul la asfințitul soarelui încă sub impresia vie a scenei din casa lui Matei Cantacuzino, recapitulam în mintea mea anul care expirase și căutam să citesc în cel ce începea sub așa groaznice auspicii. Rațiunea mea îmi poruncea să fiu îngrijorat, un instinct lăuntric mă predispunea însă spre optimism. Mă simțeam liniștit, aveam senzația că înaintarea Germanilor s'a oprit, că frontul s'a stabilizat, că Ciurea a fost o piatră de hotăr între ce a fost și ce va urma. Cu alte cuvinte, că prima fază a războiului se încheiase și că alta va începe în cu totul alte condițiuni.

Curioasă presimțire. Așa a și fost, Ciurea fiind punctul culminant al dezastrului. De acolo trebuia să reînceapă urcușul greu, anevoios, plin de mari și cumplite încercări, dar, în genere vorbind, o ascensiune care după doi ani urma să se sfârșească în apoteoza întregirii integrale a Neamului.

Intr'adevăr, câteva zile după aceea Mackensen s'a oprit, trupele lui s'au așezat în tranșee așteptând primăvara. Frontul stabilizându-se am început să ne întărim pozițiunile și să procedăm în liniște, fără hârțuiala unor veșnice schimbări și urmăriri, la sistematica refacere a unităților noastre atât de cumplit distruse și dezorganizate în prima parte a războiului.

A fost la Iași un simțământ general de ușurare. Brătianu a plecat cu Principele Carol la Petersburg ca să determine pe Ruși să nu se mai retragă, să pregătească de acord cu noi o puternică ofensivă în primăvară și să ne dea un concurs mai efectiv și mai urgent în chestia munițiilor și a aprovizionărilor. Călătoria a durat până la începutul lui Februarie, Brătianu care nu a notat nimic în cursul carierei sale politice, ne-a lăsat totuși o dare de seamă foarte amănunțită, care este firește de cel mai mare interes.

Faptele cele mai însemnate ce se desprind din această călătorie sunt cam următoarele: Întâi, punctele de vedere ale celor de la Petrograd și de la Iași erau cu totul deosebite. Pentru Ruși frontul din Moldova era o simplă variantă a frontului lor general, deci le era indiferent dacă trece de-a lungul Șușiței, Bârladului, Prutului sau Nistrului. Pentru noi acest front avea o semnificație națională, care trebuia neapărat să fie urmată de reocuparea cât mai grabnică a teritoriilor pierdute. Cu toate acestea Brătianu a reușit să convingă pe Ruși să adopte punctul nostru de vedere. Armata rusă nu se va mai retrage, la primăvară va avea loc marea ofensivă înspre câmpiile Munteniei.

Ceea ce a înlesnit mult sarcina lui Brătianu în această privință a fost prezența în acel moment la Petrograd a conferinței interaliat. Marii noștri Aliați simțeau și ei nevoia de a coordona acțiunea rusească cu acțiunea lor în vederea campaniei anului 1917. În consecință ei au trimis la Petrograd pe Francezi: Doumergue și Generalul Castelnau, iar Englezii pe Lord Milner și pe Generalul Wilson. Aceștia, după ce au făcut o serie de dificultăți pentru a consimți ca Brătianu să participe și el la conferința interaliată, ceea ce de bună seamă l-a mâhnit adânc și i-a arătat de pe atunci cu ce mentalitate nenorocită va avea să lupte la conferința păcii, au sfârșit totuși prin a-l admite și, mai mult, prin a-i da concursul în vederea viitoarei ofensive. Este drept că Generalul Gurko, care înlocuise la Stavka pe Alexeieff, a făcut rezerve, declarând că acea conferință nu poate preciza condițiile ofensivei, dar nu este mai puțin adevărat că în principiu ea s'a hotărât, nu numai ca o dispozițiune a comandamentului rusesc, dar ca o măsură făcând parte integrantă din planul general al Aliaților pentru campania 1917 pe frontul răsăritean.

În al doilea rând, atât în diferitele convorbiri, cât și într'o conferință specială cu Gurko, Belaieff și Marele Duce Sergiu Mihailovici, Brătianu a primit cele mai bune asigurări în privința transportului munițiilor și aprovizionărilor. Și acum intervenția Aliaților ne-a fost de mare folos.

În al treilea rând, problema comandamentului, a refacerii în Basarabia, a acaparării căilor ferate române, a fost cu acest prilej definitiv înmormântată.

În genere Brătianu a găsit la Țar o sinceră bunăvoință, la Stavka o surdă ostilitate, la guvernul rus multe asigurări și încurajări, dar asigurări pe care simțea că nu se poate pune preț, fiindcă de fapt domnea în toate

cercurile conducătoare ale Rusiei o cumplită zăpăceală. Primul Ministru Galițian nu avea nici o experiență politică și se mira sincer că Țarul îi încredințase o sarcină atât de grea, Ministrul de Justiție mărturisea vecinului său de masă Constantin Brătianu, că nu are nici o cunoștință a mecanismului departamentului său, că acest post îl ocupă accidental. Ministrul de Externe Pokrowski, un funcționar plin de bune intenții, se mărturisea copleșit de răspunderile unui minister atât de delicat. Singur Ministrul de Intene Protopopoff, care se bucura de întreaga încredere a Impărătesei, lua atitudinii dictatoriale și a speriat pe Brătianu prin ușurința concepțiilor și prin inconștiența declarațiilor sale.

Miniștrii, diplomații, membrii opoziției, personagiile curții, Marii Duci, toți erau unanimi a spune că de la moartea lui Rasputin lucrurile s'au agravat, în loc să se îmbunătățească. Impărăteasa cuprinsă de o criză acută de misticism împingea pe Nicolae II să se izoleze și mai mult, să ție mai puțin decât oricând seama de sfaturile și de îndemnurile oamenilor serioși. Familia imperială era ostracizată, intimii curții îndepărtați, bătrânul Fredericz singur săcăpase. Dar în același timp toți susțineau cu o unanimitate impunătoare că, atâta vreme cât va ține războiul, o criză nu ca izbucni. Revoluția este fatală, dar după război, deocamdată toate eforturile vor fi îndreptate pentru obținerea victoriei.

În fine, prin această călătorie Brătianu a putut să fie unul din ultimii martori ai Rusiei Imperiale, acel Petersburg care până la 1917 rămăsese prin felul de viață al societății sale ultimul vestigiu al secolului XVIII-lea, acel Petersburg cu luxul asiatic al curții imperiale, cu fastul bizantin al bisericilor lui, acel Petersburg era sortit să dispară pentru vecie peste câteva săptămâni. Brătianu l-a văzut încă trăind ultimile sale zile. Cât despre Principele Carol, el a rămas atât de impresionat de fațada strălucitoare a Rusiei Imperiale, încât în entuziasmul tinereții sale nu s'a mai gândit să cerceteze ce acoperă această fațadă, ci cu o juvenilă imprudență de îndată ce s'a reîntors la Iași s'a grăbit să dea ziarului „România“ un interview în care rezumându-și impresiile a spus, vorbind despre situația din Rusia, aceste cuvinte care azi sună atât de straniu: „Este un infinit organizat...”

În lipsa lui Brătianu, noi am continuat să lucrăm la consolidarea situației în Moldova. Ferechide era Prim Ministru și Take Ionescu interimar la Externe. Pe zi ce trecea lucrurile se îmbunătățeau, deși împrejurările continuau să ne îngreuneze sarcina. Într'adevăr, până la 1 Ianuarie cel puțin, vremea fusese oarecum prielnică, la 6 Ianuarie însă, în ziua de Bobotează, de-odată s'a schimbat. Îmi reamintesc încă slujba religioasă ce avea loc la Sf. Spiridon, iar botezarea apelor într'un chioșc anume construit în Piața Unirii. Când am sosit la Biserică vremea era senină, când cortegiul a pornit spre Piața Unirii cerul a început să se înnoreze și pe când preoții slujeau în chioșc primii fulgi de zăpadă și-au făcut apariția, iar viscolul a început. A fost un viscol îngrozitor care a ținut mai multe zile și care a fost punctul

de plecare a uneia din cele mai grele și mai friguroase ierni ce s'a văzut vreodată.

Este lesne de înțeles că enormele cantități de zăpadă ce acopereau toată suprafața Moldovei nu erau de natură nici să înlesnească transporturile, nici să ușureze viața trupelor încartiruite în sate mici, mai cu seamă să îmbunătățească situația sanitară a militarilor și a populației civile. Și primul efect a fost apariția cu o nespusă violență a epidemiei de tifos exantematic. Nenorocirea a fost cumplită, boala secerând fără milă soldații grămădiți în sate, îndeosebi în jurul Iașilor flagelul luase proporții înspăimântătoare. Unde comandanții de unități au fost energici, răul a putut fi circumscris, unde ei s'au arătat slabi și neglijenți, spectacolul a fost apocaliptic, regimente întregi au fost decimate în câteva săptămâni. La început trupele așezate în comunele din jurul Iașilor nedându-și bine seama nici de natura boalei, nici de proporțiile epidemiei, încărcau bolnavii în care cu boi și îi îndreptau spre spitalele din capitala Moldovei, astfel încât zilnic vedeai scoborând de la Copou căruțe pline de nenorociți muribunzi, alții deja morți.

Firește spitalele existente supraîncărcate de răniți, au devenit repede incapabile să mai primească bolnavi. S'au organizat deci în grabă noi spitale, dar și acestea au fost insuficiente. S'au luat atunci măsuri ca bolnavii să fie îngrijiți pe loc și sub priceputa conducere a Doctorului Jean Cantacuzino și a doctorilor francezi s'a procedat la sistematica deparazitare a trupelor singurul mijloc de a preveni această teribilă molimă. Corpul nostru medical a combătut epidemia cu o energie și cu un devotament care va constitui pururea pentru el un titlu de glorie. Rezultatul a fost însă o înspăimântătoare mortalitate printre medicii civili și militari. Multe elemente de reală valoare au pierit astfel, ca de pildă Dr. Brukner, Dr. Felix Popei Azuga, Dr. Wachman și atâția alții al căror nume îmi scapă.

Pentru noi a fost cu deosebire dureroasă pierderea Dr.-lui Botescu, un devotat prieten politic, care ca ajutor de primar al Bucureștilor își câștigase un frumos renume și care desigur prin energia și prin inimoasa sa activitate ar fi fost un element foarte folositor în epoca de consolidare de după război. Fiind deputat, s'ar fi putut mulțumi cu situații mai adăpostite, el nu a pregetat însă nici o clipă să alerge acolo unde primejdia era mai mare. Când la 8 Martie parlamentul a fost convocat pentru câteva zile, a venit la ședință îmbrăcat în uniformă și a propus Camerei să aducă un omagiu corpului nostru medical pentru munca pe care o desfășoară în lupta cu epidemiile și să salute memoria atâtor medici distinși cari au căzut victime datoriei lor. Brătianu în numele guvernului s'a asociat la această meritată manifestație.

Peste câteva zile am aflat că sărmanul Dr. Botescu era în acel moment deja atins de boală, a mărturisit câtorva colegi bănuiala că într'o inspecție prin județul Botoșani fusese mușcat de parazitul prin care tifosul exante-

matic se transmitea. Într'adevăr, nu a trecut mult și boala l-a doborât. Îmi reamintesc cu ce sinceră emoțiune am urmat cu toții spre cimitir corpul său jertfit pe altarul datoriei și al patriei. Familia lui rămăsese la București, Alecu Constantinescu a îngrijit ca la Eternitatea o cruce să fie așezată la căpătâiul său. Un gest care îl cinstește, păcat numai că i-a micșorat valoarea amintindu-l pe inscripția funerară.

Misiunea franceză a plătit și ea tifosului exantematic din larg tributul ei. Un tânăr și foarte distins medic, Dr. Clunet, care instalase un spital la Vila Greierul, pe drumul de la Repedea, precum și mai multe infirmiere franceze, printre care îmi reamintesc îndeosebi numele Domnișoarei de Gontel, au pierit victime datoriei lor pentru cauza comună. Printre altele revăd și azi în biserica modestă a catolicilor din Iași cinci sicrie acoperite de drapelul francez al colonelului Dubois, al Dr. Clunet, al unei surori de caritate D-ra Philippe, al Sorei Antoinette și al unui simplu soldat. Era imaginea izbitoare a solidarității Franței cu nenorocirile și jertfele noastre. După ceremonie și după discursuri (Berthelot, Saint-Aulaire, Prezan și Brătianu) funebrul convoi a străbătut până la Eternitatea străzile Iașului în mijlocul unei mulțimi cu adevărat emoționată, căci hotărât Franța făcea tot ce putea pentru depărtata și nenorocita ei aliată.

Englezii ne trimiseseră și ei câțiva medici față de a căror valoare științifică corpul nostru medical făcea de altminteri justificate rezerve. În special dexteritatea și cunoștințele chirurgicale a unora dintr'înșii erau cu totul aproximative. Tăiau când nu trebuia, ce nu trebuia și cum nu trebuia, dar am fi nedrepti să nu aducem și ajutorului lor omagiul cuvenit, cu atât mai mult cu cât și printre rândurile lor au fost câțiva morți. Îmi aduc aminte de un tânăr ofițer Canadian mort în Spitalul Maternitatea, de care se ocupa Maruka Cantacuzino, și la a cărei înnormântare guvernul m'a delegat pe mine să vorbesc. Sicriul acoperit de impunătorul Union Jack fusese așezat în capul scării, Legația Engleză cu Barclay în frunte era solemn înșirată lângă el, iar eu cetind mecanic vorbele consemnate pe hârtie, mă gândeam mereu la soția acestui anonim, care printr'o așa vastă și îndepărtată solidaritate venea tocmai din Canada să plătească pe pământul Moldovei tributul jertfei sale pe altarul cauzei noastre comune.

În schimb în tot acest răstimp nu am văzut, nu am simțit nici un ajutor, nici o milă de la Ruși. Spitalele lor continuau să conviețuiască fără compătimire, fără vreo apropiere sufletească cu spitalele noastre. Indignarea în populația românească era atât de vie, încât ofițerii noștri refuzau pe stradă să mai salute pe confrății lor de arme. Pentru a pune capăt acestor anormale stări de lucruri, Regele a dat un ordin de zi, dar sentimentele au fost mai puternice decât ordinele, pur și simplu ofițerii noștri se făceau că nu văd ofițerii ruși. În urma intervențiilor Reginei Maria, Țarina și Împărăteasa Mamă au trimes rufărie și material sanitar, dar atâta tot.

Pe la sfârșitul lui Martie epidemia a ajuns în toiul ei, dar cu începutul

primăverii ea a început să se stingă. Am trăit însă trei luni groaznice și ne-numărați au fost militarii și civilii a căror oseminte zac în Moldova de pe urma acestui periculos flagel, singurul dar pozitiv cu care în acele vremuri îndeajuns de grele, aliata noastră Rusia ne-a gratificat.

Câteva luni în urmă vizitând un sat lângă Poeni am rămas îngrozit de spectacolul cimitirului: în jurul unei biserici sărăcăcioase se afla o mare de cruci, peste jumătatea unui mândru regiment din Romanați își dormea acolo somnul de veci. Locuitorii povesteau despre moartea acestor învinși ai tifosului exantematic amănunte de infern. Moldova era de altfel plină de asemenea cimitire, precum și de ecoul înfiorător al unor atari scene. Nenorocirea era cu atât mai mare cu cât profitând de incuria autorităților sanitare în timpul campaniei din Bulgaria, de astă dată se luaseră toate măsurile convenite înainte de intrarea noastră în acțiune. Toți soldații fuseseră inoculați împotriva holerei, tetanosului și febrei tifoide, așa încât de aceste trei flagele, care în toate războiele au dat o mortalitate atât de mare, noi am fost în timpul celor doi ani de război cu desăvârșire feriți. La tifosul exantematic, boală până atunci puțin cunoscută în occident, nu se gândise nimeni și de altfel tot nu ne-am fi putut apăra, fiindcă nu exista nici un fel de seruri preventive. Poate că dacă trupa ar fi păstrat o curățenie mai strictă și dacă deparazitările sistematice s'ar fi început ceva mai devreme, proporțiile epidemiei ar mai fi putut să fie circumscrise. Dar în mijlocul indescrribilei confuziuni a retragerii militare și al bejeniei civile, se mai poate aduce cuiva în această privință învinuiri întemeiate?

Singura acuzație îndreptățită se poate aduce unora din medicii noștri. Într'adevăr, este trist să o spunem, dar pe când în marea lor majoritate corpul nostru medical și-a făcut datoria în chipul demn de toată lauda de care am vorbit mai sus, au fost și unii, în special medici cu situații înalte, care s'au arătat mai prejos de orice. Era dureros să vezi doctorii veniți din Franța ca să ne stea în ajutor, iar alături medici români plimbându-se pe străzi, vorbind tuturora de plecarea lor în Rusia și în Apus, sau ținând mizerabile intrigi politice.

Nu o dată am surprins în fața acestei întristătoare priveliști surâsul disprețuitor al membrilor misiunii sanitare franceze. Am roșit pentru neamul meu și de aceea sunt câteva nume pe care nici azi nu le pot uita. Primul este Toma Ionescu, care la început opera din când în când la Sf. Spiridon, dar care pe urmă când epidemia s'a întetit a uitat că este medic, și că a cerut doi ani neîncetat intrarea noastră în acțiune, agitând profesori, studenți, insultând guvernul și amenințând Coroana. Devenise acum senatorul Toma Ionescu, preocupat în primul rând de problema evacuării Parlamentului. Se spusese întotdeauna că acest mare chirurg era lipsit de suflet, la Iași a dovedit-o cu o sinistă prisosință.

Al doilea a fost Dr. Marinescu, marele nostru neurolog. Cu dânsul am avut o scenă penibilă: cu o stăruință fără de rușine cerea să plece la Pe-

tersburg, toate argumentele mele se izbeau de un egoism cinic și de o lipsă de patriotism revoltătoare. L-am tratat cum o merita și, deși sunt de fire îngăduitor și exagerat de iertător, păstrez pentru el un statornic și invincibil dispreț.

În fine era Dr. Lupu. Cazul celor doi, dintâi mi-l explic și firea lui Toma Ionescu și cea a lui Marinescu erau cum erau, războiul nu-i putea schimba. Dar Lupu în Bulgaria, la 1913, fusese admirabil, combătuse epidemia de holeră nu numai cu devotamentul unui doctor conștiincios, dar cu ardoarea unui apostol și prin aceasta își crease o aureolă și un renume. De astă dată parcă era alt om, nu numai că văzând lipsa de medici nu și-a oferit niciodată serviciile, dar privea desfășurarea epidemiei cu o inexplicabilă nepăsare și, pe când o elementară datorie de conștiință îl chema să dea obolul său în lupta contra tifosului exantematic, stăpânit de patologice ambiții personale, uneltea în schimb combinații politice și făurea planuri extravagante. Atunci m'am îndoit prima dată de el și de sufletul lui. Pe vremuri îi spuneam în glumă: „Tu ești Vulpe, nu Lup“. Evenimentele dovedeau că diagnosticul meu se adevăra sub formă agravantă chiar, căci la șiretenie se adăoga de pe atunci o perfidie nebănuită. Din nenorocire desfășurarea ulterioară a evenimentelor trebuia și pentru mine și pentru atâția alții să aducă pe lângă această primă deziluzie, încă multe altele.

Scriind aceste rânduri îmi dau însă seama că nu pot evoca de ajuns starea noastră de spirit din acele luni. Povestirea retrospectivă a faptelor nu redă zbuciumul sufletelor noastre, sentimentele de care eram stăpâniți în lupta cu moartea care ne pândea de pretutindeni. Nu te puteai întâlni cu un om fără să-ți povestească vreun episod al epidemiei, nu puteai merge într'o casă fără să afli de îmbolnăvirea sau de moartea vreunui cunoscut, nu puteai să ieși pe stradă fără să întâlnești un convoi funebru. Războiul părea uitat, epidemia era totul. Iarna suspendase ostilitățile, dar tifosul exantematic ne asvârlise într'o nouă luptă mai nimicitoare decât cea dintâi și totuși moralul nostru al tuturor era surprinzător, țineam piept adversității cu o neașteptată tărie sufletească.

În mijlocul acestor împrejurări și a acestei atmosfere lucrurile totuși începeau să se așeze și să se normalizeze. Iașul se desconggestionase treptat, firește numărul refugiaților era încă prea mare, dar încetul cu încetul toți își găsiseră un adăpost și un rost. Viața sub noua ei formă se organiza. Pe copii îi așezasem în colonii cu ajutorul lui Valaori, a lui Simionescu și a multor profesori refugiați și eram relativ mulțumit de rezultatele obținute. Fiindcă exodul încetase și nu eram supuși atacurilor aeriene, liniștea domnea și încrederea sporea. Alimentația lăsa desigur încă mult de dorit, dar față de lipsurile din primele vremuri ale refugiului, progresul era vădit.

Alec Constantinescu cu Gl. Leonte și cu Barca la manutanță se descurca destul de bine. Apropierea primăverii trezea speranțe, iar lumea se obișnuise cu un regim de privațiuni. Mesele antebelice ne păreau o poveste.

Transporturile în urma sfortărilor combinate ale inginerilor noștri și ai misiunii franceze se îndrumau și ele spre normal. Sarcina a fost grea, extrem de grea. Pe la 15 Februarie Ministerul Lucrărilor Publice a fost în măsură să aducă la cunoștința publicului că la sfârșitul acelei luni trenurile de călători vor circula regulat, potrivit unui nou orar. La Comănești și în regiunea Moinești se intensifica producția cărbunelui și a petrolului sub conducerea lui Alexandru Cottescu așa încât nevoile armatei puteau fi îndeplătoare pe deplin și ale populației civile în condiții tot mai multumitoare.

Pe de altă parte, Mârzescu întocmea cu ajutorul Marelui Cartier, al aparatului administrativ, al cooperației și al specialiștilor tehnici, un întreg plan în vederea intensificării producției agricole. Planul a fost atât de bine chibzuit, încât îndată ce situația climaterică a îngăduit-o, muncile au și început să se facă. Nu a rămas un petec de pământ nelucrat. În această privință acțiunea guvernului a fost netăgăduit la adăpostul oricărei critici.

La Palat era liniște. Regele se instalase la Iași pe Strada Lăpușneanu în imobilul Creditului Urban, pe vremuri casa Ghica Comăneștilor și reședința lui Cuza Vodă. Cu câteva mobile aduse din București și Sinaia, își făcuse o locuință destul de confortabilă. Neuman, surâzător și senin, păzea la ușa biroului său pe care câteva floricele, cu greu găsite, veștejeau într'un vas de o simbolică simplitate. Îl vedeam des, suporta răstriștea cu aceeași nedesmințită nobleță sufletească.

Regina, cu o energie mai presus de orice laudă, ajutată de fiicele ei, mergea din spital în spital. Cu un dispreț desăvârșit de pericol nu pregeta să se arate unde epidemia era mai violentă. Nu mii, zeci de mii de soldați răniți și bolnavi au văzut-o în acele luni la căpătâiul lor. Ea a trăit atunci cea mai frumoasă pagină a vieții ei, o pagină pentru care România îi datorește o admirativă recunoștință. Pe de altă parte, prin bărbăția ei aproape virilă a impus respectul tuturor străinilor ce se aflau, sau ce se perindau prin Iași, aducându-ne mari și netăgăduite servicii. Fiind ocupată de dimineața până seara, iar Barbu Știrbey fiind alături de ea, se ținea în afară de sfera intrigilor. În această privință este drept să adaug că i-a fost, și ne-a fost de mare folos, vizita pe la sfârșitul lui Ianuarie a sorei sale, Marea Ducesă Chiril.

Această femeie inteligentă și cu o judecată mai ponderată decât Regina, a înțeles repede că nu era ceasul intrigilor și al schimbărilor, prin urmare a exercitat toată influența, reala influență pe care o avea asupra Reginei, pentru a o convinge să dea tot sprijinul ei guvernului și să înlătore clevetitorii. Brătianu văzuse la Petersburg pe Marea Ducesă, îi vorbise, ea îi făgăduise concursul și i l-a dat cu o lealitate de care Brătianu i-a rămas întotdeauna sincer îndatorat. Eu nu am văzut-o decât în treacăt la festivalul ruso-român de la Teatru Național. Eram într'o fază în care intimitatea mea cu Regina se cam slăbise, dânsa sub influența a diverse persoane găsea —

cel puțin astfel mi se spunea – că nu sunt destul de energic în organizarea coloniilor școlare, deși acestea funcționau mai bine decât multe din operele rău voitorilor ei informatori. Personal găseam că aveam altceva de făcut decât să mă ocup de învinuiri nedrepte și de meschine rivalități și eram cam supărat de atitudinea ei din Noembrie și Decembrie. Așa fiind, ne evitam reciproc.

Principele Carol locuia în Palatul Reginei. Îl vedeam câteodată, circula mult cu un splendid Rolls-Royce rechiziționat de la tânărul Alimănișteanu. Nu se amesteca în politică, dar nu se ocupa nici de cele militare cu interesul dictat de evenimente. Am aflat pe urmă că părinții lui au avut de pe atunci penibile discuții cu el ca să-l determine să meargă pe front. Era plin de încredere în biruința finală, dar manifesta în viața de toate zilele o apatie ciudată.

Colaborarea din guvern mergea destul de bine, interimatul Externelor fusese pentru febrilitatea lui Take Ionescu o mântuitoare supapă. Se liniștise de când avusese prilejul să mai trimită telegrame în străinătate, să mai acorde interviewuri, să mai aibă întrevederi diplomatice. Singur Dr. Istrate ne-a pricinuit oarecari neplăceri. Influențat probabil de vreun funcționar ce se socotea nedreptățit, șoptea pe socoteala lui Radovici, predecesorul său, învinuiri neplăcute. Acesta, care era cinstea personificată, a fost profund mâhnit de-a se afla pe nedrept bănuț. El s'a plâns lui Brătianu și fiindcă totul era lipsit de temeii, Dr. Istrate a bătut în retragere. Triumfător a descoperit însă, curând după aceea, că unii parlamentari au abuzat la distribuțiile de zahăr, au luat câteva căpățâni mai mult și, dacă nu mă înșel, le-au revândut în piață. Brătianu a dat însă imediat cu energie sancțiunile cuvenite, câțiva deputați – între alții Eraclide – au trebuit să-și dea demisia și astfel s'a tăiat din rădăcină agitațiunea în care unii puneau deja mari speranțe.

De la Marele Cartier nu prea aveam vești multe. Fiind încă la Bârlad, știam numai că se lucrează intens la reorganizarea armatei, că colaborarea cu Generalul Berthelot era intimă, tot mai cordială, și că raporturile cu Generalul Zaharoff, comandantul trupelor rusești, deși mai bune, lăsau încă de dorit.

Pe front liniște, comunicate aproape stereotipe, pe care lumea abia le mai urmărea. La Armata II Generalul Averescu se înconjură de adversarii guvernului în frunte cu Grigore Filipescu și lua din ce în ce mai mult aere de independență sfidătoare față de Marele Cartier și față de minister. Chiar Take Ionescu, care îi era prieten, începea să fie enervat de această atitudine. Bacăul era mai mult un focar politic, sediul adevăratei opoziții, decât cartierul unei armate. Popularitatea Generalului care era răspândită cam pretutindeni, era acuma sistematic și organizat promovată în vederea realizării unor ambițiuni politice pe care nici nu-și mai dădeau osteneala să le ascundă. Germanii stând în inacțiune, Averescu avea toată vremea

ca, prin emisari de tot felul și printr'o acțiune metodică, să-și pregătească viitorul politic.

Lui Brătianu firește această stare de lucruri nu-i putea conveni, totuși a tolerat-o fiindcă el socotea situația în genere prea gîngașă ca să lovească într'o popularitate nemeritată, dar fără îndoială reală. Se mărginea deci să circumscrie pe cât putea sfera de acțiune a Generalului Averescu. Redus la rolul de simplu comandant de armată, la urma urmei nu putea fi prea periculos, dacă atitudinea lui va depăși însă marginile admisibile, Brătianu își rezerva dreptul de a interveni atunci. Cred că ținînd seama de toate contingentele situațiunii, el a făcut bine să procedeze astfel. Nu este mai puțin adevărat, că spectacolul acestui General politician și quasi răzvrătit, constituia un precedent regretabil și o pildă primejdioasă.

În decursul acestor luni s'au mai petrecut trei evenimente penibile și senzaționale în lagărul militar: degradarea lui Socec, trădarea lui Alexandru Sturdza și condamnarea la moarte a Colonelului Crăiniceanu.

În timpul bătăliei de la București Generalul Socec își părăsise postul de comandă. Prezan era convins că în mare parte pierduse bătălia din cauza lui. Adevărul era că Socec, un ofițer de salon care își făcuse aproape toată cariera la București la comănduirea pieții și la escorta regală, nu avea pregătirea necesară pentru a exercita un comandament efectiv și delicat în timp de război. La prima încercare mai grea și-a pierdut capul și conștiința. Un exemplu trebuia deci dat și Prezan, precum am mai spus-o, a adus un mare serviciu armatei, disciplinei și moralului ei prin această condamnare. În primele zile ale lui Februarie tot Iașul a alergat pe platoul de la Copou să asiste la scena oribilă a degradării acestui nevrednic general. Cu neputința organică a Românilor de a da lucrurilor un caracter definitiv, cum a venit la guvern Marghiloman, Socec a fost considerat ca o victimă politică și juriști germanofili au găsit formulele convenite pentru a revizui procesul și a-i asigura o reabilitare legală. Reabilitarea morală însă opinia publică nu i-au mai dat-o niciodată. A murit, o nenorocită epavă, la vreo zece ani după război.

Cu Sturdza chestiunea a fost din toate punctele de vedere mult mai dureroasă. Îmi aduc aminte și acum că fiind la Mitropolie vecin cu Vintilă Brătianu el mă cheamă într'o seară și cu figura descompusă îmi spune: „Mă vezi așa de tulburat fiindcă am aflat un lucru pe care nu îl pot crede și care, dacă ar fi cumva adevărat, ar fi prea oribil!“ „Ce s'a întâmplat?“ răspunsei eu speriat. „Te rog nu o spune nimănui, căci tot cred ca trebuie să fie o eroare...“ „Dar ce este?“ „Închipuiește-ți, cei de la Marele Cartier pretind că Alexandru Sturdza a trecut la inamic, că a căutat să atragă tot sectorul său cu el, dar că din fericire nimeni afară de Wachman nu l-a urmat. Germanofil îl știam și, avînd în vedere educația și lungul său stagiu în armata germană, pricepeam simțămintele lui, dar să-și trădeze țara, el un om care a fost o viață întregă personificarea cinstei și a scrupulozi-

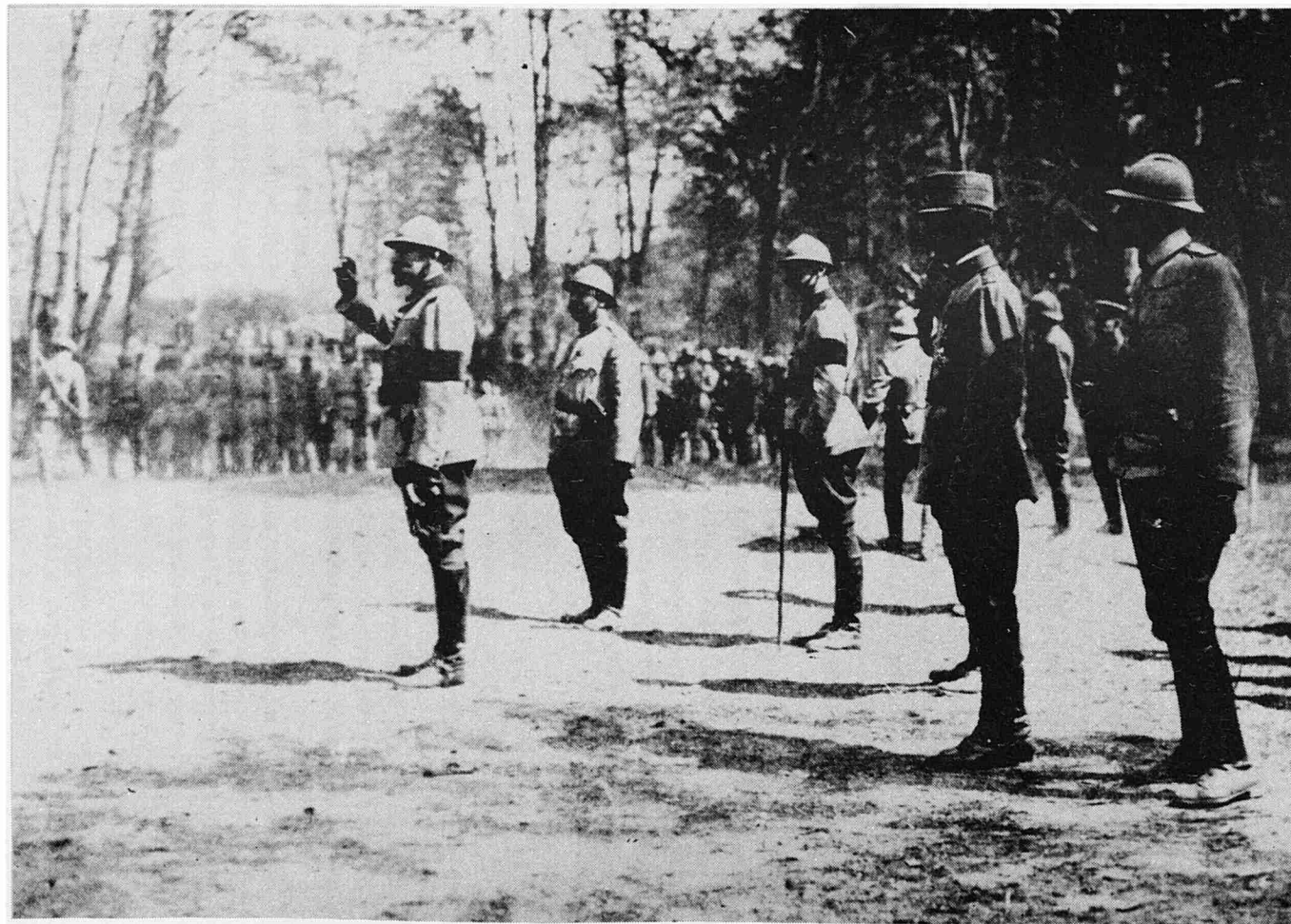

Fig. 6: Regele Ferdinand primind defilarea trupelor pe front împreună cu Principele Carol și Generalii Averescu și Văitoianu.

tății morale, el fiul lui Mitică Sturdza, asta nu se poate, nu se poate, este o greșală, o răzbunare. La gândul numai că ar putea fi adevărat“, încheie Vintilă Brătianu, „mintea îmi stă în loc!“

Emoția mea era firește tot atât de mare ca a lui, dar m'am grăbit să-i spun că eu cred lucrul posibil și iată de ce: cu câteva luni înainte de război fusesem informat în calitatea mea de ministru de Culte, că la școala militară a cărui comandant era Alexandru Sturdza, se făcea propagandă adventistă și anti-militaristă. I-am semnalat deci cazul și mă așteptam să-mi mulțumească și să primesc asigurări că va lua măsurile cuvenite. Când colo, spre mirarea mea, am primit de la el o lungă și pretențioasă scrisoare, în care îmi vorbea de articolul din constituție care garantează libertatea de conștiință și conchidea că, la urma urmei, în confuziunea morală de la noi, adventismul este preferabil ateismului sau indiferentismului. Atunci l-am chemat la mine și cu o uimire crescândă am constatat că era de prisos a vorbi cu bun simț cu acest spirit încăpățânat și sucit, și mi-am zis că, într'un cap cu astfel de deformațiuni, nu m'ar surprinde ca el să fi trecut și la inamic, crezând că-și salvează patria, că săvârșește un act de eroism. Așa a și fost.

Dar scena cea mai curioasă s'a petrecut a doua zi la consiliul de miniștri. Brătianu care știa împrejurarea cu adventismul și care mai știa pe Alexandru Sturdza și extrem de vanitos, nu voia să creadă, dar era zdruncinat, Costinescu în schimb a sărit în sus: „Aceste zvonuri sunt o infamie! Cunosoc pe acest om de când era copil, știu în ce principii a fost crescut, este un atentat la memoria venerabilă a tatălui său, să văd și tot nu voi crede!“

Ferechide, Porumbaru, Take Ionescu chiar, aveau aceleași sentimente, cât despre Mișu Cantacuzino el socotea învinuirea adusă lui Sturdza ca o ofensă adusă onoarei familiei sale. Roșu și tremurând a strigat: „Am putut fi adversarul politic al tatălui său, dar Alexandru Sturdza după mamă, care este o Cantacuzinească, îmi este văr, am copilărit cu dânsul, este mai presus de orice bănuială și nu permit nimănui să-i arunce un astfel de oprobriu!“ Într'o asemenea atmosferă am păstrat o atitudine rezervată, cu atât mai mult cu cât într'adevăr acuzația era prea îngrozitoare pentru a o susține fără dovezi indiscutabile.

Din nenorocire peste câteva zile Brătianu, adânc tulburat ne-a comunicat amănunțele — erau înfiorătoare. Se găsise un carnet în care cita ofițerii pe care încercase să-i convingă, precum și pe aceia pe care nădăjduia să-i atragă în viitor, și se știa acuma că ordonanța sa refuzând în ultimul moment să-l urmeze, el o împușcase fără milă cu propria sa mână. În fine, mai monstruos decât toate, se descoperea acuma că Locotenentul Ciulei, pe care îl învinuise că se retrăsese fără rost de pe poziție și pe care, pentru aceasta, îl și condamnase la moarte și îl executase, era nevinovat. Totul fusese o înscenare ca să inspire deplină încredere comandanților săi, căci de

fapt era hotărît să treacă la inamic încă de atunci. Unele din mișcările lui părușeră suspecte lui Averescu, pentru deplina reușită a planului toate îndoelile trebuiau spulberate.

Pe de altă parte, Averescu își dădea acuma seama de ce cu prilejul ultimei vizite a Regelui pe front, Sturdza înaintase atât de mult cu el înspre tranșeele inamice, încerca, se vede, să-l expue gloanțelor germane, sau chiar să-l predee prizonier dușmanului. Așadar fiul lui Dimitrie Sturdza era nu numai trădător, dar și asasin. Am pus toți capetele jos, stăpâniți de o a-dâncă durere. Dacă nu mai puteam fi siguri nici de un om care fusese educatorul respectat și iubit al atâtor generații de ofițeri tineri, de cine mai puteam fi siguri? Cu drept cuvânt totul era posibil. Acest incomfortabil simțămînt, această chinuitoare îndoială, m'a urmărit săptămâni de-a rândul.

Crăiniceanu a fost un corolar al lui Sturdza. Înțeles cu el, trebuia să-l urmeze, a fost însă prins înainte, pe când se întorcea cu manifeste de la întâlnirea ce avusese peste tranșee cu dânsul. În timpul neutralității acest ofițer, dealtminteri distins, se manifesta ca un partizan hotărît al intrării noastre în acțiune alături de Aliați. Generalul Iliescu l-a trimis însă ca atașat militar în Grecia, și de atunci își schimbase deodată atitudinea, devenise un germanofil înflăcărat, scria rapoarte foarte defavorabile asupra acțiunii aliate de la Salonic și nu se sfia să declare că datoria conducătorilor României este să se alipească Puterilor Centrale, a căror victorie este mai presus de orice îndoială. Unii susțineau că această metamorfoză se datorește Regelui Constantin, care simțindu-l vanitos speculase cu succes această slăbiciune a sa. Alții pretindeau că soția lui, iubitoare de lux, fusese sedusă de arginții germani și că, exercitând o mare influență asupra lui, îl convertise în cele din urmă. Nu știu care este adevărul, destul că trădarea lui era neîndoelnică.

Aci trebuie să mărturisesc că Generalul Prezan a fost antic, Crăiniceanu era nepotul său, fiul sorei sale. Consiliul de război știind aceasta a crezut că îi va complace condamnându-l numai la muncă silnică pe viață. Prezan aflând aceasta a casat sentința, l-a trimes din nou în judecată și a iscălit personal condamnarea la moarte. Pe front, înaintea întregului său regiment în Vinerea Paștelui, Crăiniceanu a fost împușcat. Mi se spune că în fața morții a fost demn, a refuzat să fie legat la ochi, a cerut să sărute drapelul și, liniștit, a așteptat plutonul de execuție. Convingerea mea — desigur ea nu constituie o justificare, este numai o explicațiune — este că dânsul a fost victima eredității sale: Tatăl lui, Generalul Crăiniceanu, prezenta stigmatul indiscutabil de dezechilibru. La nefericitul său fiu infirmitatea organică a evoluat până la aberația trădării.

Acestea au fost paginile de rușine ale epopeii întregirii neamului, nu le-am putut trece sub tăcere, dar le întorc cu grabă și cu o durere ce nici azi nu o pot stăpâni.

Cu corpul diplomatic la Iași de asemenea nimic deosebit, decât numai

că intimitatea cu Saint-Aulaire devenea efectivă, în mare parte sub influența Ducelui de Luines și a lui Robert de Flers, acesta a încetat a mai asculta de sugestiunile funeste ale lui Lacombe și s'a apropiat de Brătianu. De îndată ce s'au cunoscut mai bine, s'au stabilit între ei simțăminte de reciprocă simpatie și considerațiune. La flacăra suferințelor noastre prietenia lor s'a călit tot mai mult. Saint-Aulaire, rece, nepăsător și cam ironic, se dovedea a avea în mijlocul nenorocirilor o inimă caldă și un suflet de elită. Masoloff plecase pentru interese familiare la Petersburg, însărcinatul cu afaceri, înaltul și molâul Principe Gagarine, nu juca nici un rol, așa încât cu Legația rusească de fapt nu mai aveam decât raporturi neînsemnate și reduse. Barclay, Fasciotti și ceilalți erau covârșiți de greutatea vieții de toate zilele și de neplăcerile inerente refugiului. Criticau cam lesne și cam mult, dar nu aveam vreme să ne ocupăm de aceste plângeri.

Mai supărătoare pentru noi erau majoritățile. Vechea formulă a lui Ferechide: „un guvern nu are dificultăți reale decât cu majoritățile cărora nu le dă de lucru“, se adeverea tot mai mult. Nefiind ocupați, luptându-se cu mizeriile refugiului, printre anume deputați și senatori domnea acuma un spirit cam răzvrătit. Unii criticau și cu rost și fără rost, alții se făceau, cu o condamnabilă ușurință, ecoul tuturor resentimentelor și tuturor calomniilor. Colaboratorii noștri conservatori și conservatori democrați își reaminteau iarăși prea adeseori că sunt adversarii noștri și aveau tendința să uite că trăiam într'o epocă de conlucrare. Mârzescu și cu mine cautam să menținem contactul cu cât mai mulți din prietenii parlamentari. Când le vorbeam lucrurile se potoleau, dar era atâta suferință și atâta enervare pretutindeni, încât curând după aceea trebuia să o luăm de la capăt.

Ca să combatem această surdă agitație, ca să mai dăm o satisfacție plângerilor că nu sunt îndeajuns ținuți în curent cu ceea ce se petrece, i-am întrunit mai întâi eu și cu Mârzescu într'o consfătuire mai largă. Aprovizionarea fiind la ordinea zilei și obiectul principal al criticelor, am discutat cu ei această problemă. Le-am arătat ce am făcut, ce măsuri sunt proiectate, le-am anunțat hotărîrea guvernului de-a institui o comisie compusă din Miniștrii de Război, Interne, Domenii, Lucrări Publice precum și un delegat al Marelui Cartier, pentru a coordona și rezolva toate chestiunile privitoare la alimentare și aprovizionare.

S'a discutat pe urmă chestia refugiaților și la sfârșit Mârzescu a expus planul său pentru asigurarea recoltei viitoare. Parlamentarii au plecat mai liniștiți și oarecum satisfăcuți, iar pe urmă, îndată ce Brătianu s'a întors de la Petersburg, l-am convins să-i convoace în aula Universității spre a le face o expunere a vizitei sale în Rusia și a situației în genere. Ședința s'a ținut Sâmbătă 11 Februarie la ora trei. Trancu Iași a perorat în chestia transporturilor; Generalul Lambrou a vorbit despre refacerea armatei ca să aibe prilejul să arunce câteva săgeți înveninate vârului său Generalul Prezan, care, într'adevăr, cred că îl nedreptățise și care, în orice caz, nu i-o

putea ierta; George Diamandy, foarte agitat în această perioadă, s'a plâns de organizarea aprovizionărilor; Dobrescu-Geanatet de la Ploiești cu o voce răstitoare ne-a gratificat cu mai multe învinuiri neplăcute și Cuza cu ironii nepotrivite.

Brătianu le-a răspuns la toți, a dat oarecari amănunte asupra impresiilor sale de la Petersburg și, în aplauzele unanime ale adunării, a arătat că găsisse acolo, la toți Aliații, nu numai recunoașterea sacrificiilor României, dar și hotărîrea lor nezdruccinată de a duce lupta până la triumful desăvârșit al cauzei noastre comune.

După aceea, câțva timp, totul a mers bine, beneficiam de rezultatul binefăcător al supapei la care recusesem. Când a izbucnit însă revoluția rusească, de-o dată fierberea a reînceput. Și, ca să fim drepecți, era și firesc ca să fie astfel, evenimentul avea o prea mare însemnătate ca în fața lui parlamentarii noștri să rămână nepăsători.

Am fost toți în consiliul de miniștri de părere că o convocare a parlamentului pentru o scurtă sesiune se impune și, astfel, Camera și Senatul au fost chemate la 8 Martie. Ședințele au ținut patru zile, de Miercuri 8 până Sâmbătă 11 Martie seara. De fapt nu aveam nici un proiect însemnat de votat, am adus doar câteva proiecte militare neînsemnate și câteva credite, precum și proiectul de lege privitor la înființarea ordinului sanitar Regina Maria, ca să dăm o justificare legislativă unei sesiuni a cărei rațiune de a fi era curat politică. Voiam să dăm reprezentanților națiunii prilejul să-și manifeste public părerile care mocneau prin colțuri și să facem în fața noii Rusii încă odată dovada hotărîrii României de a duce războiul cu orice preț până la capăt.

Aceste rezultate le-am obținut cu prisosință în acele patru zile. La Senatul singur Ionaș Grădișteanu a atacat guvernul, repetând învinuirile absurde din cafenelele Iașilor – și anume că guvernul este lipsit de autoritate politică și morală, în afară ca și înăuntru. Cuvintele lui au avut darul să revolte pe Brătianu, care s'a urcat imediat la tribună și i-a răspuns cu indignare că consideră acuzațiunea de lipsă de prestigiu a guvernului drept un afront. „Autoritatea guvernului este întregă, pentru că guvernul în afară este expresia autorizată a unei țări și a unui regat, care se bucură de respectul tuturor“. Aruncate răstite și cu mândrie, aceste cuvinte au stârnit un tunet de aplauze, Grădișteanu încurcat a tăcut, interpelarea sa nu s'a mai ținut și incidentul a fost închis.

La Cameră discuțiile au fost mai vii. Trancu Iași, George Diamandy și firește inevitabilul Cuza au interpelat, dar numai acesta din urmă cu o notă adevărat agresivă. Încolo s'au exprimat mai mult de către oratori dorința să se îndrepte unele rele, să se îmbunătățească unele măsuri luate. În această privință nu pot uita un episod cu Jean Miclescu de la Botoșani. Înaintea ședinței de la 9 Martie, când intru în sala Teatrului Național dânsul ma întâmpina într'o stare de surăsire nervoasă, vecină demenței.

Tremurând, cu ochii injectați, cu privirea pierdută, îmi declară că suntem niște criminali, că țara se prăpădește, că nu facem nimic, că conștiința lui îi impune să spună tot ce are pe suflet în plină ședință, oricari ar fi consecințele. Dându-mi imediat seama că am în fața mea un om bolnav, m'am așezat în fundul sălii cu el și încet am căutat să-l liniștesc și să-i demonstrez neajunsurile în acele momente ale unei atari ieșiri. După mine am pus și pe Morțun să-i vorbească și sârmanul s'a mărginit la o comunicare anodină și cuviincioasă. Brătianu vestit de noi i-a răspuns dându-i cu deosebită atenție asigurări în privința problemelor semnalate. Și omul s'a înturnat la Botoșani, pe urmă a plecat în Franța, de unde nu s'a mai întors. Acest cumnat al lui Mitiță Sturdza și al lui Petre Carp era un om cult, dar sub aparențe liniștite, un veșnic revoltat. Sub lovitura războiului și a restriștelor sufletul său chinuit și sistemul lui nervos șubred nu au rezistat. A sfârșit nebun.

Ca să caracterizez mai bine înțelesul și rezultatele acestei scurte sesiuni este destul să citez două articole pe care am primit însărcinarea să le scriu în „Mișcarea“ la deschiderea și, celălalt, la închiderea sesiunii. Iată în adevăr ce scriam la deschidere:

„Ieri Parlamentul s'a redeschis și sesiunea s'a prelungit până la 15 Aprilie.

„Față de marile evenimente care se petrec în Rusia și a căror repercusiune asupra întregului război este atât de vădită, credem că este bine ca Parlamentul să reia contactul cu guvernul și, strâns unit în jurul lui, să dea atât în țară, cât și în străinătate, impresiunea solidarității depline ce există între toți factorii legali ai țării în împrejurările prin care trecem.

„Nu ne îndoim că Parlamentul, de care putem spune că nu mai există, în afară de câțva cazuri izolate, majoritatea și opoziția sa, vor ști să dea spectacolul de unire pe care țara îl așteaptă de la reprezentatiunea națională.

„De asemenea avem convingerea că în dezbaterile acestor câteva zile se va afirma încă o dată, în fața lumii întregi, hotărîrea neșrămutată a României de-a duce alături de Aliații ei lupta până la capăt cu toată energia și fără nici un fel de șovăire. Maturitatea politică a națiunilor se judecă în momentele grele. Românii au știut până acuma să dea dovadă de înțelepciune politică. Vor reda această dovadă și astăzi“.

Și mai departe:

„În sfârșit, din atmosfera generală a Parlamentului se va desprinde luminos pentru toți că, deși soarta ne-a supus la grele încercări, nu ne-am lăsat să fim abătuți de vitregia vremurilor și că poporul nostru păstrează întregă credința lui în biruința finală a oștirilor noastre și în realizarea aspirațiilor noastre naționale.

„Avem prea mult conștiința de dreptatea cauzei noastre și de necesitatea istorică de a ne afirma drepturile în marele proces dintre popoare, ce

se lămurește prin războiul actual, pentru ca încrederea noastră să fi fost zdruncinată sau speranțele noastre risipite...”

Iar la închiderea sesiunii:

„Acum câteva zile, când Parlamentul și-a reluat ședințele, am exprimat convingerea noastră că această scurtă sesiune va contribui să arate tuturor, pe de-o parte solidaritatea dintre guvern și reprezentațiunea națională și, pe de altă parte, hotărîrea țării de-a aduce acest război până la capăt cu cea mai mare energie. Cele ce s'au petrecut în cele patru ședințe ce au avut loc la Cameră și la Senat dovedesc că nu ne înșelasem”.

„Într'adevăr, în urma lămuririlor date, între majoritate și guvern a domnit cea mai deplină armonie și Parlamentul s'a arătat decis să susțină guvernul întreg în eforturile pe care, cu toate greutățile existente, le face pentru a rezolva diferitele chestiuni la ordinea zilei, atât pe terenul politicii interne, cât și acelei externe”.

„În mijlocul acestei unanimități, vocea discordantă a D-lor Cuza și Grădișteanu nu au putut decât să accentueze și mai bine unirea dintre Parlament și guvern. Desigur că nimeni nu are pretenția să spună că nu sunt chestiuni asupra cărora, atât în ceea ce privește trecutul, cât și în ceea ce privește prezentul, nu se pot avea păreri deosebite, sau face comentarii și aprecieri diverse”.

„Dar quasi unanimitatea Parlamentului a socotit că asemenea discuții în împrejurările actuale nu sunt de nici un folos pentru țară și, dacă este firesc ca ele să fie reluate pe larg după terminarea războiului, astăzi un singur lucru poate fi util și patriotic, este ca toți să stea strânși uniți în jurul acelora cari au marile răspunderi ale situațiunii și, deci, prin încrederea și sprijinul lor, să-i ajute în opera grea pe care o au de îndeplinit”.

Și mai departe:

„În momentul în care în Rusia se petrec evenimente de covârșitoare însemnătate pentru noi, manifestațiuni de solidaritate și de hotărîre a reprezentațiunii noastre naționale nu pot să aibe decât o fericită înrăurire asupra situațiunii noastre internaționale. Dealtminteri Parlamentul și-a încheiat lucrările într'o atmosferă de dragoste nețărnută pentru viteaza noastră armată și de încredere neștirbită în victoria noastră finală și a glorioșilor noștri Aliați”.

Și așa a fost.

Situațiinea politică după sesiunea parlamentară s'a înseninat deplin pentru câțva timp. Dar nu aș spune adevărul întreg dacă aș ascunde că în acele câteva zile am surprins la unii din prietenii noștri politici veleități de independență, un spirit de contradicție, ca să nu zic de răzvrătire. Deocamdată nimic definit, nimic precis, dar o adiere ușoară, prevestitoare de furtuni viitoare.

Diamandy, Dr. Lupu, Iunian, Nunuca Protopopescu, Tilică Ioanid, erau cei ce se semnalaseră mai mult atenției noastre. Ocupați și preocupați

de chestii mai grave, nu le-am dat însă nici eu, nici colegii mei decât o însemnătate relativă.

Trebuia să se dovedească în curând că am greșit.

Fig. 7: Biserica Trei Ierarhi din Iași

CAPITOLUL TREIZECI ȘI TREI

1917

PRIMELE LUNI – URMARE. REVOLUȚIA RUSEASCĂ. INTRAREA AMERICII.

În primele zile ale lunii Martie conviețuirea mea cu Mitropolitul Pimen a luat sfârșit. După intimitatea primelor vremuri și mai ales după scena în care mă opusesem atât de hotărât la plecarea lui în Rusia, raporturile noastre se răciseră. Deși aveam gospodăria mea separată cu Gârboviceanu, deși nu mai luam masa împreună, devenise nesuferit. Lipsit de cea mai elementară creștere, pândeau persoanele care veneau la mine și le certa că-i murdăresc preșurile și alte meschinării de felul acesta. Dându-mi seama că dacă lucrurile vor continua vom ajunge la un incident penibil și, ca Ministru de Culte vroind să evit cu orice chip un conflict cu șeful bisericii din Moldova, mai ales pe chestii de această natură, m'am hotărât deci să plec din Palatul Mitropolitan și m'am mutat în Strada Pacurari, în casele lui Iancu Praja. În aceeași curte locuia fratele său Costică, a cărui soție era o rudă, mama și sora mea găsindu-și și ele adăpost acolo. Eram cu toții împreună, deci mult mai bine decât în spațioasele saloane de la Mitropolie. Pimen, care probabil făcuse aceste greutăți ca să se scape de mine, era și el încântat, soluția avea prin urmare darul prețios de a mulțumi pe toată lumea.

Timpul meu era împărțit între minister, zilnicul consiliu de miniștri, cenzura, presa și contactul cu parlamentarii.

Ca să fiu drept, ministerul mă absorbea puțin. Tot ceea ce privea Casa Bisericii era în sarcina lui Gârboviceanu, el își instalase birourile în curtea Mitropoliei și, ajutat de Dobrescu, conducea totul. Din când în când numai, făcea apel la mine ca să-i dau câteva iscălituri, sau ca să obțină vreo rezoluție într'o chestie mai însemnată. Ministerul propriu-zis, concentrat în câteva odăițe ale Facultății de Științe, era condus de Simionescu, Valaori și Ghițescu. Având deplină încredere în ei nu veneam la minister decât la două-trei zile, stăteam puțin, rezolvam în grabă hârtiile mai importante printre colecțiile de mineralogie ale lui Simionescu. Dealtminteri nici nu prea era mult de făcut, școlile din Moldova funcționau de bine de rău, ele

nu reprezentau decât o parte restrânsă din învățământul nostru general, cele mai numeroase din școlile și așezămintele noastre culturale rămăseseră în teritoriul ocupat. Principala noastră grijă era să ne ocupăm de refugiați, de profesori, dar mai cu seamă de elevii refugiați. Cu profesorii a fost relativ ușor, care din ei nu au fost mobilizați, au fost repartizați pe la diferitele școli și colonii școlare. Cu elevii însă a fost mai greu, dar cu eforturi și stăruință am izbutit să înființăm în tot cuprinsul Moldovei, dar mai cu seamă în jurul Iașilor, câteva colonii care ne-au făcut cinste, îndeosebi una la Sculeni, pe malul Prutului, s'a organizat în cele mai bune condițiuni, combinând cerințele învățământului cu prescripțiile cercetășiei. Ea se afla sub conducerea lui Murgur și mă duceam des să o vizitez. Ceea ce este mai însemnat de notat era că starea sanitară s'a menținut tot timpul bună în aceste colonii școlare, ravagiile tifosului exantematic fiind cu totul reduse prin serioasele măsuri de profilaxie luate.

De Consiliul de Miniștri am vorbit, nu vom reveni deci decât pentru a sublinia că el îmi lua în fiecare zi două ore, de la unsprezece la unu.

Cenzura a trebuit firește să o reorganizez, Schina, șeful ei, era nu numai lipsit de însușirile unui bun organizator, dar sucit cum s'a dovedit pe urmă a fi în toate, a încercat chiar, la un moment dat, să se emancipeze complet de sub autoritatea mea, ca să treacă la Marele Cartier. Spunea că nu sunt destul de sever, găsise un ofițeraș francez bănuitor, care vedea deja guvernul român conspirând cu Germanii și, ca să nu creez lui Brătianu dificultăți cu bătrânul Bagdat, primul președinte al Curții de Casație, am consimțit să nu reclam împotriva lui Schina sancțiunile meritate. Cenzura scrisorilor a rămas sub conducerea lui efectivă în colaborare cu Marele Cartier, iar aceea a telegramelor politice, singura cu adevărat însemnată, mi-am rezervat-o exclusiv.

În consecință, în fiecare dimineață și în fiecare seară doi Vâlceni, Eugen Băcescu de la Horez și Bebe Pârâianu, fiul lui Alexandru Pârâianu și șeful lor Colonelul Dumitrescu, un harnic și vrednic ofițer superior, veneau la mine cu un mic geamantan pe care îl am și azi, și îmi supuneau toate telegramele. Fiind din fire curios și dornic de-a ști ce se petrece, această muncă grea, delicată, migăloasă, adesea obositoare, mă interesa însă mult. Toate știrile, mai cu seamă cele din afară, treceau pe sub ochii mei, am fost astfel în măsură să aflu multe pe care mi le aduc aminte, multe pe care le-am uitat și multe pe care nu regret că le-am uitat. Tot pe la mine treceau și ziarele, puținele ziare ce ne veneau din Apus și de la Puterile Aliate, izvoare neprețuite pentru noi în acele vremuri de îngrijorare și de izolare. Cât privește pe Schina, Marele Cartier a înțeles în curând și el că era un om cu care nu te puteai înțelege, i-am acordat deci, un concediu, a plecat la Cherson și am fost răzbnat pe deplin, deși nici prin gând nu îmi trecea să mă scobor cu el până la micimea unei răzbnări.

Cu presa de asemenea m'am înțeles destul de bine și destul de ușor,

erau ziare de altfel puține, Iorga avea „Neamul Românesc“, care se trimitea pe front, nu îl supuneam cenzurii preventive, căci l-ar fi supărat inutil. Fiind în vederile noastre, eram la adăpostul oricăror surprinderi neplăcute, aceasta îmi impunea doar sarcina să văd foarte des pe Iorga, ceea ce făceam cu o conștiinciozitate admirabilă și cu o răbdare îngerească. În toate zilele meseria nu era neplăcută, omul era însă schimbăcios, influențabil, de o nervozitate bolnăvicioasă, trebuia prin urmare manevrat cu o diplomatie, cu o subtilitate de spirit, cu o varietate de procedee, care mi-au ascuțit facultățile și mi-au fost de un netăgăduit folos în cariera mea politică. Recunoștința mea depășește, în această privință, cu mult toate necazurile ce le-am îndurat doi ani de-a rândul.

După aceea era „Evenimentul“, acesta fiind ziarul colegului nostru Greceanu, era scris de asemenea în vederile noastre și nu mă pot plânge, cât a durat colaborarea cu Take Ionescu și prietenii săi, nu am avut nici o neplăcere din partea lor.

„Opinia“ lui Bădărău ar fi fost dispusă să ne creeze dificultăți, sentimentele intime ale celor ce o conduceau fiind germanofile, dar de când se descoperiseră faimoasele liste ale lui Gunther, de când se știa că Bădărău figura pe ele cu respectabila sumă de 500.000 lei, de când Take Ionescu refuzase să-i mai întindă mâna, Bădărău nu mai îndrăznea să ridice glasul. Gazeta lui era cu desăvârșire informativă și anodină, iar el într’o trăsurică sărăcăcioasă alerga de la o vie la alta, evita să se arate în parlament, se mărginea să facă afaceri cu intendența, în special cu cea rusească. A fost din partea noastră o greșală gravă că nu am luat măsuri penale împotriva tuturor aceluia care în timpul neutralității își vânduseră conștiința; când am vrut să orânduim cercetările judecătorești, a început dezastrul, iar toți vinovații cuprinși în hârtiile lui Gunther au beneficiat de acest concurs de împrejurări. De multe ori la Iași i-am atras atenția lui Brătianu că această toleranță slăbește moralul țării, îmi dădea dreptate, dar tot amâna și, din amânare în amânare, am ajuns ca să rămână toți nepedepsiți, ba mai mult chiar, ca unii dintr’înșii să ne sfideze mai pe urmă ei pe noi.

Firește adversarii noștri nu s’au dat în lături să declare că atitudinea lui Brătianu era dictată de interese de partid, se spunea pretutindeni că dânsul mușamaliza chestia fiindcă pe listele lui Gunther figurau partizani de-ai săi. Se șopteau chiar numele lui Ferechide și al lui Morțun. Adevărul este că, spre cinstea partidului liberal, nici un membru al său nu figura pe aceste liste, singuri doi gazetari evrei care scriau la „Viitorul“ și la „Independența“, doi nenorociți scribi, care erau trecuți cu sume modeste, Grosman și Johnson. Inutil să spun că i-am dat imediat afară de la ziarele noastre, în schimb listele erau pline cu numele prietenilor lui Marghiloman și chiar ai lui Take Ionescu. Mai mult, când după revoluția rusească s’au dezvăluit și tainele arhivelor imperiale rusești, s’a constatat că pe listele negre de la Petersburg figurau numeroși amici ai opoziției intervenționiste. Dar nici aci nu era un singur liberal.

Partidul nostru ieșise curat din toată corupția neutralității și, totuși, el era cel hulit, pe când acuzatorii lui erau vânduți Aliatilor, sau Puterilor Centrale. La urma urmei meritam această hulă, dacă nu am știut să ne apărăm onoarea cu hotărîre și să asigurăm prin aceasta izbânda adevărului și a dreptății.

Noi, partidul liberal, aveam două ziare, „Mișcarea“ și „L'Indépendance Roumaine“. „Mișcarea“ era ziarul organizației noastre din Iași, o conducea Nicu Maxim, o minte limpede și un spirit ponderat. Câțiva ziarști refugiați de la „Viitorul“, ca Hasnaș, Compotca, Tăușanu au venit să-i completeze și să-i întărească redacția. „L'Indépendance Roumaine“ a trebuit să fie reorganizată în întregime, am încredințat această sarcină amicului Drăghicescu, care a îndeplinit-o cu multă râvnă și cu mult devotament. Pe lângă el, ca redactor mai de seamă, era un tânăr evreu spaniol Algazy, secretarul lui Tavernier, un ziarist de mult talent, foarte muncitor, cu o inteligență foarte subtilă și care mă interesa în mod deosebit, fiindcă sintetiza toate calitățile curioase și îngrijitor de puternicei sale rase. După război Tavernier l-a luat cu el la Paris, unde și-a creat repede la „Le Temps“ o situație din cele mai bune și a murit în urma unei injecții din neglijența medicilor. L-am regretat cu atât mai mult, cu cât a lăsat în urma lui o familie numeroasă pe care o întreținea cu munca lui neobosită și o înconjura cu o dragoste și o solidaritate semită mișcătoare.

Mai târziu au apărut încă două ziare, unul numit „Acțiunea“ al unui anume Nicolau, fratele ziaristului din București cu același nume, și altul „România“, acesta din urmă fiind ziarul oficial al Marelui Cartier, ziar de front, care se vindea însă mult și la Iași. Inițiativa înființării lui o luase Generalul Prezan cu Principele Carol și era continuarea planului meu din primele zile ale declarării războiului. Ideea era de altminteri nu numai bună, dar și logică, Moldova era plină de scriitori băștinași și refugiați, ce întrebuințare mai bună li se putea da decât punându-i pe toți să scrie pentru a susține moralul soldaților și al populației civile. Mulți din acei aflători pe la diferite regimente au fost astfel aduși la Iași și mobilizați la redacția „României“, unde se constituie un comitet de redacție compus din Delavrancea, Minulescu, Corneliu Moldovan, P. Locușteanu, Goga, George Ranetti, Mihail Sadoveanu și Gongopol, Director fiind Sadoveanu, iar printre colaboratori Radu D. Rosetti, C. Bucșan, G. Rotica (bucovineanul), Aurel Marcu, C. Caranfil, D. Marmeliuc, Virgil Bărbat, Mircea Rădulescu, etc. Primul număr a apărut în Februarie, inspiratorul și conducătorul efectiv fiind aghiotantul Generalului Prezan, Maiorul Petrescu, un tânăr și necunoscut avocat din Ploiești, care luase în căsătorie pe sora Doamnei Prezan, fosta D-nă Negulescu, de altminteri simțitor mai bătrână decât el și care datora acestei împrejurări îndoitul privilegiu de a ocupa la adăpost un loc de încredere la Marele Cartier și de-a fi adus să joace prin „România“ rolul quasi politic de îndrumător al opiniei publice. Nu era lipsit de

oarecare inteligență, sau mai bine zis de acea facultate specific românească de-a prinde lucrurile cu ușurință și de-a se strecura cu șiretenie printre greutateți. Și-a închipuit însă prea lesne că este într'adevăr un mare personaj și a creat astfel protectorului său neplăceri și lui oarecari antipatii, care după război, când a fost din nou redus la singurele lui puteri și când o sentință de divorț l-a scos din rodnicul cerc al familiei Prezan, a căzut într'o obscuritate ce pare definitivă. Cu acest ziar însă nu aveam nici un amestec.

De cenzura propriu-zisă a ziarelor nu mă ocupam, Mavrodi o făcea, venea numai să-mi ceară dezlegarea în cazuri mai delicate și se ținea mereu în contact cu mine ca să cunoască vederile guvernului și ca să-i dau în toate problemele directivele cuvenite.

De „Mișcarea“ și de „L'Indépendance“ mă ocupam însă de aproape în fiecare dimineață, adesea chiar de două ori pe zi, Drăghicescu, Algazy, Haneș, Maxim venind la mine. Le dădeam instrucțiunile, le arătam chestiunile asupra cărora trebuiau să insiste, le înmănam extrase din ziare străine ce trebuiau folosite, le comunicam vești din teritoriile ocupate spre a le aduce la cunoștința publică cu comentariile necesare. Mai mult, dictam personal numeroase notițe și articole și răsfoind acuma în urmă colecția „Mișcării“, am fost mirat eu însumi de marele număr de articole scrise în întregime de mine și din care unele prezintă un viu interes, fiindcă oglindesc exact starea de spirit a guvernului românesc din acele mari și zbuciumate vremuri.

De asemenea în fiecare dimineață primeam vizita lui Tavernier de la „Le Temps“. Raporturile cu dânsul erau din cele mai plăcute, întâi fiindcă era tipul francezului simpatic și, al doilea, fiindcă se identificase așa de mult cu aspirațiunile și cu suferințele noastre, încât nu mai aveai cu el impresia că te aflai în fața unui străin. Prin dânsul comunicam presei franceze ceea ce socoteam trebuincios cauzei noastre și tot prin el se stabileau între mine și, deci, între guvern și misiunea franceză raporturi mai intime. În viesparul de intrigi al Iașilor refugiului multe incidente, multe greutateți au putut fi dejucate prin contactul meu permanent cu Tavernier. Cunosând adevărul, știind gândul nostru intim, era destul ca de la mine să treacă la legația franceză, sau la Generalul Berthelot, care în răstimp se mutase și el la Iași, pentru ca lucrurile să fie lămurite și neînțelegerile evitate.

Ceilalți corepenenți străini de ziare, atât de numeroși la început la București și la Iași, ne cam părăsiseră acuma. Cu Rușii nu aveam aproape nici un contact, revoluțiunea odată izbucnită se întorseseră în Rusia, se vede că cei mai mulți erau revoluționari camuflați, sau revoluționari în intimitatea sufletelor, și cu reînvierea libertății, Iașul cu mizeriile lui nu-i mai interesa. Mai des vedeam pe Braun și pe Dubochet, amândoi au avut atitudini corecte și ne-au adus serviciile. Braun, un evreu român anglicanizat în Brown era ofițer britanic printr'unul din acele miracole a căror taină

Evreii singuri o au. Era veșnic vesel, îndatoritor și optimist, trăia în intimitatea lui Rattigan, secretarul delegație, și izbutise să capteze bunăvoința mai greu de obținut a lui Thomson. Acesta din urmă îl învinuia îndeosebi că scrie o englezească imposibilă, (ba bine că nu – se mira și el că o scrie și pe aceea, după studiile superficiale ce le făcuse la București), dar îl tolera și îl întrebuința.

Bătrânul Bouchier, care de vremuri imemorabile era corespondentul ziarului „Times“ în această parte a lumii, își avea reședința la Sofia și era de un bulgarofilism cunoscut. În primele zile ale refugiului, cu cornetul său acustic a venit să mă vadă la Mitropolie. Nu își putea ascunde deseperarea de-a vedea țara sa în război cu scumpa lui Bulgarie, și bănuiesc că în fundul sufletului său Turtucaia și ocuparea Dobrogei i-au umplut inima de o nesfârșită bucurie. Față de noi avea sentimente de antipatie pe care nici confraternitatea militară cu patria sa nu a putut-o micșora. Abia venit la Iași nu a avut decât gândul să plece, și așa a făcut, s'a dus în Rusia întâi și de acolo în Anglia. Îndată ce armistițiul a fost iscălit, s'a întors la Sofia, unde bolnav, a apărut cu ultimele sale puteri cauza Bulgariei învinse și a murit acolo, Bulgaria recunoscătoare făcându-i funeralii regale. Pentru noi a fost mai bine că nu a rămas în Moldova, în starea de spirit în care se afla nu s'ar fi putut obține să trimeată la „Times“ decât informațiuni tendențioase sau chiar lămurit răuvoitoare.

Dubochet era un Elvețian palid, blond și delicat, reprezenta, pe lângă ziarele patriei sale, și un ziar francez, și ne-a arătat întotdeauna o sinceră prietenie, fiind neconținut de o corectitudine perfectă. Totuși este netăgăduit că acțiunea pe care o exercitam prin acești corespondenți și prin aceste mijloace restrânse asupra presei străine, erau insuficiente. Ne dădeam bine seama de aceasta prin știrile ce ne veneau de la Paris, de la Londra, de la Berna și din Italia, și, mai ales, prin cuprinsul ziarelor din acele țări.

În genere, în afară de presa franceză în care se puteau găsi din când în când unele excepții, presa Aliatilor noștri continua să se ocupe prea puțin de noi. Rareori apăreau vești din Moldova și adesea se strecurau note inexacte, sau chiar puțin amicale, care de fapt erau ecoul nesocotitelor clevertiri ale compatrioților noștri, sau al calomniilor vrășmașe trecute prin sita neutrilor Olanda și Elveția.

Am înțeles deci că pe lângă o acțiune mai intensă a legăturilor noastre din centrele respective, se impune o propagandă mai sistematică și mai hotărâtă.

În consecință, fiindcă la Iași erau mulți profesori universitari fără întrebuințare și, dintre cari unii aveau legături în Franța și doreau să plece la Paris, m'am gândit că cel mai bun lucru ar fi să le punem mijloacele cunvenite la îndemână și să-i trimitem acolo să facă propagandă. După diferite discuții s'a stabilit să plece 12, din care cei mai mulți de la Universitatea din București, și anume Pangrati, Hurmuzescu, Dănăilă, Lalescu, Pom-

pei, Drouhet, Ursu, Murnu, Mândrescu, Niculcea, Tapali și Găvănescu. Conducătorul echipei era Pangrati. Înainte de plecare am avut cu ei în întunecoasa odăiță ce îmi slujea de birou în casele Praja, mai multe întrevederi, în care le-am dat instrucții. Ca punctele asupra cărora urmau să insiste mai mult să fie bine precizate, le-am remis un memoriu scris în vederile noastre.

Din nenorocire, lipsiți de coeziune personală între ei neurmând un plan bine definit și metodic, abia sosiți în Franța, acești profesori, s'au împărșiat și rezultatele acțiunii lor au fost departe de a corespunde așteptărilor noastre. Nu este vorba, poate că au și ei circumstanțe ușurătoare, nici noi nu le-am pus la îndemână toate mijloacele materiale necesare, poate că nici legația din Paris nu le-a dat tot concursul. Dar ceea ce este neîndoielnic, oricare ar fi vina noastră a celor din Iași, este că sufletul apostolic a lipsit acestor reprezentanți ai înaltei culturi românești. Era cu atât mai trist, cu cât mulți dintre ei fuseseră tocmai în timpul neutralității printre cei mai nerăbdători și mai înflăcărați ai intrării în acțiune.

Tot pe atunci, părăsind direcția „Independenței”, a plecat la Paris și amicul Drăghicescu, care singur a făcut mai multă propagandă decât cei 12 profesori universitari laolaltă. Într'adevăr, cu tenacitatea sa de țaran oltean, Drăghicescu a alergat din redacție în redacție, a luat contact cu iugoslavi, cu Beneș și cu refugiați cehi și a adus reale servicii cauzei noastre naționale. În același timp un alt tânăr român Petrescu-Comnen pe care starea precară a sănătății sale îl trimise în Elveția, a întreprins pe socoteala lui acolo o operă de propagandă din cele mai rodnice. Înzestrat cu excepționale însușiri de propagandist, Comnen a întrecut chiar pe Drăghicescu, fără a reuși însă a-i depăși bunăvoința, care era desigur neîntrecută.

În același timp, fiindcă Bulgarii făceau o întinsă propagandă în favoarea drepturilor lor asupra Dobrogei, m'am adresat lui Iorga rugându-l să ne scrie o broșură prin care să răspundă argumentării bulgare și să scoată în evidență drepturile noastre asupra acestei provincii.

Iorga a consimțit bucuros și cu o repeziciune uimitoare a scris broșura cerută. Din nenorocire lucrarea sa era redactată într'un chip atât de încâlcit și prezentată într'o formă atât de puțin potrivită cerințelor propagandei încât serviciile pe care ni le-a adus au fost problematice. Când compar broșura lui cu cele redactate de Leeper și Mitrany, publicate în același timp de guvernul englez asupra legitimității revendicărilor noastre, eram cuprins de o cumplită melancolie. Cu fel și chipuri de precauții și de circumvoluțiuni am căutat să conving pe Iorga să schimbe puțin structura lucrării — a fost inutil. Ca de obicei considera sacrosanct tot ceea ce ieșise din pana sa, am tradus deci broșura în englezește și franțuzește, ca să mă țin de făgăduială, dar fără nici o iluzie asupra eficacității ei.

În aceeași epocă am stăruit de Goga să facă o broșură destinată propagandei în străinătate asupra chestiunii Ardealului. Apostol al cauzei și

literat de mare talent, mi se părea cu drept cuvânt cel mai chemat să formuleze în fața opiniei publice mondiale temeinicia revendicărilor noastre asupra ținuturilor din Ungaria locuite de Români.

Mi-a făgăduit fără prea mult entuziasm și pe urmă m'a purtat cu vorba. De câte ori insistam invoca vreo scuză și făgăduia că peste câteva zile se va pune pe lucru, pe urmă mi-a declarat că o să scrie, dar că îi mai trebuie puțin timp ca să o termine și astfel am intrat în faza amânărilor, unor exasperante amânări. Toate stăruințele mele au fost zadarnice, el a plecat în Rusia, de acolo la Paris și nu am mai auzit de această broșură. Eram indignat, consideram că era datoria lui să contribuie cu ceva la războiul dezrobirii Ardealului său și că a scrie din când în când — cât mai rar — un articol în „România“ și a te plimba pe străzile Iașului, era prea puțin pentru prețul Transilvaniei. Și azi mă întreb adesea de ce Goga nu a scris această broșură? Să fi fost rea-voință, un fel de-a manifesta ostilitatea sa împotriva guvernului, în special împotriva Brătienilor? Sau să fi fost pur și simplu lene, apatie de incorijibil sibarit? Enigma rămâne nedeslușită pentru mine.

Văzând aceasta și, îndemnat de Brătianu, m'am hotărât să redactez eu un memoriu în care să expun acțiunea noastră și scopurile ei. Se spuneau și se scriau atâtea inexactități asupra politicii urmărite de Brătianu, asupra planului de război și asupra felului cum se desfășurase acțiunea noastră militară la retragerea în Moldova, încât o restabilire a faptelor în adevărata lor lumină se impunea tot mai mult.

Memoriul l-am tradus în franțuzește, apoi cu ajutorul lui Brown și al lui Rattigan în englezește și l-am trimis la Paris și la Londra, ca să slujească de bază unor articole de ziare, unor broșuri care urmau a se tipări acolo și chiar propagandei orale a diferiților noștri prieteni.

Comunicările cu Apusul erau atât de anevoioase, trecea atâta timp până când o scrisoare din Iași parvenea la Paris și la Londra, încât memoriul meu a suferit întârzieri și am aflat pe urmă că, din lipsă de temeinică organizare, nici propagandiștii noștri oficiali și oficioși nu s'au folosit îndeajuns de el.

Nu din amor propriu de autor, dar pentru datele ce le cuprindea, cred că este păcat. Dar repet, chiar această acțiune de propagandă era insuficientă, am fi putut, am fi trebuit să-i dăm mai multă atenție.

Concomitent cu propaganda din afară, era nevoie să ridicăm și moralul țării înlăuntru. Toate știrile ce ne veneau de pe front erau excelente, moralul trupei era admirabil. Când vreunul din noi trecea printr'o criză de desnădejde, i se recomanda ca leac o vizită pe front. Trebuie să luăm în considerare faptul că trupele erau în refacere. S'a întocmit deci și aici un întreg plan și pe lângă acțiunea zilnică a presei, s'au organizat conferințe, festivaluri, concerte etc.

Iorga a ținut îndeosebi conferințe, întâi un ciclu pentru elevii școlilor

militare, pe urmă un alt ciclu pentru public – subiectul: „Principiul Naționalităților“. Mărturisesc că nu am urmărit aceste conferințe, știu însă că erau folositoare și că au contribuit, mai ales în primele timpuri când lumea era încă atât de deprimată, la întărirea credinței în biruința noastră.

Pe de altă parte, la Teatrul Național Mavrodi a organizat nu numai reprezentării care să slujească de distracții publicului din Iași și numeroșilor ofițeri ce reveneau în permisie de pe front, dar și o serie de festivaluri în onoarea Aliaților noștri. Primul s'a ținut la 19 Ianuarie, un festival româno-rus cu piese, muzică și dansuri rusești. Al doilea, la 26 Ianuarie, în onoarea Englezilor, cu muzică, piese și dansuri engleze și, pe urmă, în fiecare joi, au urmat pe rând, cu același program, festivalul francez, italian, belgo-sârbesc și românesc.

Fiecare din aceste festivaluri erau un prilej de manifestațiuni inter-aliatice, legațiunile, misiunile respective asistau la reprezentații și erau aclamate zgomotos de public. Lumea avea senzația că nu suntem singuri, simțea solidaritatea ce ne unea pe toți, speranțele renășteau. În calitatea mea de Ministru al Instrucției eram șeful suprem al teatrelor și, ca atare, silit să asist la toate serbările. Am putut deci să constat că ele au exercitat asupra moralului lumii, oricât de curios ar părea acuma, o mult mai simțitoare influență decât aș fi crezut-o când Mavrodi a venit să supună această idee aprobării mele.

De asemenea artiștii noștri mergeau prin spitale, declamau în fața bolnavilor versuri patriotice, cântau cântece, dădeau concerte. În această privință cel mai neobosit era Enescu, fără răgaz, pretutindeni și-a pus talentul în slujba nevoilor țării. Refuzând orice remunerații, făcând donațiuni generoase din modestele sale mijloace, stimulând pe cei mai tineri, alergând în toată Moldova, a fost admirabil. În acele grele ceasuri ale vieții noastre naționale el s'a dovedit a fi nu numai un mare talent, dar și un mare suflet. De atunci, la admirația ce artistul mi-a inspirat-o întotdeauna, s'a adăugat stima ce se cuvine omului. În entuziasmul meu mă gândisem să dau acestui vrednic fiu al neamului o mărturie publică a grațitudinii oficiale. Am sugerat deci Regelui să-i confere Marele Cordon al Coroanei, socotind că dacă Franța dăduse Marele Cordon al Legiunii de Onoare unui Saint-Saëns, România putea da Cordonul Coroanei lui George Enescu, cu atât mai mult cu cât acesta era cel mai mic din ordinele noastre și că îl purtau atâția miniștri obscuri și atâți demnitari obosiți. Regele însă, care în materie de decorații era de un rigorism invincibil, a respins fantezista mea idee, dând astfel prilejul juvenilității mele să afle încăodată că în societățile organizate pentru personalitățile excepționale continuă, și va continua încă multă vreme să nu existe criterii excepționale, aceste personalități fiind turnate și ele în tiparele obișnuite.

Toate aceste manifestațiuni intelectuale și artistice reușiseră prin im-

ponderabilele lor influențe să opereze transformări binefăcătoare în opinia publică în mijlocul mizeriilor și în roiul tifosului exantematic. Era cu atât mai trebuincios ca moralul să fie menținut cu cât interveneau iarăși o serie de evenimente, care nu puteau decât să contribuie la deprimarea generală.

În primul rând, după anul nou, au început să ne sosească mai numeroase și mai precise știri din București și din teritoriul ocupat. Ceea ce aflam era groaznic, nu numai din punctul de vedere material, dar mai cu seamă din punctul de vedere moral. Germanii ocupaseră toate casele celor plecați, locuințele principalilor fruntași politici erau devastate, în special a lui Take Ionescu, unde totul fusese distrus. De asemenea și casa Doamnei Pia Brătianu, vechea casă din Strada Colței, unde Ion Brătianu tătăl locuia în timpul marelui și istoricului său minister de doisprezece ani. Bătrâna Doamnă Brătianu, a cărei atitudine a fost admirabilă în aceste triste împrejurări, se retrăsese la ginerele său Dr. C. Cantacuzino. Trupele de ocupație găvind deci goală casa din Strada Colței, nu s'au mulțumit numai să o devasteze complet, dar au ținut ca o manifestație vădit anti-Brătienistă să o pângărească în cel mai murdar chip.

Dealtmieri acesta nu a fost singurul lor act de profanare. În nenumărate sate au băgat cai în biserici, au distrus altare, au pângărit icoane. Nu mai vorbesc de situațiunea economică, țara era golită de toate produsele ei în mod sistematic și populația românească redusă aproape la foamete. Toți prietenii, cei înrudiți cu conducătorii politici de intrare în acțiune alături de Aliați, erau percheziționați, insultați și mulți dintre ei deportați. Printre aceștia erau și unchiul meu Ioan Duca de la Curtca de Casație, un om de aproape 70 de ani, care în viața lui nu făcuse politică și care datorea această tristă onoare numai faptului că eram nepotul său. Nedreptatea mi se părea cu atât mai strigătoare, cu cât sărmanul meu Unchi era cu totul străin și de gândurile și de faptele mele politice.

O parte din cei deportați erau trimiși la mânăstiri și prin sate în interiorul țării și puteam nădăjdui că soarta lor nu va fi prea nenorocită. Dar ne parvenise zvonul că mulți erau deportați în Bulgaria și ne întrebam cu groază dacă vreunul din ei se va mai întoarce viu. Știam că prizonierii noștri de război erau maltratați în chip sălbatic de către vecinii de pe Dunăre, știam că mulți dintr'înșii muriseră de mizerie și de epidemii, nu ne era îngăduit deci să ne facem iluzii în privința deportaților așa-zisi politici.

O altă serie de civili suspectați de comandatura germană erau închiși de săptămâni întregi la Cercul Militar și la Hotel Imperial. Mackensen era stăpânul țării, birourile și le instalase la Athénée Palace, iar ca locuință particulară alesese casa lui George Meitani, lângă Ministerul de Război. Cu o escortă impunătoare se plimba călare pe străzi în fiecare dimineață și populația era sub pedeapsă obligată să-l salute, ca dealtminterea pe toți ofițerii superiori ai armatelor ocupante. Din diferite părți veneau însă confirmarea veștii că personal nu se purta rău, afecta chiar generozitatea

și grija imparțialității. Din subalternii lui foarte mulți se ilustrau printr'o desăvârșită brutalitate. Din muzee, de la Academie obiecte de valoare erau trimise peste graniță, îndeosebi la Sofia. Turcii profitaseră de ocazie ca să reia trofeele din războiul Independenței, tunurile care după 1877 fuseseră așezate lângă statuia lui Mihai Viteazul au fost cele dintâi expediate la Constantinopole. La Capșa se instalaseră Bulgarii, era răspunsul la o frază rostită câțiva ani mai înainte de către un moș teacă bulgar, oarecare: „dacă Românii mișcă vom merge să ne bem cafeaua la Capșa“. O și beau acum, dar nu numai cafeaua, ci și vestitele pivnițe în care fondatorul casei, răposatul Gr. Capșa, adunase ani de-a rândul cu stăruință și cu pricepere vinuri străine de mare preț.

Se spunea că Palatele regale, cel din Calea Victoriei, cât și cel de la Cotroceni, erau neatinsse și că ofițerii germani mergeau cu pietate să viziteze apartamentele în care locuise Regele Carol și Regina Elisabeta. De asemenea ca un omagiu adus Regelui, care nu își trădase patria germană, la Curtea de Argeș mormântul Regelui Carol era îngrijit cu o deosebită atenție și ostentativ acoperit de flori, în urma unor ordine expres primite de la marele comandament, unii afirmau chiar de la Wilhelm II personal.

Bulgarii în furia lor devastatoare ridicaseră într'o zi de la Mitropolie moaștele venerate ale Sf. Dumitru, patronul Bucureștilor, pretextul fiind că Sfântul era de origine bulgară. Populația orașului în general supusă și resemnată, s'a emoționat adânc de astă dată. Mackensen a fost rugat să intervină energic, ceea ce a și făcut. Amănunt curios: a trimis în gardă emisari în toate părțile și după câteva ceasuri Sf. Dumitru a fost regăsit, automobilul cu care răpitorii bulgari îl transportau spre Dunăre se stricase în drum pe șoseaua Giurgiului și nu mai putea fi urnit din loc. Bucuria credincioșilor a fost nespusă când Sfântul a fost reșezat în mijlocul Mitropoliei, se vedea aici un semn al Providenței. Dealtminterea de când teritoriul era invadat de inamic bisericile, de obicei goale, erau pline, în nenorocirea lor la noi, ca aiurea, lumea căuta alinare și nădejde în credința strămoșească.

Ni se mai spusese că Buftea era neatinsă, ceea ce dădea numeroșilor adversari ai lui Barbu Știrbey prilejul să-l acuze că este înțeleș cu Germanii și că urmărește să trădeze cauza Aliaților. Tot astfel se zicea că spitalele erau în mare parte închise și că Martha Bibescu, prin protecțiunea Kronprinz-ului și a lui Czernin, plecase spre Elveția. Fapt cert era însă că D-na Vintilă Brătianu cu un copil de 1-2 ani și cu D-na Sabina Cantacuzino, sora cea mai mare a lui Brătianu, erau închise la Mănăstirea Pasărea. Sălbăticiii absurde și inutile.

În schimb toți germanofiliile din timpul neutralității se lăfăiau triumfători pe ruinele naționale. Vestea comunicată de Comandamentul German a doua zi după intrarea trupelor lor în București, și anume că populația îi întâmpinase cu aclamații și cu flori, era dovedită a fi inexactă. Un grup de

Germani din București salutaseră cu entuziasm venirea compatrioților ca învingători într'o țară și într'un oraș care le oferise ani de-a lungul cea mai largă, cea mai prictenoasă și cea mai mănoasă ospitalitate. Delicatețea teutonă.

Populația românească era speriată, îndurerată și demnă. Politicienii germanofili nu mai aveau o atitudine scandaloasă, se prosternau în fața inamicului, se întreceau să îl slujească, să îi dea dovezi de devotament și de admirație. Insultau pe Rege, pe Regină, ce să mai vorbesc de guvern, pe acesta cădeau nu numai injuriile, dar și blestemele lor. Mai mult, spre rușinea neamului își denunțau compatrioții vindictei inamicului. În acest rol de denunțatori s'au ilustrat din nenorocire și mulți evrei. Știind mai toți să vorbească limba germană, au devenit din prima zi auxiliari indispensabili ai armatelor de ocupație. Desigur că mulți din ei s'au dovedit în îndeplinirea nenumăratelor misiuni, ce le erau astfel încredințate de comandatura inamică, cinstiți și omenoși. Mulți, adesea prea mulți, s'au arătat însă nedemni și răzbunători, contribuind astfel să provoace în rândurile populației rămase în teritoriul ocupat o recrudescență de anti-semitism care ne-a creat în epoca de după război serioase și foarte plicticoase dificultăți interne și mai ales internaționale.

Iar Doamne din înalta societate, ca de pildă Marie-Nicole Darvari, născută Bibescu și Eva Strat, dădeau ceaiuri și serate în cinstea ofițerilor germani și austrieci. La aceste macabre petreceri asistau cu o vinovată nesocotință, sau cu o nepermisă inconștiență, fel de fel de persoane pe care ne obișnuisem a le considera onorabile. Aflându-le numele ne cuprindea la Iași nu numai o justificată revoltă, dar o melancolie fără margini.

Omul de încredere al Comandaturei Germane era Carp. Cum a intrat la București, Mackensen a luat contact cu el și a încredințat administrația țării persoanelor desemnate de dânsul. Lupu Costache, Antipa, Nenițescu și Virgil Arion erau oamenii de încredere ai lui Carp. Lupu Costache, după cum am arătat-o, care fusese lăsat de Brătianu la Interne, a păstrat conducerea aceluia departament, dar în loc să ocrotească populațiunea s'a transformat în unealta plecată a Germanilor. Fără să înțeleagă că are de îndeplinit o misiune dureroasă în vremuri nenorocite, considera că ceasul triumfului ideilor lui Carp și al înfrângerilor concepțiilor lui Brătianu și Take Ionescu a sunat pentru totdeauna și era fericit și mândru că poate fi și el printre slujitorii de seamă ai acestei biruinți. Netrebnicul său fiu — cer iertare, dar nu pot găsi alt calificativ — dezbrăcat de uniforma lui, îl ajuta în îndeplinirea acestei triste misiuni și, prin imprudențele sale juvenile, trăda simțămintele pe care bătrânul cu barba lui impunătoare, cu felul lui patriarhal de-a fi și cu șiretenia ce i-o dădea experiența, reușea oarecum să le micșoreze. Nu încapă vorbă, scrupulozitatea aparentă a lui Lupu Costache nu a fost și ea decât foarte superficială.

De îndată ce Alexandru Sturdza s'a întors la București, Lupu Costache

I-a îmbrățișat și au început să lucreze împreună la pregătirea regimentelor române ce, alături de Puterile Centrale, trebuiau să lupte împotriva fraților lor din Moldova, împotriva Regelui, drapelului și armatei legale a României. Criminală încercare, bunul simț firesc al poporului român a respins-o cu un indignat dispreț! Nu este mai puțin adevărat însă că, săptămâni de-a rândul, lumea din București a putut vedea în sala consiliului de la Ministerul de Interne, la masa în jurul căreia atâtea hotărâri însemnate se luaseră pe vremuri, spre binele și gloria țării de către conducătorii României Mici, stând acuma față în față pe cei doi boieri moldoveni, pe cel ce trădase cu știință și pe cel ce trăda fără să-și dea seama că trăda, muncind împreună cu o caracteristică armonie la aceeași nefastă operă. Dealtminterea starea psihologică a lui Lupu Costache o aveau și colegii săi: Antipa jubila, se credea răzbunat de nedreptățile ce i se făcuseră îndeosebi de către Alecu Constantinescu și se vedea chemat de providență să facă fericirea agricolă și economică a României, lăsată până atunci pe mâini nepricepute.

Nenițescu, pompos și nu prea inteligent, se credea și el îndrituit să abuzeze de vremelnica și penibila putere ce o soartă vitregă i-o încredințase. Bătrânul Dumitrescu Bumbști, de la cooperatie, cu care lucrase ani de zile, venind să apeleze la el, nu s'a sfiit să-l maltrateze: „Du-te și cere să facă ce îmi spui prietenii Dumitale, domnilor care au vrut Transilvania!“ Acesta i-a fost straniul răspuns. Ce este drept, pe urmă s'a mai potolit, a devenit rezervat, bănuiesc că este cel dintâi care a întrezărit provizoriul și precaritatea situației lui, cel dintâi în sufletul căruia s'a născut îndoiala victoriei finale a Puterilor Centrale.

La începutul carierei mele politice avusesem la Băncile Populare raporturi bune cu Nenițescu, și veștile ce ne veneau peste tranșee la Iași, privitoare la atitudinea lui, mă întristau cu atât mai mult. Am însă datorită de conștiință să recunosc că cel puțin după război, spre deosebire de atâția alții, a avut demnitatea să înțeleagă că viața lui publică este sfârșită și, cu o resemnare cinstită, a dus în tăcere până la mormânt povara oprobiului moral ce îl apăsa.

Cel mai violent a fost însă Virgil Arion, firea lui pătimașă și haină îl predestina acestui rol pe care l-a jucat până la capăt cu cinism. Acuma, azvârlit la țarm de valurile României Întregite, ca o epavă nenorocită, el plimba de-a lungul zidurilor Bucureștilor spectrala sa siluetă impresionantă și sinistră. Când din întâmplare îl întâlnesc, mă întreb ce se zbate oare în acest suflet vizibil zdrobit, desparerea unor ambiții sfârșimate, sau remușcarea unor fapte fără scuză?

Marghiloman era decepționat că Germanii nu-i încuviințaseră încrederea lor, era gelos pe Carp. În consecință se ocupa de Crucea Roșie și se străduia să aline suferințele populației, îndeosebi a Bucureștilor. Își crea astfel o popularitate, de altfel meritată și politicește evolua spre Austro-

Ungaria, nepricepând cu lipsa lui organică de simț politic că în acel război și, mai ales în acea fază a lui, dacă chiar Berlinul se clătina, Viena nu mai însemna nimic. Pe urmă, treptat-treptat, a câștigat încrederea Germanilor la început atât de vădit disprețuitori față de el.

Despre Stere nu aveam nici o știre precisă, trista lui celebritate trebuia să se învedereze mai târziu. Maiorescu singur și-a păstrat demnitatea, când Mackensen l-a chemat a refuzat să se ducă, răspunzând cu mândrie că nu are ce vorbi cu cotropitorii patriei sale. Ducea în umbră și tăcere o viață de filozof bătrân, scria memoriu care tare mă tem că ne vor dezvălui multă răutate și vor prezenta numai un interes relativ.

Dar în mijlocul atâtor scăderi și deziluzii morale, atitudinea Primului Ministru al păcii de la București era oricum pentru noi la Iași un spectacol înviorător. În asemenea condiții la ce ne puteam aștepta din partea celor mici? Tzigara-Samurcaș era încântat să fie prefect de poliție al capitalei, putea da în sfârșit într'un cadru mai larg decât Fundația Carol curs liber apucăturilor sale autoritare. Pe Ion Filitti de la Externe, dispărut misterios din timpul retragerii la Focșani, îl regăseam nu fără revoltă sănătos și director la Teatrul Național. Dobrovici, un vechi prieten politic care ocupase în guvernările noastre diverse posturi de încredere, îl vedeam cu oarecare uimire primar al capitalei. Ne întrebam cu îngrijorare ce devenise adevăratul primar, Emil Petrescu, căruia îi lăsasem la plecare în sarcină orașul. În urmă am aflat că vrednica lui purtare nu fusese, bineînțeles, pe placul inamicului, care îl înlăturase mai întâi, și îl deportase în urmă. Toate acestea nu împiedicaseră însă pe prietenul Dobrovici să-i ia locul și să consimtă a juca acest rol odios. Iar culmea culmilor, Verzea, directorul poștelor, Ardeleanul care în timpul neutralității condusese serviciul nostru de spionaj, rămas la București la ultimul moment, cu toate că trebuia să vină printre cei dintâi la Iași, era în slujba vrăjmașului. Câtva timp a stat în capul primăriei, de fapt Germanii l-au numit întâi pe el primar al capitalei în locul lui Emil Petrescu. Dobrovici a fost al doilea primar de sub regimul ocupației, ceea ce desigur nu scuza întru nimic purtarea lui. Oricum, trădarea lui Verzea era tot atât de evidentă ca și a lui Sturdza, condamnarea lui chiar în contumacie se impunea imperios. Autoritățile noastre militare nu au șovăit să procedă la ea fără întârziere.

Dar rușinosul tablou nu se sfârșea nici aci. La durerile ce ni le pricinuiu aflarea acestor știri, veneau să se mai adauge și altele. Biserica se arăta și ea mai prejos de orice, îndeosebi Episcopatul. După cele întâmplate în toamnă, înainte de plecarea la Iași, de bună seamă, nu mă așteptam ca Mitropolitul Primat Conon să se fi transformat într'un Cardinal Mercier, dar cu adâncă mâhnire aflasem că împins de Virgil Arion se preta cu o condamnabilă pasivitate la toate cerințele comandaturii germane. Mackensen crezând într'o zi de cuviință să influențeze trupele noastre printr'un apel la indisciplină pornit de la cler, a cerut episcopilor noștri să iscălească

un manifest în acest sens, care a fost imediat aruncat în tranșee. Mitropolitul Conon a iscălit în cap și după el vicarul său, blondul și asceticul Nifon Ploșteanu, Arhiepiscopul Valerian Râmnicăneanu, fratele aproape centenar al vestitului Episcop Melchisedec, Arhiepiscopul Meletie Constanțeanul, directorul tipografiei cărților bisericești și cel mai arhifofil dintre înalții noștri prelați, Iosif, Arhimandritul de Scaun al Mitropoliei, Iconomul Ovidiu Muscelanu, directorul Cancelariei Sft. Sinod și a Consistoriului Superior Bisericesc, Economul Gibescu, Directorul Cancelariei Mitropoliei, ajuns pe urmă Episcop al Constanței și în sfârșit Scriban, Directorul Seminarului Central, un amestec ciudat de versalitate și de perfidie, al cărui nume firește nu putea lipsi de pe acest document, deși nu avea nici o cădere să-l subscrie.

Manifestul era intitulat „Chemarea Mitropolitului Primat“, și între altele conținea fraze ca acestea: „Ați apărat țara cu vrednicie. Datoria v’ăți făcut-o pe deplin. Mulți dintre voi ați căzut apărând moșia strămoșească. Astăzi puterile voastre sunt frânte. O singură datorie către țară mai aveți: să nu părăsiți pământul țării, să nu lipsiți România de puterile voastre, să nu puneți brațul vostru în slujba unei cauze străine. Stați pe loc, fraților!“

Ceea ce mă durea mai mult personal, era că în afacerea acestui oribil document a fost deaproape amestecat bunul meu prieten, camaradul meu de liceu, Grigore Pisculescu – Gala Galaction. Din școală încă Pisculescu avusese împinsă până la manie slăbiciunea de a se singulariza. Când războiul mondial a izbucnit, când marea majoritate a țării s’a rostit pentru intrarea în acțiune alături de Aliați, Galaction, de obicei atât de nepăsător față de zbuciumările politice, s’a manifestat de-o dată pentru Puterile Centrale cu o neofitică ardoare. Toate argumentele, toate stăruințele, toate rugămințile mele au fost zadarnice. Pentru acest suflet de apostol eu eram rătăcitul care trebuia salvat. La un moment dat am și încetat de a mai vorbi despre aceste lucruri cu el. Intervențiile mele nu aveau decât darul să întărească spiritul său de contradicție. Sunt convins și azi că, dacă opinia publică ar fi fost pentru politica germanofilă, amicul Pisculescu cu același avânt și cu aceeași sinceritate ar fi fost propovăduitorul înflăcărat al cuceririi Ardealului. Mai puțin orbit și cu ceva mai mult discernământ politic ar fi putut împiedica și pe Virgil Arion și pe Mitropolitul Conon să facă manifestul. Abia după izbândă și-a dat seama de tot odiul acțiunii sale, a plătit-o scump și printr’o creștinească viață a căutat să răscumpere pe urmă aceste păcate. Vechea, intima mea prietenie nu mi-a îngăduit ca victorios în România Mare să îi refuz iertarea mea. Dar fără îndoială că atitudinea lui Pisculescu în timpul războiului a fost cea mai dureroasă din suferințele prietenilor mele.

Din fericire pentru onoarea națională și pentru prestigiul bisericii noastre autocefale ortodoxe nenumărați preoți obscuri, de sat, continuau, înfruntând poruncile năvălitorilor și primejdiile denunțătorilor, să pome-

nească la slujbă pe Regele Ferdinand și pe Regina Maria, ca o modestă, hotărâtă și permanentă protestare împotriva încălcării patriei și ca o afirmare neînăbușită a încrederii lor în realizarea aspirațiilor naționale pentru care România trăsese spada.

Dar poate că mai dureroase și mai rușinoase decât sus arătatele manifestări ale înaltului cler, erau veștile ce le primeam despre atitudinea unora din ofițerii noștri prizonieri în Germania. Într'adevăr, de îndată ce a trecut la inamic, Alexandru Sturdza a căutat să convingă pe ofițerii noștri aflați în lagărele de prizonieri din Germania să se reîntoarcă în teritoriul ocupat ca să se pună în slujba comandamentului german, fie pentru a intra în administrația civilă, fie pentru a constitui acele legiuni militare care în criminala lui aberație trebuiau să ajute Puterile Centrale să izgonească de pe teritoriul Moldovei ultimile rămășițe ale armatei naționale de sub comanda Regelui „trădător“. Ajutat de câțiva nenorociți ca Livezeanu, în urmă șeful organizației național-țărăniște de la Vâlcea, Sturdza a pornit deci din lagăr în lagăr.

Spre cinstea corpului nostru ofițeresc, încercarea lui nu a reușit, afară de câțiva mizerabili, lipsiți de orice simț patriotic și de câțiva nenorociți atrași de perspectiva de-a se reîntoarce mai curând în sânul familiilor lor, ofițerii noștri, chinuiți și muritori de foame din lagărele germane, au respins cu indignare propunerile lui Sturdza și au rămas până la capăt credincioși cauzei neamului și drapelului țării. În unele părți Sturdza a fost întâmpinat chiar, precum se cuvenea, cu aspre și insultătoare cuvinte. Atunci și-a dat seama că speranțele lui se năruiau și, mai ales atunci, Mackensen a priceput că speranțele ce le pusese în Sturdza erau lipsite de temei, că în armata română era nu numai vitejie fizică, dar și probitate morală și conștiință națională și, prin urmare, că Germania comisese o nouă greșeală psihologică închipuindu-și că în rândurile acestei armate un Sturdza nu poate fi altceva decât o rară și tristă excepție.

Germanii aveau însă în acea perioadă grija și interesul să generalizeze cele câteva cazuri izolate, să le dea proporții exagerate, așa încât nouă ne parveneau la Iași zvonuri ce ne zdrobeau sufletele. În această atmosferă de decreștitudine morală și de scădere patriotică, ca o culme a ironiei, cel mai mare escroc al României contemporane, Bogdan Pitești, cunoscutul sibirit și amator de tablouri, pe care spiritul sarcastic al mulțimii anonime îl poreclise atât de bine Bogdan Ciupești, răzbuna și salva în forma cea mai lapidară onoarea națională.

Se știe că în timpul neutralității acest straniu personagiu încasase de la Germani sume considerabile pentru a determina, prin presă, în opinia noastră publică, un curent favorabil Puterilor Centrale. Bineînțeles, Bogdan Pitești încasase banii și nu făcuse în schimb nimic, sau mai nimic. Dealtminteri, să fi vrut și, cu reputația bine stabilită pe care o avea, nu ar fi putut face ceea ce în inexplicabila lor naivitate Germanii cereau și așteptau

de la el. În orice caz, puțin înainte de intrarea noastră în război, acoliții și spionii lui von dem Busche s'au desmeticit și și-au dat seama că au fost mistificați în modul cel mai îndrăzneț de un escroc în stil mare. Și furioși pe el că i-a escrocat, că s'au lăsat atât de lesne să fie înșelați, de cum au intrat în București una din primele lor griji a fost să se răzbune împotriva lui. Un ofițer de la comandatura germană, care știa românește, fiindcă locuise mai multă vreme la noi, a fost deci, pe dată, însărcinat să-l ridice pe Bogdan Pitești și să-l aresteze. Adus printre baionete în biroul ofițerului, acesta din urmă mai înainte de a-l trimite la închisoare pe cel ce își bătuse joc cu atât cinism de arginții poporului german, s'a crezut dator să îi repete pe un ton amenințător și răstit toate imputările pe care patria sa i le pune în cârcă.

În timp de o jumătate de oră Bogdan Pitești a ascultat imperturbabil groaznicul rechizitoriu al cărui leitmotiv era: „ești un escroc ordinar, ne-ai luat banii ca să ne faci serviciul cutare și cutare și nu ai făcut nimic, ai băgat banii în buzunarele D-tale, ți-ai cumpărat case și terenuri, te-ai îmbogățit cu nerușinare pe spinarea noastră. Ori, noi nu te-am cumpărat pentru aceasta, ci pentru a sluji interesele noastre“. În cele din urmă, Bogdan Pitești, solemn, s'a ridicat și, mângâindu-și liniștit barbișonul, a spus răspicat ofițerului uluit: „Da Domnule Ofițer, este adevărat, sunt un escroc, dar aș vrea să știu ce v'ați închipuit când ați întreprins acțiunea Dv. de corupție la noi? Ați crezut oare că veți putea cumpăra în România oameni cinstiți? V'ați înșelat amar, în această țară nu puteați cumpăra decât escroci, decât escroci ordinari ca mine“.

Mărturisesc că sunt ispitit pentru această replică de o admirabilă și atavică demnitate națională, nu să iert, dar să uit toată turpitudinea vieții lui Bogdan Pitești.

Oricum ar fi, în ce vremuri trăiam, un Sturdza trăda, un Carp, un Marghiloman pactiza cu inamicul, iar un Bogdan Pitești sintetiza mândria națională!

Brătianu avea dreptate când ne spunea mereu la Iași: „Până în cele din urmă vom învinge și visul nostru secular se va împlini, dar prețul împlinirii lui este chinuitor de dureros. Știam că va trebui să plătim unitatea noastră națională cu atâta sânge, nu am crezut însă niciodată că va trebui să plătim și cu atât noroi“.

În sfârșit, dacă la toate acestea vom adăuga faptul că presa Puterilor Centrale și, alături de ea, o bună parte a presei din țările neutre ce simpatizau cu Germania, ne atacau zilnic în chipul cel mai trivial și cel mai insultător, ne putem da seama și mai bine care putea fi în acele luni de la începutul anului 1917 starea noastră de spirit la Iași. Intr'adevăr, când zic că acea presă „ne ataca“ întrebunțez de fapt un eufemism, cuvântul brutal, dar corespunzător realității era „ne spurca“. Nu era infamie pe care să nu o spună, fie pe socoteala țării, fie pe socoteala familiei regale, fie pe soco-

teala noastră a guvernului. Dacă s'ar fi ținut seama de afirmațiunile acestor ziare, s'ar fi putut crede că suntem cel mai ticălos, cel mai abject popor din lume. Toate acestea fiindcă încercam să eliberăm pe frații noștri subjugăți, fiindcă aveam îndrăzneala să râvnim la îndeplinirea unității noastre naționale.

Bineînțeles nu dădeam tuturor acestor joase calomnii decât importanța ce o meritau, dar nu este mai puțin adevărat că era dureros să vedem că și aci inamicii noștri ne tratau cum nu cutezau să trateze pe nici una din marile puteri cu care erau în luptă. Ne era rezervat nouă privilegiul de a fi terfeliți în chipul cel mai scandalos și cel mai nemilos. Totuși pierdeam câteodată răbdarea. Printre altele îmi aduc aminte că, atunci când am citit că unul din cei ce ne insultă cu mai multă înverșunare este Ferdinand al Bulgariei, nu m'am mai putut conțeni și am scris în „Mișcarea“ din 14 Ianuarie 1917 un articol intitulat: „Trufia lui Ferdinand al Bulgariei“, în care după ce reaminteam cum se târșise la picioarele noastre pentru a nu înainta spre a-i ocupa capitala, spuneam: „Așa fiind să ne fie îngăduit să reamintim lui Ferdinand de Coburg, de la care nu cerem nici un fel de reciprocitate, că victoriile sunt trecătoare, că l-am mai văzut odată — pe la Noiembrie 1912 — trufaș în mijlocul izbândeii, să-și aducă aminte că împrejurările îl vor putea sili să ne ofere încăodată spectacolul umilințelor lipsite de demnitate, pe care ni l-a oferit în Iulie 1913“. Ceea ce s'a și întâmplat! Iar câteva zile mai târziu, la 20 Ianuarie 1917, scriam un nou articol, intitulat „Trădările Bulgare“, în care am arătat că această țară, care astăzi ne insultă, a trădat în ultimele decenii pe toți binefăcătorii ei, pe Ruși, pe Români, pe Englezi și pe Francezi.

Știam că ni se impun toate resemnările, înduram deci filozoficește și pe aceasta. Dar oricum era cu deosebire dureros când loviturile veneau de la ai noștri. Pe la sfârșitul lui Ianuarie ne-au venit la lași textele a două interviewuri de care românismul ar fi putut să fie scutit, un interview de la Carp și altul de la Marghiloman. Vă puteți închipui că la îndurerarea noastră se adăuga și un simțământ legitim de patriotică rușinare.

De astă dată, contrar obiceiurilor sale, Carp a fost mai circumspect, a pus pe un amic — Lupu Costache probabil — care asistase la vizita ziaristului, să spună ceea ce nu-i convenea lui să spună direct. Totuși în acest interview găsim între altele această frază cel puțin inutilă: „Nu știu ce intenții are Germania asupra României, ceea ce este sigur însă este că parlamentul nostru actual îi va stabili viitorul“. În asemenea momente un fost prim ministru și un șef de partid din România spunând aceste vorbe unui corespondent al ziarului maghiar „Pesti Hirlap!“

Ce pervertire a celor mai elementare datorii patriotice și a celui mai elementar simț de demnitate națională. Cât despre Marghiloman, el cel puțin a nesocotit orice prudență, orice rezervă și orice decență care îl caracterizau. După ce a avut precauțiunea să afirme de două ori că nu a vrut să-și

asume nici o răspundere în declararea războiului și că aceasta revine întreaga lui Brătianu, după ce cu același simț pătrunzător al realităților a insistat că Brătianu a vrut războiul de la început, că nu a fost cu sinceritate neutru niciodată, nu s'a sfiit să spună aceste groaznice cuvinte – reproduc integral din text: „La întrebarea dacă liberarea Românilor transilvăneni a fost cuvânt hotărîtor (în determinarea intrării în acțiune a României) el (Marghiloman) răspunse, după absoluta sa convingere că, nu exista în Transilvania nici în Banat iredenta românească. Români din Ungaria nu doresc desființarea graniței. Ei dau Regelui lor soldați credincioși“.

Ne putem închipui cu ce bucurie ziarul unguresc „Vilag“ înregistra asemenea declarațiuni și ce publicitate le dădea oficialitatea maghiară, încântată, dar desigur prea patriotică, ca să nu fie scârbită.

Ce este drept, toate aceste știri nu ne-au venit nici deodată, nici măcar în primele luni ale anului 1917, unele din faptele mai sus amintite s'au petrecut chiar mai târziu. Așa spre pildă Chemarea Mitropolitului Primat poartă data de 24 Iulie și făcea parte din măsurile chibzuite de Mackensen în momentul în care pornea ofensiva de la Mărășești, care avea drept scop izgonirea definitivă a trupelor noastre din Moldova. Dar am ținut să menționez laolaltă toate aceste știri, pentru că formau un tot, o atmosferă generală a căror ecouri răzlețe parveneau zilnic până la noi sub diferite forme și influențau moralul nostru, punând totdeodată și în opoziție atât de izbitoare ce se petrecea, se gândea și se simțea în Moldova cu ceea ce se petrecea, se gândea și se simțea în teritoriul ocupat.

În genere vorbind, nici nu ne mai putem da seama azi ce zid, ce despărțire completă era între noi și cei rămași dincolo peste tranșee. Niciodată nu aș fi crezut că o linie de trupe inamice poate în acest grad izola două părți de țară. Mai întâi, săptămâni întregi nu am știut nimic, dar absolut nimic, despre ceea ce se petrece în restul țării. Ai fi spus că trăim în două planete deosebite. Îmi aduc aminte și acuma cu ce curiozitate și uimire m'am uitat la prima scrisoare ce ne-a sosit din teritoriul ocupat, era o scrisoare adresată unei germane din Iași venită prin Crucea Roșie, via Berlin, Stockholm, Petrograd.

Târziu abia am început să aflăm câte ceva, dar numai zvonuri fragmentare și necontrolate. Primele informațiuni mai complete și cu adevărat serioase le-am avut prin DI. Dendramis, secretarul legațiunii grecești și printr'o funcționară a legațiunii americane, Miss Palmer.

Când am plecat din București au rămas acolo Vredenburgh, Ministrul Olandei, Dendramis și Vopicka, Ministrul Statelor Unite, cel dintâi din germanofilie, cel de-al doilea mă întreb și azi de ce, iar Americanul fiindcă primise însărcinarea să ia protecția supușilor francezi și englezi, în plus și în urma îndemnului nostru. Așa cel puțin populația putea la nevoie recurge la sprijinul reprezentantului unei Mari Puteri, singura de care Germanii aveau oarecare teamă și respect. Prezența acestor neutrii nu convenea însă

Germanilor, erau martori neplăcuți ai faptelor săvârșite de ei. Așadar, curând, după intrarea lor, i-au invitat să plece din București. Motivul invocat a fost că sunt acreditați pe lângă un guvern care nu mai există sau, dacă există, apoi există la Iași. Motivul era întemeiat. Vopicka, cu tot personalul său, a plecat în primele zile ale lui Ianuarie și, de la Berlin, a trimis-o pe Miss Palmer direct la Iași, iar el, s'a dus mai întâi la Washington, ca să ia contact cu guvernul său, sosind doar târziu, peste câteva luni, în capitala Moldovei. Purtarea și prietenia sa față de România îi dau dreptul la întreaga noastră recunoștință.

Vredenburgh, contrariu oricăror îndatoriri diplomatice, a stat până la sfârșitul ostilităților în Olanda și a mai avut cutezanța pe urmă să se plângă că, la plecarea sa oficială, nu i s'a dat Cordonul ce se da de drept tuturor miniștrilor plenipotențiarilor la expirarea termenului misiunii lor.

Iar Dendramis, corect, a plecat să-și regăsească șeful la Iași. Abia sosit a venit să mă vadă și, într'o convorbire de peste un ceas, mi-a povestit cu de-amănuntul tot ce știa. Spusele lui erau firește extrem de interesante pentru noi, deși nu fusese nici el în măsură, din cauza strictei supravegheri a Nemților să afle prea multe. Ceea ce dădea însă informațiilor lui un preț deosebit nu era atât ceea ce aflam, cât mai ales că prin el puteam verifica cele ce se zvoneau și, într'adevăr, Dendramis a confirmat unele din informațiile noastre, a infirmat categoric altele și ne-a permis astfel să ne facem o idee mai exactă a celor ce se petreceau cu adevărat în teritoriul ocupat.

Cât despre Miss Palmer, ea a dat în trecerea ei prin Petrograd un interviu foarte interesant, dar de fapt sosită la Iași am constatat că este mai puțin bine informată decât Dendramis. Ceea ce era mai ales demn de reținut în spusele ei, erau însă impresiile pe care le culesese în trecere prin Berlin, într'însele rezultând că în Germania este o foamete și o demoralizare care ne-au îmbărbătat mult.

Dar în mijlocul deznădejdiilor, privațiunilor, bolilor și nenorocirilor de atunci, ceea ce ne-a îmbărbătat mai cu deosebire au fost cele două mari evenimente care s'au întâmplat la începutul lui Martie și la sfârșitul lui Martie, adică revoluția rusească și intrarea în acțiune a Statelor Unite ale Americii. Știrea izbucnirii revoluției rusești ne-a surprins. Îmi aduc aminte și acum când Brătianu pe o dimineață cețoasă m'a luat de-o parte în poarta casei lui Costinescu și mi-a spus: „Am vești proaste din Petrograd. Din ceea ce îmi telegrafiază Diamandy mi se pare că este pe cale să izbucnească o revoluție. D-ta la cenzură ai primit ceva?“ Eu nu promisem nimic. Brătianu venise de la Petersburg cu impresiunea că revoluția este fatală, dar după război, ne întrebam deci nedumeriți ce a putut să se întâmple de trei săptămâni pentru ca lucrurile să fi luat de-o dată o întorsătură atât de neprevăzută? Diamandy, în răstimp, nu ne semnalase nimic deosebit. Pe de altă parte ne întrebam ce semnificație are revoluția? Este vorba numai de

detronarea Țarului, sau evenimentul are proporții mai întinse și forma însăși de stat este schimbată? În același timp ne chinuia gândul: revoluția aceasta va însemna continuarea mai hotărâtă a ostilităților, sau va fi izbânda curentului favorabil păcii separate?

Primele telegrame ne-au adus cu câteva ceasuri mai târziu vestea abdicării Țarului în numele lui și al fiului său, refuzul fratelui său, Marele Duce Mihai Alexandrovici de-a primi Coroana Imperială, instituirea unui guvern provizoriu cu Principele Lwov, Rodzianko președintele Dumei, Miliukoff șeful cadeților și Kerenski Ministru de Justiție. Toți Marii Duci aderaseră la noua formă de guvernământ, Duma trebuia dizolvată, o constituantă urma să fie aleasă cât mai curând. Rusia devenea un stat constituțional, o democrație modernă, poporul era în delir, cunoștea în sfârșit feririle libertății, iar noii conducători ai Rusiei proclamau hotărârea lor de-a duce lupta cu toată hotărârea alături de Aliați, până la deplina înfrângere a Puterilor Centrale.

Prima impresie, nu numai la Iași, dar și în celelalte capitale aliate, era că înlăturarea Țarului și a nefastei sale camarile este un noroc, că abia acuma Rusia va putea lupta cu toată tăria și aduce întreaga ei contribuție în eforturile generale ale Aliaților. Am trăit la Iași câteva zile pline de mari nădejdi, bucuria nu a fost însă de lungă durată. Două fapte au venit să o întunece, întâi, în mijlocul încrederii obștești, Brătianu sceptic și îngândurat clătina din cap și ne spunea: „O revoluție în mijlocul unui război, asta nu prea îmi place. Caut în istorie și nu găsesc nici un caz în care să se fi sfârșit cu bine“. Și a doua notă pesimistă ne venea de la Marele Cartier, ofițerii de acolo ne semnalau un prikas No. 2, căruia noi civilii nu îi dădușerăm nici o importanță. În virtutea lui soldații ruși erau dispensați să-și mai salute ofițerii. „Acest fenomen este grav“, spuneau ofițerii, „este sfârșitul disciplinei, este germele descompunerii oștirii rusești“. Deducțiile lor ne păreau exagerate, din nenorocire în curând evenimentele trebuiau să confirme prăpăstioasele lor preziceri.

Oricum, în tot cursul lunii Martie, optimismul a continuat să domnească în rândurile noastre și fel de fel de iluzii renășteau în noi. Am trăit alături ca doi dușmani, nu ca doi aliați, vina era a regimului țarist, acuma s'a sfârșit cu Mama Rusie, mentalitatea se va schimba, raporturile vor putea din nou să fie ceea ce trebuia să fie, va fi confraternitate militară și politică, cordialitate sinceră, ajutor reciproc. Într'un cuvânt tot ce am așteptat de la Ruși și tot ce nu a fost.

Aceasta era starea de spirit și, de unde în ultimile luni evitam pe Ruși, acuma lumea căuta să se apropie de ei, să-i cunoască, să-i invite. Pretutindeni moda era acuma să vorbești prietenește cu dâșzii, ziarele scriau articole elogioase, la teatru se pregăteau piese rusești, la concerte muzica rusească era la ordinea zilei.

Nu este vorba, excesul acesta de filorusism s'a izbit repede de indife-

rența rusească, Rușii rămâneau nepăsători față de pornirile noastre prietenești, și deși iluziile subzistau, atitudinea lor încetul cu încetul ne rechemă la simțul realității. Cred chiar că la sfârșitul lui Martie iluziile noastre s'ar fi spulberat cu totul, dacă la 22 Martie nu ne-ar fi venit știrea oficială a intrării în război alături de Aliați, deci și de noi, a Statelor Unite ale Americii.

Bucuria noastră — și cu drept cuvânt — a fost nespusă, am avut cu toții conștiința în acel moment că războiul este câștigat. Ultimele îndoieli ce mai puteau fi în sufletele noastre au dispărut, în fața unei coaliții la care mai veneau să se adauge și Statele Unite cu formidabilele lor mijloace militare și financiare, era matematiceste imposibil ca Germania să țină piept. Durata războiului putea fi mai lungă sau mai scurtă, încercările prin care urma să trecem noi Români, în specaial, puteau fi încă cumplite, dar rezultatul final devenea indiscutabil. Toate suferințele momentane nu mai numărau. Scopul pentru care declarasem război, unitatea națională ne apărea deja atinsă. În asemenea condițiuni ce mai însemnau răbdarea și resemnarea care ni se cereau? Nimic, sau atât de puțin, încât ni se părea o adevărată datorie să plătim acest tribut pentru suprema fericire ce ne aștepta.

Nici nu pot spune în ce stare de euforism politic ne aflam, chiar Vintilă Brătianu, de obicei atât de tăcut, atât de puțin expansiv în manifestațiunile lui sentimentale, nu își putea stăpâni entuziasmul, bucuria transfigurase fața lui posomorită. Îmi aduc aminte că ne-am dus împreună să exprimăm felicitările noastre tânărului Andrews, însărcinatul de afaceri american, ai fi zis că mergem nu la o vizită de curtenie, ci că luam Transilvania în stăpânire! Să zic că intrarea în război a Statelor Unite ne-a surprins ar fi exagerat, dar tot atât de inexact ar fi să spun că ne așteptam să primim această știre.

De câteva luni vedeam că evenimentele se precipitau în sensul intrării Americii în război. Intr'adevăr, după ce la sfârșitul lui Decembrie Aliații au respins cu hotărîre propunerile de pace ale Puterilor Centrale, Wilhelm II s'a hotărît să recurgă la războiul submarin și, în acest scop, a adresat neutrilor o notă prin care le aducea la cunoștință că de la 1 Februarie stil nou va întreprinde acest război submarin fără cruțare și fără deosebire, atât împotriva vaselor beligerante, cât și împotriva vaselor neutre. Comentând această notă într'un articol publicat în „Mișcarea“ de la 22 Ianuarie 1917 și intitulat „Ultima notă a Germaniei“, am conchis că o atare politică este mărturia stării desperate în care să află Germania și că nu avea alt rezultat practic pentru ea decât de-a exaspera pe neutri.

Așa s'a și întâmplat, la câteva zile în urmă America grav atinsă în interesele ei cele mai de seamă a rupt relațiunile diplomatice cu Imperiul German. Iată cum tot în „Mișcarea“ de la 28 Ianuarie (stil vechi) comentam acest eveniment, reproduc aceste fragmente pentru a arăta mai bine care era atunci starea noastră de spirit:

„Nu știm dacă ruperea relațiilor diplomatice va fi urmată sau nu de declarație de război. Desigur că pentru noi și Aliații noștri ar fi de o mare însemnătate ca Statele Unite să intre în război. Dar chiar dacă nu ar intra, chiar dacă s'ar mărgini la o simplă rupere a relațiilor diplomatice, atitudinea lor are o deosebită însemnătate, ea reprezintă o netăgăduită victorie morală pentru Aliați. În fine, chiar din punctul de vedere practic, ruperea relațiilor diplomatice dintre Germania și Statele Unite va fi de folos Quadruplei Înțelegeri, fiindcă, în loc să aibă în fața ei o țară cu o neutralitate strictă sau indiferentă, va avea în fața ei o țară cu o neutralitate binevoitoare.

„De aceea, fără a exagera deocamdată rezultatele atitudinii Statelor Unite, avem tot dreptul să ne bucurăm și în interesul scopurilor comune și al idealurilor umanitare pentru care luptăm, să felicităm pe președintele Confederațiunii Americane pentru nobilul gest pe care l-a făcut și care îi asigură un rol de seamă în groaznică învâlmășeală ce însângerează astăzi popoarele lumii“.

Totuși intrarea în război a Americii era un vis așa de frumos, încât nu îndrăzneau să fim siguri că se va înfăptui, deși semnele se înmulțeau. Întâi America hotărîse înarmarea vaselor ei pentru a se putea apăra împotriva atacurilor germane și, pe urmă, când submarinele Kaiserului au scufundat câteva din vapoarele ei, indignarea în tot cuprinsul Statelor Unite a fost atât de vie, încât păreau cu toții cuprinși de o adevărată înfrigurare războinică. Desigur că speranțele noastre renășteau cu aceste manifestări, dar parcă tot nu cutezam să dăm liber curs bucuriei noastre crescânde. În asemenea condițiuni este lesne de înțeles ce explozie de entuziasm a fost când telegrama oficială a sosit la Iași.

În această atmosferă de speranțe și de încredere deplină în viitor am ajuns la sărbătorile Paștelui. Tifosul exantematic începea să fie în descreștere, zăpada se topise, primăvara își făcuse binefăcătoarea apariție. Răscolirii generale din primele luni îi urma o așezare mai temeinică în toate părțile. Din Rusia aveam asigurări că războiul va continua cu mai multă energie și cu o mai sinceră colaborare ca sub regimul țarist. America ne dădea siguranța victoriei finale, Miss Palmer confirma starea desperată din interiorul Germaniei, Paștele ni se înfățișa ca o îndoită înviere, cea creștinească și cea națională.

Potrivit protocolului, în Vinerea Mare și în noaptea Paștelui, s'au oficiat slujbele cu fastul cuvenit la Mitropolie, în prezența Regelui, a Reginei a familiei regale, a miniștrilor, a autorităților civile și militare, a misiunilor străine, a numeroși ofițeri ruși. Spectacolul era și impunător și mișcător, Lordul Thomson l-a descris destul de bine într'una din cărțile lui.

A doua zi am plecat pentru câteva zile la Maxut (proprietatea familiei Polizu) ca să mă odihnesc, erau după o muncă încordată de atâtea luni primele mele ceasuri de adevărată reculegere. Pe drum, până la Hârlău,

alternau câmpiile cu grâu răsărit precum și sinistrelle schelete de cai morți, imagine simbolică a cărei obsesiune mă urmărea. Moartea aparținea trecutului și corbilor cari roteau în jurul ei, viața reapărea pretutindeni sub soare plină de făgăduieli și de roade.

Am fost zdrobiți, dar reînviăm.

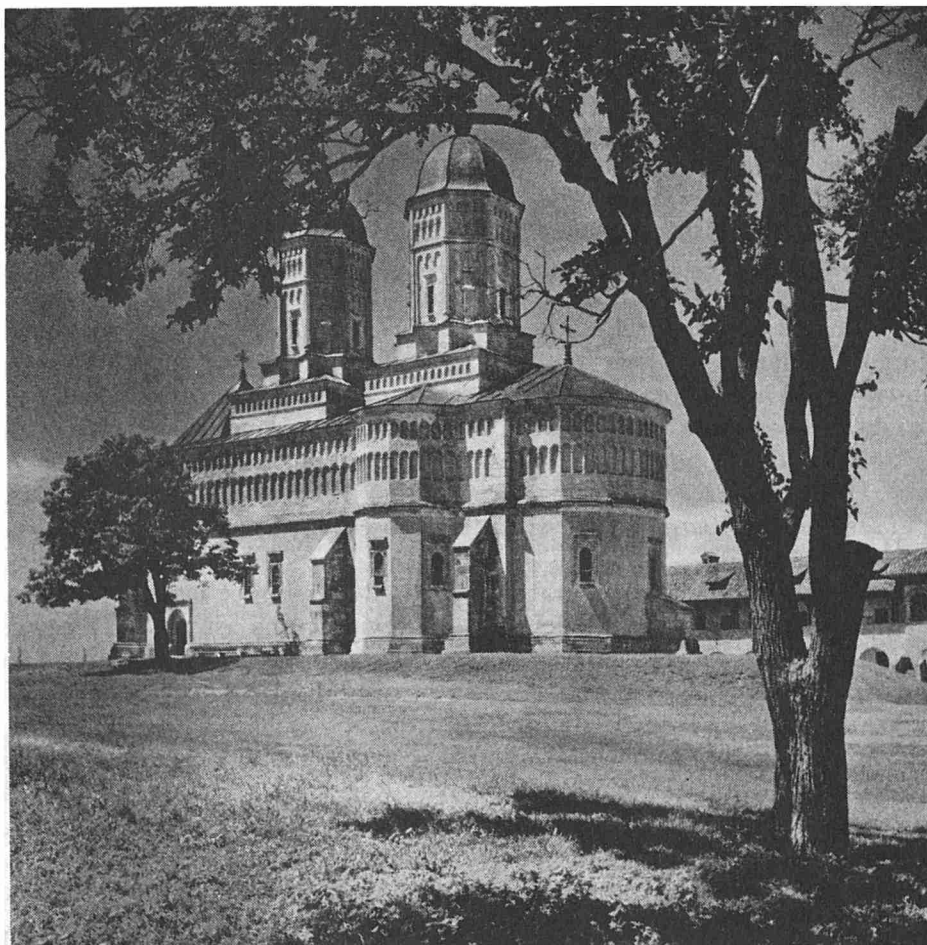

Fig. 8: Biserica Mănăstirii Cetățuia din Iași

CAPITOLUL TREIZECI ȘI PATRU

1917

REFORMELE – PARTIDUL MUNCII

Pe când se întâmplau aceste evenimente, unele tragice, altele dătătoare de așa mari speranțe, în sânul guvernului se pregăteau hotărâri care în ce privește viața internă a țării trebuiau să aibă o epocală însemnătate.

Într'adevăr, în a doua jumătate a lunii Martie s'a hotărât înfăptuirea celor două mari reforme care urmau: una, votul obștesc, menit să schimbe înfățișarea politică a României și, cealaltă, exproprierea, care urma să prefacă cu desăvârșire structura noastră economică.

Se știe că parlamentul, refugiat la Iași, fusese ales în 1914 cu mandatul expres din partea alegătorilor de a proceda la revizuirea pactului nostru fundamental în vederea înfăptuirii acestor două mari reforme și că, prin aceasta, era o cameră constituantă, iar nu o simplă cameră ordinară.

Se mai știe că potrivit acestui mandat camera începuse lucrările ei în Iunie 1914, că alesese o comisie care urma să îi prezinte proiectele convenite în sesiunea de toamnă 1914 și că totul fusese întrerupt după izbucnirea războiului mondial.

Am expus pe larg considerațiunile atât de temeinice care au dictat atunci această hotărâre, este deci inutil să revin acum asupra lor. Ceea ce vreau astăzi este să arăt cum am fost aduși sau, mai bine zis, cum a fost adus Brătianu la Iași în Martie 1917 să scoată reformele din cartoanele Adunării și să treacă la imediata lor înfăptuire.

S'au spus atâtea în această privință, s'au creat atâtea legende, s'a spus de unii că datorăm reformele intervenției Regelui, s'a afirmat de alții că tot meritul trebuie atribuit revoluției rusești, așa încât cred că restabilirea imparțială a adevărului se impune.

Iată deci cum s'au petrecut lucrurile. Morțun, care pe vremea aceea era Președintele Camerei, locuia la el la Broșteni, în județul Roman. Venea însă la Iași, destul de des spre a lua contact cu noi și gurile rele, dar bine informate, susțineau că mai cu seamă ca să vadă o prietenă ce îi era scumpă. Fapt este că Brătianu profita de aceste vizite pentru a afla care este starea de spirit în interiorul Moldovei și, în special, la sate. Brătianu con-

statase că informațiile lui Morțun erau bune, corespunzând întotdeauna realității și, de aceea când a izbucnit revoluția rusească și când au început să se manifeste oarecare acte de indisciplină în rândurile trupelor rusești, acumă atât de numeroase pe teritoriul nostru, dânsul l-a chemat și l-a rugat să facă un mic turneu în regiunea Roman-Piatra Neamț, spre a vedea ce repercusiune are această stare de spirit asupra populației noastre civile, îndeosebi asupra celei rurale.

Așa fiind Morțun a venit într'o zi pe care nu o pot preciza, dar care cu siguranță a fost între 10–20 Martie, și i-a raportat lui Brătianu că starea de spirit a populației românești este excelentă, că revoluția rusească nu a impresionat întru nimic imaginația populară, că în armată continuă a fi un avânt admirabil, că printre civili la sate, ca și la orașe, domnește față de Ruși aceeași neîncredere, aceeași surdă ostilitate și că printre intelectuali se răspândește tot mai mult credința că o Rusie constituțională va fi mai dreaptă cu noi decât Rusia Țaristă și va duce fără șovăire războiul până la capăt.

Dar Morțun a adăugat: „Totuși eu m'am gândit la ceva: nu ar fi bine să profităm de această atmosferă ca să aducem reformele? În afară va produce o impresie din cele mai bune, va crea între noi și noua Rusie o comunitate de idei, care nu poate să se răsfrângă decât în bine asupra raporturilor noastre militare, iar înlăuntru conservatoii, prinși între considerațiunile de ordin extern și între entuziasmul ce la anunțarea acestei știri va cuprinde armata, vor capitula mai ușor, decât ar fi capitulat în vremuri obișnuite.

Gestul avea ceva teatral care plăcea lui Morțun — i s'au reproșat atât de des atitudinile lui de actor — încât un simțământ de dreptate mă silește să recunosc că de astă dată această slăbiciune l-a împins la cea mai fericită inspirație din viața lui. Brătianu a fost imediat sedus de propunerea lui, dar precaut cum era și obișnuit să nu ia hotărâri grave fără o matură chibzuială, i-a spus că idea i se pare foarte fericită, dar că vrea să se mai gândească înainte de-a îi da un răspuns decisiv.

Fapt este, când am venit la Brătianu a doua zi, el mi-a vorbit îndată de sugestia lui Morțun, mi-a mărturisit că pe măsură ce se gândește la ea, o găsește mai nimerită, dar că problema este prea gravă ca să ia o hotărâre pripită că, prin urmare, va mai medita asupra ei și că mă roagă și pe mine să îi comunic părerile mele. Eu i-am răspuns pe dată că propunerea lui Morțun îmi surâde, că socot că ea trebuie adoptată, dar că mă voi gândi și eu ca să văd dacă reflexia și examinarea tuturor argumentelor și obiecțiilor vor confirma prima mea impresie.

După două-trei zile Brătianu, care în răstimp consultase pe Vintilă, pe Alecu Constantinescu, pe Ferechide, pe Costinescu și mi se pare pe Mârzescu și desigur pe fratele său Dinu, mi-a spus că s'a hotărât și că rămâne acumă să trecem la stabilirea planului de acțiune. El va vorbi personal cu

principalii fruntași ai partidului, noi, adică Vintilă Brătianu – care de la început s'a arătat a fi un entuziast propovăduitor al ideii lui Morțun – Mârzescu și cu mine, trebuia să vorbim cu deputații și cu senatorii, ceea ce nu era tocmai o misiune grea, fiindcă afară de unele excepții, toți erau nerăbdători să vadă reformele înlăptuite.

Alecu Constantinescu a fost însărcinat să sondeze pe Take Ionescu, iar eu pe Iorga. Cu acesta din urmă a fost ușor, am înțeles îndată că principial nu avea nici o obiecție de formulat, dar că, vanitos cum era, aștepta pentru a se rosti să fie solicitat de Brătianu personal. În consecință, dânsul i-a făcut imediat o vizită, a fost foarte amabil cu el, l-a lăudat și, din acel moment, Iorga ne-a dat un concurs întreg, leal și desigur prețios în această problemă.

Cu Take Ionescu lucrurile au mers mai greu, el personal – conservator prin accident, nu prin convingere – înțelegea nevoia reformelor și nu simțea în sufletul său imboldul necesar pentru o acțiune de rezistență. Dar nu era singur, era înconjurat de elemente ce împingeau conservatorismul până la reacțiune și, în împrejurările de atunci, mai mult decât oricând, era sărmanul prizonierul acestor elemente.

În guvern Mișu Cantacuzino și Greceanu, în afară de guvern Nistor Cin-cu, Pavlică Brătășeanu, Argetoianu, erau violent ostili unor atari reforme. În consecință, Take Ionescu s'a arătat surprins de această propunere neașteptată și speriat de greutatea ce i le va crea în rândurile partidului său. Totuși sub imboldul lui Brătianu pe de-o parte, și al lui Alecu Constantinescu care îl urmărea ca umbra, pe de altă parte, el a început, cu multe precauțiuni, să ia contact cu prietenii lui.

În acest răstimp a intervenit un eveniment pe care nu îl prevedeam și care a contribuit mult să precipite lucrurile. Într'adevăr, la 21 Martie Regele a plecat pe front la armata a doua de sub comanda lui Averescu și la Răcăciuni fiind în ziua de 22 Martie 1917, sub un nuc pe o luncă dintre șoseaua națională și dealul Siretului, a rostit în fața trupelor adunate acolo un discurs senzațional în care se aflau următoarele cuvinte:

„Vouă fiilor de țărani cari ați apărât cu brațul vostru pământul unde v'ați născut, unde ați crescut, vă spun Eu, Regele Vostru, că pe lângă răsplata cea mare a izbândeii, care va asigura fiecăruia recunoștința neamului nostru întreg, ați câștigat totdeodată dreptul de a stăpâni într'o măsură mai largă pământul pe care v'ați luptat. Eu Regele Vostru voi fi întâiul a da pilda. Vi se va da și o largă participare la treburile publice“.

Când cuvintele regale s'au știut la Iași a fost, cum era și firesc, o emoție generală. În toate cercurile bucurie și entuziasm, în lagărul conservator însă o adevărată consternare. La primul consiliu de miniștri Take Ionescu și Mișu Cantacuzino erau furioși, tema lor era că Regele nu avea dreptul să ție un asemenea discurs fără aprobarea guvernului. Take Ionescu a spus: „Chiar dacă a prevenit pe Brătianu, ceea ce sunt sigur că a făcut, nu admit

să nu mă fi prevenit și pe mine. Guvernul acesta nu este un guvern omogen, este un guvern de concentrare, prin urmare Regele nu are dreptul să angajeze o chestiune de o asemenea însemnătate fără ca să se fi înțeles cu ambele partide reprezentate în guvern“.

Brătianu lipsea, nu îmi pot aduce bine aminte dacă era dus pe front, sau la Onești cu Știrbey, în orice caz nefiind la Iași și neparticipând la consiliul, unde de altfel atitudinea conservatorilor provocase oarecare vâlvă, am luat eu cuvântul și am arătat lui Take Ionescu că supărarea lui era nejustificată, fiindcă la urma urmei ce spusese Regele? Declarase că reformele se vor vota imediat, precizase în ce sens se vor realiza, luase oare vreun angajament în privința proporțiilor reformei electorale sau a exproprierii? Nici de cum, Regele se mărginise, de fapt, să repete aproape cu aceleași cuvinte cele ce erau cuprinse în mesajul tronului citat cu câteva luni în urmă la deschiderea corpurilor legiuitoare, și am conchis zicând: „Nu știu ceea ce s'a petrecut, nu am fost în curent cu nimic, discursul Regelui a fost pentru mine o surprinză tot atât de mare ca și pentru Dv., dar vă mărturisesc în toată sinceritatea că nu văd ce imputare i se poate face. Cred că el era perfect îndreptățit să repete în fața trupelor cuvintele dintr'un mesaj regal subscris de întregul guvern, de noi liberalii ca și de Dv. conservatorii“.

Temeinicia acestei argumentații era atât de vădită, încât Take Ionescu s'a liniștit îndată, Greceanu a rămas gânditor, singur Mișu Cantacuzino a continuat să pufuiască prin colțuri. De fapt ce se întâmplase? Brătianu pusese pe Rege în curent cu intenția lui de a precipita înfăptuirea reformelor, deși nu sunt sigur că îi comunicase chiar aceasta ca fiind din partea sa o hotărâre definitiv stabilită. Iar Regele plecase la Bacău în inspecția trupelor, fără gândul de-a ține acest discurs și, ca atare, fără a mai fi luat vreo înțelegere cu Brătianu, sau a-i fi cerut vreo dezlegare.

Pentru a înțelege bine situația trebuie să reamintesc că pe vremea aceea Generalul Averescu la Bacău făcea mai multă politică decât militarie, cei din jurul lui, în special Grigore Filipescu, îl împingeau să formeze un nou și mare partid și, de fapt, la Cartierul lui General se organiza metodic și cu o admirabilă tenacitate partidul care a doua zi după încetarea ostilităților trebuia să înlocuiască vechile partide istorice din vremurile acuma apuse ale României Mici. Principial deci nu era exclus ca Averescu să încerce o agitație în privința reformelor, pentru ca mâine să poată revendica în fața opiniei publice paternitatea lor. Personal cred însă că în realitate teama lui Știrbey a fost nejustificată, oricât de mare ar fi fost cutezanța lui Averescu — și era mare — totuși nu socotesc că ar fi îndrăznit să meargă până a se deda la o manifestațiune cu un caracter vădit politic. Pe de altă parte, nici Grigore Filipescu, nici ceilalți inspiratori ai lui Averescu nu erau partizanii reformelor, ei visau un nou partid bazat pe principii conservatoare.

Oricum ar fi, pornind de la această temă și de la aceste considerațiuni,

Barbu Știrbey a determinat pe Rege să ție discursul de la Răcăciuni și, în grabă, i l-a redactat. La obiecțiunile Regelui că ar fi trebuit să previe măcar pe Primul Ministru, Știrbey a răspuns că la urma urmei Regele nu repetă decât cele făgăduite prin mesaj și că, având în vedere gândurile lui Brătianu, nu numai că această manifestație regală nu îi va displace, dar, dimpotrivă, va ajuta acțiunea ce vrea s'o întreprindă, și astfel Miercuri 22 Martie 1917 Regele a rostit istoricul său discurs de la Răcăciuni.

Când Brătianu s'a întors, explicația cu Regele a fost lesnicioasă și naturală. Fără vreo înțelegere prealabilă, Regele îi dăduse o puternică mână de ajutor în lupta ce trebuia s'o întreprindă cu conservatorii pentru definitiva înfăptuire a celor două mari reforme democratice.

Într'adevăr, lupta cu conservatorii abia începea, Take Ionescu își dădea toată osteneala ca să ne ajute, fiindcă mintea lui înțelegătoare îi arăta lămurit că realizarea acestor reforme nu mai poate fi evitată. Dar rezistențele ce le întâmpina erau mari. Mai dârz decât toți era D. Greceanu, Ministrul Comunicațiilor, care și-a dat demisia. Totuși după câteva zile — căci în vremurile acelea ritmul evenimentelor era de-o repeziciune deosebită — afară de rare excepții conservatorii au admis principiul necesității de a purcede imediat la votarea reformelor și am intrat, astfel, în faza a doua, în faza discuțiilor și a tocmelilor. Fază anevoioasă, foarte anevoioasă.

În ceea ce privește reforma electorală, neînțelegerile nu erau prea mari, s'a ajuns repede la concluzia că singura formulă posibilă este adoptarea votului obștesc. Au mai încercat pe ici pe colo unii să ceară limitarea dreptului de vot la știutorii de carte, sau să-l subordoneze unor anumite condițiuni, dar argumentele lor erau prea șubrede pentru a rezista unei analize serioase. S'a discutat mai mult compunerea Senatului, dar fiindcă deocamdată nu urma să se stabilească formula definitivă, ci numai să se fixeze un cadru general de constituire a maturului corp, conservatorii s'au mulțumit repede cu asigurarea pe care le-am dat-o că Senatul nu se va alege pe aceleași baze ca adunarea deputaților, că va fi adoptată o bază mai restrânsă și că anume interese sociale vor fi neapărat reprezentate, într'o formă sau alta, în noua lui compunere.

În schimb, din primul moment discuțiunile au fost vii și aprige în privința modalităților reformei agrare. La 1914, când se discutase exproprierea în camera de revizuire și, pe urmă, în comisia instituită de constituantă, era vorba să se exproprieze aproximativ vreun milion de hectare din întinderea arabilă a proprietății mari. Pentru noi liberalii era evident că această întindere, pe care mulți dintre noi o consideram neîndestulătoare la 1914, nu putea fi azi luată nici măcar ca bază de discuție. Statisticile amănunțite fuseseră lăsate la București în momentul evacuării, singur Alecu Constantinescu avea într'un ghiozdan unele date cu caracter general. Știam însă cu toții că în cifre rotunde întinderea cultivabilă a proprietății mari se urca la vreo patru milioane de hectare.

După un schimb de vederi ce a avut loc între noi miniștrii liberali, am căzut de acord că spre a fi efectivă, spre a răspunde cu adevărat nevoilor țărănimii, ar trebui ca exproprierea să cuprindă două treimi din proprietatea mare și, în consecință, am fixat întinderea de expropriere la cifra de 2.500.000 hectare. Când am comunicat această cifră colegilor conservatori au sărit în sus. Tot ce voiau să conceadă — și încă aceasta cu greutate — era 1.500.000 — 1.600.000 hectare, adică ceva peste o treime. Le-am arătat îndată că această cifră este absolut insuficientă, că odată ce facem o asemenea reformă trebuie într'adevăr să rezolvăm problema agrară de care România suferă de atâția ani, iar nu să recurgem la jumătăți de măsuri, care vor tulbura țara și dezorganiza producția, fără a ne aduce în schimb nici unul din foloasele reale pe care țara este în drept să le aștepte de la transformarea radicală a repartiției ei financiare. Mai mult, am învederat colegilor noștri conservatori că, chiar din punctul lor de vedere strict conservator, nimic nu poate fi mai primejdios decât să trezești speranțe și să nu le împlinești. O atare politică ar deschide larg pentru viitor porțile tuturor demagogiilor.

Take Ionescu alerga de la unii la alții ca să determine pe prietenii lui să mărească cifra și pe noi să ne reducem pretențiile. Soarta lui nu era de invidiat, fiindcă dacă la noi găsea hotărîre, dar umanitate și spirit de conciliațiune în anume măsură, la prietenii lui găsea îndârjire, amenințări și chiar maltratare. Din informațiunile ce parvneau până la noi rezulta limpede că avea de luptat cu o adevărată răzvrătire a partizanilor săi. Mișu Cantacuzino intriga, și față de noi căuta să scape prin tangențe, contesta statisticile, se agăța de amănunte. Delavrancea tăcea și ofta, avea aerul să spună „cu inima sunt cu voi, azi mai mult decât oricând a reînviat în mine liberalul din tinerețea mea, dar ce vreți, nu mă pot desolidariza de prietenii și de partidul meu!“ Personal aveam impresia că stătea încă sub teroarea amenințărilor spectrului lui Nicu Filipescu.

Argentoianu spumega, amenința și ațâța rînd pe rînd când pe Cuza, când și pe Matei Cantacuzino. Dr. Istrate, un democrat rătăcit și el pe meleagurile conservatorismului României antebelice, se văita pretutindeni cu gesturi largi și cu barba în vînt, că o înțelegere nu se poate stabili pe o mare chestiune națională și în astfel de împrejurări solemne. Pavlică Brătășeanu și Nistor Cincu torturau pe bietul „Belzebuth“ până ieri șeful lor zeificat, iar Mitică Greceanu, ca să manifeste nemulțumirea sa nu se mărghinea nici să respingă sistematic toate formulele tranzacționale, nici să demisioneze din guvern, el se retrăsese la Stanca și refuza să mai vie la Iași, sau să mai primească pe cineva.

Îmi aduc aminte că Miercuri sau Joi din Săptămâna Patimilor am fost la Stanca împreună cu Ducele de Luynes, ca să îi arăt parcul și splendida vedere asupra văii Prutului și dealurilor Basarabiei, pe atunci încă cotropită. Când să intrăm pe poartă întîlnim pe Greceanu călare, cu mânuși albe

pleca în inspecție pe moșie. Fără a scobori totuși de pe cal, a fost firește foarte amabil cu un personaj de aristocratică însemnătate al Ducelui de Lynes, dar pe mine abia m'a băgat în seamă, ținând prin aceasta să afirme supărarea și disprețul său față de unul din acei vinovați liberali, cari îndrăznesc să îi despoaie de avutul lor. Am înfruntat cu resemnare furia nestăpânită a colegului meu ministerial, dar nu m'am putut împiedica nici atunci, nici astăzi, să consider imaginea acestui landlord ultragiatic totdeodată hazlie și simbolică.

Într'adevăr, Greceanu născut boier scăpătat și azi matadorul proprietății mari, nu stăpânea nici un hectar de pământ în cuprinsul României, era pur și simplu bărbatul mai tânăr al unei femei latifundiare. Sărmana proprietate mare, care într'un moment hotărîtor al dezvoltării ei nu îi era dată să aibă nici măcar mângâierea și mândria de a fi apărată de adevărații ei reprezentanți. Ai fi zis că spre a dovedi cât este de osândită pieirii, soarta a vrut să încredințeze ultima ei apărare unor mâini nechemate, unor figuri ce personificau atât de bine slăbiciunile și scăderile ei.

Negocierile dintre noi și conservatori nu au avut loc în consiliu de miniștri, ci prin convorbiri particulare. La 2 Aprilie, adică în ziua de Paști, eram în plină fierbere și conservatorii continuau să se mențină la cifrele indicate. Brătianu a crezut însă că cel puțin punctul de vedere liberal este destul de înaintat ca să poată convoca majoritățile lui și, așa fiind, imediat după Paști, înainte chiar de Duminica Tomei (Joi și Vineri, sau Vineri și Sâmbătă) a chemat pe deputați și pe senatori la consfătuiri intime.

Întrunirile s'au ținut în salonul din dreapta de sus al Palatului Metropolitan. Foarte mulți parlamentari au răspuns la apelul lui Brătianu, discuțiunile au durat două zile, dar nu au prezentat vreun interes deosebit. Dânsul a fost foarte categoric și a avut mai mult de luptat cu elementele care manifestau simțăminte prea înaintate, decât cu acelea care găseau reformele propuse ca fiind prea îndrăznețe.

Adevăratul folos al acestor întruniri nu a fost că am convins majoritățile, fiindcă, încă o dată ele erau convinse de mult, dar Brătianu putea în negocierile lui cu conservatorii, negocieri încă în curs, să se rezime pe sprijinul hotărît și indiscutabil al partidului său și să invoce la fiecare pas voînța și autoritatea partizanilor lui.

În acest timp văzând însă că discuțiile au ajuns la un punct mort și că ne cam învărteam cu toții într'un cerc vicios, spre a înlesni o apropiere a celor două teze opuse, Barbu Știrbey s'a gândit la o formulă tranzacțională. Iată în ce consta propunerea lui:

- 1) Se vor expropria toate pământurile arabile ale Statului, ale domeniului Coroanei, precum și bunurile de mână moartă, ceea ce reprezenta dintr'o dată circa 500.000 hectare.

- 2) În ceea ce privește proprietatea mare particulară, 100 (una sută) de hectare din fiecare moșie vor fi intangibile, iar din întinderea ce va trece

peste aceasta una sută de hectare, jumătate se va expropria, iar jumătatea cealaltă va rămâne proprietarului.

3) Dacă din aplicarea acestor criterii nu se obține o întindere totală de 1.800.000 hectare expropriate, se va lua un 5,6,7,10 % peste cota de 50 % mai sus arătată, până se vor împlini cele 1.800.000 hectare.

4) Dacă după ce se vor expropria cele 1.800.000 s'ar socoti necesar să se exproprieze totuși până la 2.000.000 de hectare, această întindere, adică această diferență de 200.000 de hectare, se va cumpăra de la proprietari cu numerar, sau cu valori de stat pe cursul zilei.

5) Prețul de cumpărare al acestor pământuri va fi același ca și cel obținut pentru exproprierea câtimei de 50 %.

6) La promulgarea legii se va fixa și termenul înlăuntrul căruia se vor putea face asemenea cumpărări.

7) În cazul în care nu se vor ivi vânzători de bună voie pentru aceste 200.000 hectare suplimentare, statul va avea dreptul să purceadă la aprovizionarea lor în condițiunile de mai sus.

Cu alte cuvinte, Știrbey sporea de la 1.500.000, la 1.600.000, la 1.800.000 cota conservatorilor și scădea de la 2.500.000 hectare la 2.000.000 cota noastră, convis fiind că prin sistemul propus de dânsul cele 200.000 hectare vor fi cu siguranță expropriate și ele. Ca să capteze și mai mult bunăvoința noastră, ne spunea că întrucât bunurile Statului, Domeniilor și mâna moartă reprezintă 500.000 de hectare, veți ajunge la 2.000.000, plus 500.000, adică tocmai la cele 2.500.000 pe care le-ați propus; iar conservatorilor le zicea: de fapt scăpați ieftin, bunurile statului nu vă interesează, pe voi nu vă interesează decât proprietatea particulară, ori dând 1.800.000, în loc de 1.600.000, adică 200.000 hectare, ceea ce este o cifră relativ modestă, împăcați pretențiile liberalilor. Diferența până la 2.000.000 de hectare nu se expropriează, se cumpără de bună voie cu numerar. Așa fiind mulți, foarte mulți proprietari vor fi încântați să profite de o atare ocazie pentru a-și lichida datoriile. Pe de altă parte, pe cât știu statisticile nu sunt exacte. Ipoteza cea mai probabilă este că cu 50% se va depăși chiar cota de 2.000.000 de hectare, așa încât nu va fi nevoie să se exproprieze nici 50% din întinderea fiecărei moșii.

Dacă aș spune că argumentele lui Știrbey ne-au convins fie pe unii, fie pe alții, nu aș spune adevărul, dar în sfârșit propunerea aceasta avea meritul netăgăduit de a permite noi negocieri și de a deschide noi speranțe pentru ambele părți.

Și fiindcă mai ales după consfăturile liberale de la Mitropolie rezistența conservatorilor părea puțin zdruncinată, de acord cu Brătianu, Regele convoacă un consiliu de miniștri sub președinția sa. Acest consiliu s'a ținut la 11 Aprilie. Regele a făcut apel la spiritul nostru reciproc de conciliațiune și ne-a propus ca formulă tranzacțională, formula lui Barbu Știrbey.

Discuțiunile au fost mai puțin vii și interesante decât mă așteptam.

Noi ne-am arătat concilianți, conservatorii nu tocmai intransigenți, așa încât în cele din urmă s'a hotărît că se va anunța oficial hotărîrea guvernului de-a proceda la înfăptuirea reformelor și că se va convoca în acest scop parlamentul la începutul lui Mai. Iată textul comunicatului dat presei:

„Parlamentul se va deschide Sâmbătă 15 Aprilie pentru o singură zi, când se va ceti decretul pentru prelungirea Corpurilor Legiuitoare până la începutul lunii Mai.

„În sesiunea de Mai s'a stabilit ca guvernul să prezinte Constituentei lucrările pentru modificarea introducerii sufragiului universal, a exproprierii până la două milioane de hectare din proprietatea mare particulară, a așezărilor de binefacere și a tuturor celorlalte bunuri de mână moartă“. Pentru noi cele 2.000.000 hectare erau astfel definitiv câștigate, pentru conservatori, sau cel puțin pentru unii din ei, subzista speranța că 2 milioane înseamnă, cum propusese Regele și Știrbey, 1.800.000 de hectare de expropriat și 200.000 hectare de cumpărat.

Când a apărut acest comunicat impresia în toată țara a fost din cele mai puternice, toți ofițerii afirmau că el a contribuit mai mult decât orice la ridicarea moralului luptătorilor de pe front. Rămânea acuma ca până în Mai să redactăm chiar textele articolelor de introdus în constituție. Nu ne făceam nici o iluzie, știam că ne așteptau în această privință noi discuții și noi lupte cu conservatorii, dar bătălia cea mare era câștigată și, pentru noi toți care făcuserăm din aceste două reforme idealul tinereților noastre, este lesne de înțeles cât de vie ne era bucuria.

În ziua de 15 Aprilie am luat măsuri pentru ca Senatul și Camera să nu fie în număr, așa încât Parlamentul s'a amânat până la 20 Mai, iar a doua zi Brătianu, împreună cu Generalul Prezan, au plecat pentru a doua oară la Petrograd. De data asta pentru ca să ia contact cu guvernul Lwov-Kerenski și pentru ca să caute să obțină de la el și de la noii conducători ai Stavkei asigurarea că peste două-trei luni armatele rusești vor începe împreună cu noi o mare ofensivă pe linia Focșani-Nămoloasa-Galați, care să ne permită a recupa Muntenia și Oltenia.

Dealtminteri necesitatea acestei vizite fusese sugerată lui Brătianu de însuși Gutschkow ministrul de război al Rusiei. Intr'adevăr, în ziua de Duminica Tomei (9 Aprilie) Gutschkow, însoțit de Conte Zamoiski și de mai mulți ofițeri, sosise la Iași pentru a se întreține cu comandantii armatelor rusești de pe frontul nostru. Bineînțeles că cu acest prilej el a fost în audiență la Rege și a avut lungi convorbiri cu Brătianu și cu Vintilă Brătianu în calitatea sa de Ministru de Război. Impresia și a unuia și a celuilalt nu au fost bune. Gutschkow i-a asigurat că întregul guvern este hotărît să ducă lupta împotriva Puterilor Centrale până la capăt, dar în același timp nu ne-a ascuns îngrijorarea sa față de valul de demagogie ce creștea în fiecare zi și pe care guvernul provizoriu nu îl putea stăpâni și, mai cu seamă, față de unele fenomene îngrijorătoare de scădere a disciplinei, ce se obser-

vau în rândurile armatei de când se dăduse acel nenorocit prikas No.2, care dispensa pe soldați să mai salute pe ofițeri. Văzând că atât Brătianu cât și Marele nostru Cartier stăruie pentru pregătirea unei mari ofensive la vară, Gutschkow s'a arătat partizanul ei, dar i-a spus lui Brătianu că ar fi bine să vină personal la Petrograd pentru a discuta chestia cu colegii lui și cu Stavka. Cum pe de altă parte Brătianu ținea și el să cunoască pe noii conducători ai aliatei noastre, Rusia, și a stabili cu ei legături personale, de îndată ce chestia reformelor a fost rezolvată, a pornit cu Generalul Prezan direct la Petrograd.

Ce iluzii mai aveam atunci despre noua Rusie! Îmi aduc aminte că împreună cu Gutschkow veniseră la Iași în Duminica Tomei și câțiva ziariști. Brătianu mă rugase să mă ocup de ei și, astfel, am luat masa cu dâșzii și cu ofițerii din suita lui Gutschkow la Marele Cartier, și am petrecut aproape toată ziua împreună. Erau toți entuziasmați de revoluția rusească, de perspectivele ce le deschide pentru viitor. Spuneau: „Suntem aliați, regimul țarist ne-a împiedicat să ne cunoaștem, acum sub noul regim de libertate și de democrație lucrurile trebuie să se schimbe. Cele două popoare trebuie să se apropie, să se ajute efectiv, tinerimea voastră să vie să cunoască tinerimea noastră, literatura voastră să se răspândească la noi, voi să învățați rusește pentru ca să puteți aprecia mai bine frumusețile literaturii rusești, etc, etc“.

Aș tăgădui adevărul dacă aș spune că nu am crezut atunci în sinceritatea acestor declarațiuni. De altfel, ca să fiu drept, credeau și ei în vorbele lor. În vârtejul care îi cuprinsese, au dispărut bunele lor intenții, cum au dispărut în urmă și repede atâtea în Rusia revoluționară.

Eram deci îndreptățiți cu Brătianu plecat la Petrograd, cu problema reformelor hotărîită și cu liniște pe front, să credem că cel puțin până la deschiderea parlamentului, adică până la 30 Mai, să ne bucurăm în politica internă de o liniște relativă. În vremurile acelea asemenea credinți erau însă iluzorii și asemenea pretenții erau prezumțioase.

Într'adevăr, abia apăruse comunicatul nostru privitor la reforme și aflam că în rândurile unora dintre prietenii noștri se manifesta un adevărat spirit de rebeliune împotriva conducerii partidului nostru. Pretextul era seducător: reformele nu sunt destul de înaintate, sufragiul universal pentru cameră nu este suficient, trebuie introdus și pentru Senat, altminteri reforma electorală rămâne tot însuflețită de un spirit reacționar. Alții, mai radicali, cereau pur și simplu suprimarea maturului corp, care fiind prin esență un corp ponderator, este incompatibil cu un regim cu adevărat democratic. Cât despre expropriere, ce însemna cifra aceasta fatidică de 2 milioane de hectare? De ce două milioane, de ce nu 1.900.000, sau 2.900.000 de hectare? Nu trebuiesc fixate cifre aritmetice, trebuiesc luate în considerație nevoile reale ale populației rurale și expropriat atât cât reclamau aceste nevoi.

Cum spuneam teza era seducătoare, realitatea însă era cu totul alta. George Diamandy, Dr. Lupu și alți câțiva deputați din majoritate, față de desfășurarea revoluției rusești și-au închipuit că acum a sosit momentul ca ei să joace un mare rol. Brătianu nu era destul de democrat — spuneau ei — ca să inspire adevărata încredere democrației revoluționare rusești, elementele socialiste care exercitau acuma o influență precumpănitoare asupra destinului Rusiei vor colabora mai voios cu foștii socialiști din partidul liberal, decât cu elementele mai puțin înaintate și, în special cu Brătianu, care avea reputația unui om autoritar și tiranic.

După toate aparențele această idee pornea de la George Diamandy; deja cu vreo 15 zile înainte, când mă dusesem să-l văd, căci era suferind în casa lui Tică Krupenski, l-am găsit agitat și într'o stare de spirit cu totul alta decât cea de până atunci. Mai bine de o oră a căutat să mă convingă că lucrurile nu pot continua astfel, că revoluția rusească a schimbat ritmul evoluției mondiale, că noi trebuie să ne integrăm în acest ritm nou căci altminteri vom fi zdrobiți, că în fața unor evenimente de această însemnătate și într'un ceas atât de grav el nu se poate împiedica de considerațiuni meschine de disciplină de partid. Comunicând această convorbire lui Brătianu, dânsul s'a întâlnit cu Diamandy care i-a repetat cam aceleași lucruri, dar sub o formă mai atenuată, chiar cu o notă de nedesmințită prietenie personală pentru Brătianu.

Așa fiind nu mi-a fost mică mirarea când după câțiva timp întorcându-mă la Diamandy, l-am găsit în casele lui Nicu Catargiu din Fundătura 40 de Sfinți, îmbrăcat într'un fel de bluză de lucrător rus, cu cizme întocmai ca un tovarăș autentic venit de la vreun soviet din Moscova, sau din Petrograd. De astă dată metamorfozatul prieten m'a luat de sus, a atacat pe Brătianu cu vehemență, „cet homme qui manque malgré sa grande intelligence de tout sens d'humanité, ce homme qui est incapable de sentir la grandeur des temps que nous vivons et des événements qui se développent sous nos yeux...” și după toate aceste diatribe ne-a amenințat cu valul crescând al adevăratei democrații românești, pe care el și câțiva ca dânsul o reprezintă astăzi. Am înțeles că ruptura cu el era fapt îndeplinit.

Cam tot pe atunci am aflat prin câțiva prieteni comuni că bunul meu amic Dr. Lupu ține același limbaj. Înainte de Paște ne despărțisem în termenii cei mai amicali, este adevărat că îl vedeam ceva mai rar, dar eram foarte ocupat și Iașul refugiului nu prea era prielnic întâlnirilor intime; este adevărat, de asemenea, că spusese în mai multe rânduri lui Lupu că nu înțeleg de ce el, care în campania din 1913 a avut ca medic un rol atât de frumos, acuma, deși epidemiile bântuie pretutindeni și deși este atât de mare lipsă de medici, el se mărginește la rolul său de deputat și de om politic; dar relațiile noastre rămăseseră tot așa de cordiale. Observasem că la consfăturile de la Mitropolie nu venise, dar nu dădusem acestei lipse vreo interpretare deosebită. Mi se spusese că era dus la Arsura, în Fălciu, la bătrânii săi părinți să facă Paștele cu ei.

Firește, de îndată ce am aflat că a adoptat față de noi o atitudine de ostilitate vădită, am căutat să-l văd. A fost imposibil, evita să dea ochii cu mine, un prieten mi-a spus că justifica schimbarea intervenită în atitudinea sa prin revolta sufletească ce îl cuprinsese când a văzut la Arsură, mizeria în mijlocul căreia țărănimea moldovenească se zbate. Mărturisesc că la început mi-am închipuit că Lupu va reveni la sentimente mai bune, atitudinea lui mi se părea cu atât mai inexplicabilă, cu cât se manifesta tocmai în momentul în care noi ne pregăteam să votăm acele reforme pentru care împreună luptasem cu toată ardoarea și cu tot avântul tinereții noastre. Pe de altă parte, nu puteam concepe că, dacă vrea să se despartă politicește de noi, și de mine îndeosebi, să o facă fără ca măcar în prealabil să avem o explicație.

Iluziile mele au fost de scurtă durată, căci peste câteva zile a venit de la Vaslui, chemat de el, Vasile Sassu, și acesta mi-a povestit pe larg și mie și lui Mârzescu ce se petrece în capul amicului comun Lupu. Într'adevăr, dânsul chemase pe Sassu, nici mai mult nici mai puțin, decât ca să-i ofere în ministerul ce trebuiau să-l constituie peste câteva zile, portofoliul justiției. Prima impresie a placidului Sassu, care liniștit și tăcut lupta în colțul său de la Vaslui ca să aline suferințele sărmanei populațiuni ce îl trimisese în Adunarea constituantă, a fost că Lupu și-a pierdut mințile. Într'adevăr, divaga într'o stare de febrilitate acută, vedea pe Brătianu răsturnat, la nevoie și pe Rege, iar el, dacă nu chiar prim ministru, în orice caz sufletul unui nou guvern democratic, lucrând mână în mână cu democrația revoluționară reseacă și schimbând prin reforme radicale înfățișarea socială a României și a întregului apus european.

Sassu, conștiincios și pornit să privească întotdeauna lucrurile sub o prismă serioasă, a început să îi pună oarecare întrebări ca să se lămurească. Prima întrebare: acest guvern cine îl va compune? Eu, tu, Diamandy, Jean Cantacuzino și alții, avem mai mulți decât ne trebuie, răspundea Lupu. A doua întrebare: „Foarte bine, dar cum aveți de gând să luați puterea? Brătianu este înscăunat, aparatul administrativ este în mâna lui, Regele îl înconjoară cu deplina lui încredere și nu văd în armată nici un curent ostil lui și guvernului sau de uniune națională, mai ales azi când au și anunțat înfăptuirea reformelor. Aici Lupu a fost evaziv, până când strâns cu ușa a sfârșit prin a mărturisi că ei vor lua puterea cu ajutorul elementelor revoluționare rusești, care de câteva zile se adunaseră în număr destul de mare în capitala Moldovei.

De astă dată Sassu s'a speriat și în fața acestei aberații a căutat să facă tot ce îi stătea în putință spre a împiedica pe Lupu de la această cale primejdioasă. A fost însă zadarnic, la toate argumentele, la toate rugămințile lui Sassu, Lupu spunea: „Tu nu pricepi nimic, tu nu vezi ce vremuri sunt acum, un simplu prapurcic comandă generali, lume nouă, eu merg cu ea, dacă nu aveți ochi ca să deslușiți rostul lucrurilor, du-te înapoi de te îngroapă la Vaslui. Ai să vezi eu ce am să fac și unde am să ajung!“

Desperat Sassu l-a lăsat în plata Domnului, a venit la Mârzescu și la mine, ne-a cerut explicațiuni asupra felului în care concepeam înfăptuirea celor două reforme și, după lămuririle pe care i le-am dat, s'a declarat de acord în totul cu noi și, cu conștiința împăcată a unui suflet cinstit și cu adevărat iubitor de țară, iar nu de reclamă și de criminală ambițiune personală, a luat trenul și s'a întors în Vaslui. Mai târziu Trancu-Iași, Tilică Ioanid, Mihai Carp, Numa Protopopescu și mai târziu Grigoriță Iunian au aderat și ei la acțiunea lui Diamandy și a lui Lupu.

De Nunuca Protopopescu nu ne-am mirat, era în ceartă pentru chestii de politică locală de la Olt cu Alexandru Iliescu și de mult făcea în majoritate pe răzvrătitul. Era firesc ca să fie recrutat printre cei dintâi când era vorba să se întreprindă ceva, și să se dea o lovitură guvernului. De Tilică Ioanid, de asemenea nu ne-a mirat, și adaug nu ne-a părut rău. Arogant, îndrăzneț, vrând neconținut să facă pe originalul și pe independentul, era mai bine să-l ai ca adversar pe față, decât veșnic în coastă.

Cu Mihai Carp am încercat o surpriză și o decepție, o surpriză fiindcă îl credeam cu toții o fire blajină și liniștită și, de-o dată, ne-am găsit în fața unui om de o răutate împinsă până la sălbăticie. În ajun încă era prietenos cu noi toți, cum a început însă acțiunea Diamandy-Carp a devenit hain ca o fiară. Cred că nu ar fi fost faptă de la care să se fi dat în lături. Însăși înfățișarea lui fizică se schimbasesc, figura lui era crispată, ochii lui plini de răutate și de ură, Mârzescu chiar se uita la el și avea impresia că visează, iar eu am nteles abia atunci cazul lui Fouquier Tinville și al altora. Se vede că în anume suflete marile crize omenești dezlanțuiesc patimi și nebănuite instincte de atavică primitivitate, care zăceau latente în subconștientul lor.

Am încercat însă și o decepție, fiindcă am fi crezut cel puțin că Mihai Carp are curajul părerii lui. Ni se spusese de câteva zile că are să ne părăsească și mergând într'o dimineață înainte de obișnuitul consiliu de miniștri să ne plimbăm cu Mârzescu în grădina de la Copou, am dat peste el. Mârzescu care avea cu el legături foarte bune l-a întrebat să îi spună cinstit dacă zvonurile ce circulă sunt întemeiate. A negat, și în timp de aproape un ceas cât a discutat cu noi, a criticat acțiunea lui Lupu și a lui Diamandy, numind-o încercare ridicolă.

Seara am aflat că a aderat formal și oficial la mișcarea lor, că în clipa în care se plimba la Copou cu noi hotărîrea lui era luată și că socotea perfidia cu care ne înșelase ca o dovadă a dibăciei sale supreme și naivitatea noastră, demnă de compătimire. Nici nu aș fi menționat numele acestui, de altfel cu totul neinteresant personagiu, dacă cazul său nu ar constitui un foarte caracteristic exemplu de metamorfoză psihologică sub influența vremurilor turburi.

În schimb Trancu-Iași, ambițios arivist, dar sentimental, nu a vrut să dezerteze singur, ci în complicitate cu mine. În consecință a venit vreo

două zile în șir în Strada Păcurari să mă convingă că îmi distrug tot viitorul dacă rămân în partid și alături de Brătianu. Ca să mă ademenească și mai mult, jovialul Trancu-Iași, cu un an înainte încă un modest deputat încântat că i se cumpăraseră la Ministerul de Instrucție câteva exemplare dintr'o lucrare de contabilitate și foarte măgulit că binevoiam a-l onora cu un modest Ofițer al Coroanei, îmi propune șefia noii organizații democratice ce urma să fericească România, sub egida revoluției rusești, și se vedea probabil colaboratorul meu cel mai de seamă, în orice caz protectorul meu. După dezertarea încruntată a lui Mihai Carp, era cel puțin o dezertare cu surâsuri și protestațiuni de amicitie.

Mai ciudată a fost despărțirea de Iunian, pe care îl cunoșteam de la și prin Brezulescu: spiritul său fin îmi plăcea și îl consideram ca un element susceptibil de a se forma și de a juca un rol, poate nu tocmai așa de mare pe cât a vrut el și l-au împins alții pe urmă, căci cred că a beneficiat de o supra-evaluare a capacității sale reale. La rândul său îmi manifesta și dânsul o sinceră și, aș putea cu toată modestia adăuga, o admirativă prietenie. Când acțiunea Diamandy-Lupu a început, Iunian nu era la Iași, se afla încă cu familia sa în Rusia, la Odesa sau la Cherson. A venit însă curând, chemat dacă nu mă înșel de către Lupu. În primul moment a cam șovăit, și în jurul persoanei lui s'a dat o adevărată luptă. Eu care socoteam că merita toate eforturile pentru a-l menține în rândurile noastre, l-am rugat pe Brătianu să aibă personal o explicație cu el, rezultatul nu a prea corespuns însă așteptărilor mele, Iunian susceptibil și harțăgos a fost agresiv, iar Brătianu mândru a luat-o de sus. Eram deci redus la singurele mele puteri, de mai multe ori am căutat să-l opresc a ne părăsi, dar simțeam tot mai mult că se încăpățânează și că darurile mele de convertire sunt neîndesultătoare. În cele din urmă îmi aduc aminte că ne-am plimbat împreună vreo două ceasuri pe străzile Iașului, pe dealurile de la Sft. Atanasie, pe sub zidurile pensionului Humpel, el căutând să mă convingă că el are dreptate, eu căutând să-l conving că eu am dreptate. A fost ultima noastră întrevedere, dar cel puțin ne-am despărțit cu un sentiment de reciprocă stimă, la care din parte-mi se adăuga și un sentiment de melancolie și de regret.

Îndeosebi Mârzescu și cu mine am avut câteva zile de muncă intensă, de dimineața până seara târziu alergam ca să paralizăm încercările de recrutare ai noilor apostoli ai democrației. A trebuit să vedem unul după altul pe toți prietenii, fiindcă dacă câțiva erau vădit mânați numai de interese și ambiții personale, mulți naivi erau seduși de formula „reformele sunt insuficiente“. Și unul și altul am răgușit atunci pledând, explicând, conjurând, rezultatele au fost însă excelente, partidul a rezistat de la această tentativă de destrămare. Afară de persoanele mai sus menționate și de alți câțiva de mai puțină însemnătate, nimeni nu a clătinat, toți au rămas credincioși în jurul steagului purtat de Brătianu.

Mi-a fost însă dat cu acest prilej să asist la scene care reprezentau toată gama de la patetism până la ridicol și, cine ar crede, până la macabru. Ridicolul, fără îndoială, l-a reprezentat sărmanul George Diamandy, zic sărmanul fiindcă evident a avut întotdeauna cusurul de-a fi teatral și, cum zice Francezul, „poseur“, dar desigur că nu ar fi fost cazul atât de vădit în ridicol, dacă boala lui de inimă nu ar fi determinat la el o stare de spirit absolut și tipic patologică. Sub înrăurirea acestei psihoze, Diamandy cuprins de o criză de grandomanie acută, se vedea prim ministru luptând mână în mână cu Kerenski și cu vechiul său prieten Platonoff pentru triumful revoluției mondiale. La el acasă erau mereu consfătuiri, se elaborau programe de partid și de guvern, se făceau liste ministeriale; în bluza lui de lucrător rus perora și profetiza, iar Tilică Ioanid, ca să se puie la diapazon umbla și el în cizme roșii și în bluză albastră. În plus, asistau la întrunirile revoluționarilor ruși, și căutau mereu să ia contact cu ei. Parcă văd și acum, intrând într'o zi la Diamandy, un fel de individ suspect cu o barbă semitică și cu ochelari, tipul clasic al revoluționarului rus, îmbrăcat în uniformă, despre care am aflat pe urmă, prin indiscreții comise, că era unul din agenții de legătură dintre Sovietul de la Iași și amicii lui Diamandy.

Tovărășia nu a durat mult, fiindcă revoluționarii ruși din ce în ce mai mult bolșevizați, erau oameni pozitivi și extrem de practici. Ei disprețuiau din principiu toate partidele, deci întregul nostru personal politic, prin urmare, înainte de-a se compromite cu o formațiune politică românească, ei au vrut să știe precis cu cine au de-a face, din cine se compune, pe ce se reazemă ea în cuprinsul țării. Așa fiind, a avut loc o întrevedere decisivă între reprezentantul sovietului rusec și Dr. Lupu ca exponent al grupului Diamandy. Acela neștiind decât rusește și Lupu nepricepând nici un cuvânt rusec, Stere a servit însă ca interpret și, astfel, am aflat cum s'au petrecut lucrurile, căci firește Lupu s'a ferit să se laude cu succesul diplomatice sale intervenții. Într'adevăr, iată cum a decurs întâlneala: Lupu a cerut Sovietului să-i ajute pentru a răsturna pe Brătianu și a constitui un adevărat guvern democratic, singur în măsură să colaboreze efectiv cu noua democrație revoluționară rusească. Rusul flegmatic a răspuns că principal Sovietul ar fi dispus să examineze această propunere, dar că ar vrea în prealabil să știe cu cine tratează și în numele cui vorbește Lupu. Acesta s'a grăbit să spuie că vorbește în numele partidului muncii – în treacăt fie zis partidul muncii ca atare nu se constituise încă – Rusul a întrebat pe dată ce anume este acest partid, căci nu a auzit încă vorbindu-se de el. Lupu cu îndrăzneală a replicat că este un nou partid constituit după izbucnirea revoluției rusești ca să lucreze în cadrul mărețelor ei principii.

„Dar câți reprezentanți aveți în parlament?“ a strecurat insidios Rusul. Aci Lupu și-a cam pierdut cumpătul și a bolborosit jenat: „Mai mulți, dar vom avea și mai mulți“. „Bine, bine“, a urmat Rusul cu logica lui implacabilă, „dar dacă partidul Dv. abia s'a constituit, cum aveți reprezentanți în

parlament, fiindcă știu că de la declararea războiului nu ați mai avut alegeri în România“. Lupu tot mai încurcat a trebuit, strâns cu ușa, să mărturisească că el și amicii lui din partidul muncii erau până ieri membri ai partidului național liberal și aleși deputați ca atare. „Ah, înțeleg“, a exclamat atunci Rusul ironic, „ați fost reprezentanții și aleșii reacțiunii, ai boierimii oligarhice române!“ Situația lui Lupu devenea tot mai penibilă, dar Rusul nemilos continuă. „Ați putea să-mi spuneți atunci pe cine vă răzimați acum în țară? Pe muncitori? Pe săteni?“ Lupu crezând că a găsit o portiță de scăpare, s'a repezit să-i spuie și pe unii și pe alții. Rusul însă a cerut precizuni, pe ce anume sindicate muncitorești, pe ce organizații țărănești și, când în fața răspunsurilor din ce în ce mai echivoce ale lui Lupu reprezentantul Sovietului a vrut să fie pus direct și personal în contact cu exponenții acestor sindicate, acestor asociații, Dr. Lupu n'a mai avut încotro, și a trebuit să mărturisească, că doar de acum încolo partidul muncii își propune abia să organizeze proletariatul de la sate și de la orașe.

Pricepând că are în fața lui o înjghebare inexistentă și ridicolă Rusul a zis: „Văd că sunteți și Dv. tot niște simpli „burjuii...“ și a plecat disprețuitor și enervat că și-a pierdut vremea cu unul din numeroșii oligarhi din România.

Scena macabră a pricinuit-o moartea deputatului de la colegiul trei de Argeș, învățătorul Andrei Marinescu, care fusese viu solicitat de Lupu și de Diamandy ca în calitatea sa de deputat țaran să adere la mișcarea lor. Aflând aceasta Vintilă Brătianu, care era șeful organizației de Argeș, a chemat pe Andrei Marinescu și, după explicația ce a urmat a rămas convins că tot ce se spusese pe socoteala lui era inexact și că putea conta fără rezerve pe întregul său devotament față de partid. În răstimp bietul Marinescu s'a îmbolnăvit de tifos exantematic, a murit și, împreună cu Vintilă Brătianu m'am dus la înmormântarea lui. Și aici spre uimirea noastră am asistat la o adevărată luptă în jurul acestui cadavru, pe care fiecare îl revendica. Abia își isprăvisc Vintilă Brătianu discursul, că Trancu-Iași vorbește și el dând impresia că defunctul era adeptul lor. Cum s'a pus apoi cortegiul în mișcare pe strada Toma Cozma, imediat Lupu, Iunian, Macovei de la Severin, Mihai Carp, înconjurau cu aere lugubre sicriul, ca și cum ar fi vrut să acapareze mortul și să afirme bine cum că era al lor și numai al lor.

Vintilă Brătianu era indignat, considerând atitudinea celor din partidul muncii ca o adevărată profanare a memoriei lui Andrei Marinescu, fiindcă nu se îndoia de sinceritatea lui. Eu mărturisesc că eram mai sceptic, nu cred că dânsul ne trădase, sunt chiar convins că dacă ar fi trăit nu ne-ar fi părăsit, dar probabil că solicitat mai hotărât de Diamandy și de Lupu nu a avut curajul de veacuri să se tot strecoare, le-a dat un răspuns în doi peri, pe care aceștia l-au interpretat — cu o bunăvoință ce le convenea — drept o adeziune formală.

Sus în deal la Eternitatea scena macabră a luat sfârșit și valul uitării s'a întins repede și definitiv asupra convingerilor bietului Andrei Marinescu, care față în față cu moartea trebuie să se fi gândit mult mai mult la căsuța lui albă de la Prunda și la familia lui lăsată în teritoriul ocupat, decât la zbuciumul politic din Iașii refugiului și al ucigătoarelor epidemii.

În tot acest timp însă revoluționarii ruși prinseseră curaj. Fie din îndemnul Sovietelor de la Petrograd, fie împinși de Rakowski pe care îl eliberaseră, cine știe poate chiar întărâtați de unele sugestii ale lui Diamandy și Lupu care vizibil își pierduseră capul, ei s'au gândit că poate momentul ar fi prielnic să pună mâna pe Rege și să-l detroneze.

Ducându-mă câteva zile înainte de Sf. Gheorghe, adică la 23 Aprilie, să văd pe Iorga la redacția „Neamului Românesc“ care era în stradela din fața Bisericii Banu, l-am găsit pe acesta foarte agitat. Tocmai ieșea de la el un Român basarabean, care făcea parte din Sovietul trupelor rusești de la Iași și care, într'o consfătuire mai intimă aflând de acest plan, venise mânat de un sentiment de bun Român să-l denunțe lui Iorga, care părea foarte mirat că noi guvernul nu știm nimic, de aceea a prevenit imediat Palatul, dacă nu mă înșel s'a dus chiar personal la Rege. Eu firește am vestit îndată pe colegii mei, Vintilă Brătianu a luat contact cu Marele Cartier, am prevenit telegrafic pe Brătianu la Petrograd și am hotărât, întâi, ca Regele sub pretext de inspecție să plece pentru câteva zile la Bacău unde era cartierul lui Averescu, așa încât față de toate trupele rusești aflătoare în Moldova să apară că Suveranul este în mijlocul și sub protecția armatei române. În al doilea rând, ca Vintilă Brătianu în calitatea sa de Ministru de Război al României să adreseze împreună cu Generalul Serbaceff un ordin de zi către trupele lor. Și, în al treilea rând, am constatat cu acest prilej — și nu fără oarecare surprindere — că erau în capitala Moldovei foarte puțini soldați români.

Regele a plecat prin urmare publicând însă înainte un înalt ordin de zi către întreaga oștire, prin care reînvia fagăduiala sa de la Răcăciuni în privința înfăptuirii reformelor. Iată pasagiul: „Să prăznuim (de Sf. Gheorghe) cu toții cu inima smerită, dar și cu hotărîre nestrămutată de a învinge ziua în care sute de ani s'au făcut de vrednicii înaintași rugăciuni pentru ca „vitejia dreaptă să biruiască“.

„Eu ca unul care mă găsesc în Scaunul de Domnie al Aceluia (Ștefan cel Mare) voi fi cel dintâi care să fac rugăciuni pentru izbăvirea Țării.

„În același timp, urmând pilda lui Ștefan Vodă cel blând și milostiv, întaresc încă odată fagăduiala Mea ca Rege că, precum după biruințele Lui se întindea praznic pentru viteji și ei erau ridicați la rândul fruntașilor, astfel, după izbânda pe care o așteptăm, se va realiza pentru voi legiuita stăpânire asupra ogoarelor câștigate cu sângele vostru, și prin vot obștesc veți lua o parte activă la alcătuirea României Noi și mai mari pe care o vom înfăptui-o împreună“.

Din citirea însăși a acestui ordin de zi se vede lămurit că nu este stilul Regelui, ci al lui Iorga, a cărui inspirație fusese; într'adevăr, sub impresia celor ce i se comunicaseră de întrunirile secrete ale Sovietului, dânsul se temea ca nu cumva ideile revoluționare să nu pătrundă în rândurile oștirii noastre, socotind în consecință indispensabil ca Regele să amintească reformele și printr'o nouă declarațiune solemnă să garanteze oștașilor îndeplinirea lor.

Regele întâi a ezitat, dar pe urmă a cedat și l-a lăsat chiar pe Iorga să îi redacteze textul ordinului de zi. Pe acest episod incidental și de amănunt, Iorga s'a bazat pe urmă ca să susțină ani de-a rândul că reformele se datoresc și stăruințelor sale pe lângă dânsul. Când mă gândesc că prietenii mă învinuiau când mă indignam împotriva „Marelui nostru Istoric“ la Cameră în fața unor atât de sfruntate neadevăruri și răstălmăciri istorice.

Serbaceff și Vintilă Brătianu au dat și ei, cel dintâi un apel către soldații ruși, cel de-al doilea un ordin de zi către armata noastră. Și unul și altul au luat drept punct de plecare faptul că la 18 Aprilie trupele rusești din Iași eliberaseră pe Dr. Rakowsky și că un membru din Soviet ținuse cu acest prilej în Piața Unirii un discurs prin care îndemnase pe tovarășii săi la răsturnarea regimului de guvernământ din România, fapt asupra căruia voi reveni mai departe cu toate amănuntele. Plecând de aci Serbaceff a invitat pe soldații ruși să nu se mai amestece în treburile interne ale unui aliat care lupta alături de Rusia pentru o cauză comună și care și-a îndeplinit cu bravură și cu sinceritate îndatoririle de aliat și a arătat cum asemenea manopere nu pot sluji decât inamicului și, prin urmare, se datorau unor trădători ai libertăților dobândite și ai patriei rusești.

Vintilă Brătianu a dezmințit zvonul care se pusese în circulație că Rusia vrea să încheie o pace separată cu Puterile Centrale, l-a denunțat ca o operă a agenților provocatori ai Germaniei și a terminat printr'un apel la unirea noastră cu Aliații și la lupta împotriva celor care căutau să distrugă această solidaritate.

Dar desigur că acestea ar fi rămas simple manifestațiuni platonice dacă la 26 Aprilie cu muzică, tobe și trompete regimentul 9 Vânători, cu 25 de mitraliere bine scoase în evidență, nu și-ar fi făcut intrarea în capitala Moldovei și nu ar fi parcurs ostentativ străzile principale. Eram pe Strada Lăpușneanu pe lângă Tufli când voioșii noștrii vânători au defilat, aveau o înfățișare minunată, nu îmi venea să cred că este armata pe care cu câteva luni înainte o văzusem zdrențăroasă, istovită și distrusă. Era o revelatoare renaștere, care mi-a umplut mie și întregului Iași sufletul de bucurie, de speranță și de mândrie.

Revoluționarii dela Soviet au înțeles că nu mai este de glumă și încetul cu încetul, pe nesimțite au cam plecat din Iași, care vădit nu mai era un centru prielnic pentru uneltirile și conspirațiile lor.

Și astfel, dintr'o zi într'alta, ordinea a fost temeinic și definitiv res-

tabilită, ceea ce nu a împiedecat însă ziarele Puterilor Centrale să afirme că Regele fusese detronat, că guvernul fugise și tot felul de alte știri senzaționale de acest soi.

În sfârșit, pentru a completa tabloul trebuie să adăug că în mijlocul acestei învălmășeli, Diamandy, Lupu și noii lor acoliți s'au mai făcut vinovați de o ispravă, au căutat să facă un fel de tranzacție cu Sovietele, să le garanteze că prefaceri mari, prefaceri democratice se vor petrece în România și că, în schimb ele să renunțe a mai încerca o mișcare revoluționară împotriva formei de guvernământ de la noi. Fapt este că într'o seară, nu știu dacă nu era chiar în ajunul Sft. Gheorghe, pe când prânzeam cu ai mei, m'am pomenit cu Lupu. Am ieșit afară și pe scara casei lui Costică Praja foarte congestionat și agitat, mi-a înșirat o întreagă poveste încâlcită din care nu am înțeles nimic și mi-a citit un fel de moțiune pe care el voia să o supună amicilor săi, sau ei să o impună celor de la Soviete, din care rezulta cam ceea ce am relatat mai sus.

I-am spus că guvernul este în curent cu cele ce se uneltesc, că a și luat și că va lua măsurile cuvenite, iar în amintirea vechii noastre prietenii i-am atras atenția că momentele sunt prea mari și prea grave pentru ca să întreprindem noi Românii acuma lupte și să dăm spectacolul unor disensiuni interne. A părut convins și, din patriotism, înclinat spre o împăcare și o destindere — a doua zi însă Diamandy, el Iunian și ceilalți s'au constituit oficial într'un nou partid — partidul muncii.

Am aflat pe urmă ce se petrecuse. Diamandy, Lupu et Co. s'au speriat în cele din urmă, fiindcă au simțit că revoluționarii ruși dacă fac o lovitură nu o fac în favoarea lor, ci în favoarea vreunui Rokowsky oarecare și, atunci, au trimis pe Lupu, ca prin mine să prevină guvernul, așa încât mai târziu să poată spune — cum dealtminteri Lupu nu se sfiește să o spună de câte ori poate — că au avut o atitudine patriotică.

Adevărul este și rămâne însă cu totul altul. În toată această perioadă Lupu și amicii săi cu avut o atitudine, care va rămâne pururea în viața lor o pagină rușinoasă, căci din simple considerațiuni de ambițiune și de vanitate personală nu s'au dat în lături de la acțiuni de neiertat în vremuri grele. Dacă nu s'ar fi izbit de hotărârea noastră și de bunul simț firesc al poporului nostru, ar fi putut, în vinovata lor inconștiență, să provoace o catastrofă ca aceea în care s'a prăbușit Rusia.

Din acea clipă însă partidul muncii a părăsit sferile înalte ale fraternizării cu revoluția rusească și s'a menținut pe terenul mai prozaic al luptelor interne, al unor lupte violente de partid. Dar și aceasta era cel puțin de prisos, când în fața noastră colosul rusesc se destramă și amenință să ne zdrobească și pe noi în prăbușirea lui.

DISCURSUL REGELUI PE FRONT MIERCURI 22 MARTIE 1917

Ostași, cu inima plină de nădejde vă salut azi pe voi, ostași din armata II-a care de mai multe luni ați opus o rezistență nebiruită tuturor încercărilor vrăjmașilor de a rupe liniile noastre. Voi stați aici la un post de onoare păzitori neobosiți ai hotarului Țării, expuși la atacurile unui vrăjmaș care în trufia lui crede că toți trebuie să se închine lui, că toate drumurile, toate ușile sunt deschise lăcomiei sale de stăpânire, prin vitejia voastră bărbătească l-ați învățat să priceapă „pe aci nu se trece“.

Am venit azi între voi să vă aduc prinusul meu de recunoștință pentru modul cum v'ați luptat până acuma și să împart acelor care s'au distins îndeosebi, răsplățile lor, dar mulțumirea mea vă îmbrățișează pe voi toți care v'ați condus ca niște ostași vrednici de dragostea ce Țara vă poartă și de la care Țara și Regele vostru mai așteaptă multe fapte eroice.

Dincolo de ținuturile bogate dar pustii acuma stau frații noștri și suferă sub jugul nemilos al unui vrăjmaș care fără cruțare a cotropit o mare parte a iubitei noastre Țări și care suge până la cea din urmă picătură de viață a unei populații chinuite și batjocorite în cele mai sfinte sentimente ale ei. Acolo zic sub țarinele sfințite de sângele lor mulți viteji care și-au dat viața pentru mărirea patriei, ei toți vă cheamă, ei toți așteaptă de la voi să goniți din pământul românesc armatele vrăjmașe, să înfițeți drapelul voastre victorioase iarăși în pământul strămoșesc.

Vă mai așteaptă lupte grele, căci drumul este lung, dar cu ajutorul lui Dumnezeu îl veți străbate ca biruitori.

Vouă fiilor de țărani care ați apărut cu brațul vostru pământul unde v'ați născut, unde ați crescut, vă spun Eu, Regele vostru că pe lângă răsplata cea mare a izbândeii care vă asigură fiecăruia recunoștința neamului nostru întreg, ați câștigat totodată dreptul a stăpâni într'o măsură mai largă pământul pe care v'ați luptat. Eu Regele vostru voi fi întâiul a da pildă. Vi se va da și o largă participare la treburile statului. Arătați — scumpii mei ostași — demni de încredere ce Țara și Regele vostru pun în voi și împliniți-vă ca până acuma datorii voastră cu sfințenie.

Să trăiască scumpa noastră Țară și viteaza ei armată, nădejdea și fala ei!

CAPITOLUL TREIZECI ȘI CINCI

1917

BOLȘEVISMUL SE ÎNTINDE VOTAREA REFORMELOR

Într'adevăr nu era ceasul certurilor interne, căci nouii din ce în ce mai întunecoși se adunau din nou pe orizontul nostru politic.

De astă dată pericolul nu venea atât de pe front, cât din Rusia.

Iluziile stârnite de izbucnirea revoluției dispăreau una câte una. În loc ca noua stare de lucruri din Rusia să îndrituiască — precum se nădăduise — credința că acum războiul va fi continuat cu toată hotărârea, evenimentele se desfășurau în așa fel, încât lumea începea să se întrebe dacă Rusia va mai continua sau nu lupta. Întrebarea aceasta era cu atât mai îndreptățită cu cât procesul de dezagregare al frontului rusesc se dezvolta cu o stranie și foarte îngrijorătoare repeziciune. Ne puteam prin noi înșine convinge de el, fiindcă se desfășura sub ochii noștri la Iași, ca și în tot cuprinsul Moldovei.

Întâi, de când cu faimosul prikas No. 2, disciplina dispăruse cu desăvârșire, ofițerii nu se sfiau să declare pretutindeni că nu mai sunt stăpâni pe trupele lor. În al doilea rând, pe lângă toate unitățile se formaseră soviete care ceasuri întregi și zile întregi discutau cele mai închipuite și cele mai absurde chestii.

Cazul citat de Robert de Flers într'unul din articolele lui nu este invenția unui umorist: sovietul care după o lungă deliberare a dat drumul unui zăgaz și a secat o baltă, fiindcă într'un regim democratic peștii au și ei dreptul la libertate.

În al doilea rând, în aceste soviete elementele moderate erau tot mai mult majorate de elementele extremiste care lucrau din îndemnul direct al lui Lenin și nu se mulțumeau să ceară democratizarea armatei Rusiei revoluționare, ci pacea imediată, pacea fără anexiuni și fără indemnizări.

Această formulă simplistă corespundea de minune stării sufletești a soldaților ruși și, ca atare, prindea cu repeziciune și destrăma sistematic. Într'una veneau, plecau fel de fel de delegații, era o forfoteală veșnică și de neînchipuit, te mirai că frontul transformat într'o uriașă și permanentă

întrunire publică mai exista și mai constituia un obstacol în calea inamicului.

Când ne-am putut da bine seama de starea de descompunere a armatei rusești sub acțiunea de propagandă a bolșevicilor a fost la 18 Aprilie. Ziua aceasta corespunzând cu data de 1 Mai stil nou, armata Rusiei revoluționare a transformat-o în marea sărbătoare a proletariatului și a soldaților ruși. În consecință pretutindeni mitinguri, discursuri incendiare și pe multe părți ale frontului, sub motiv de solidaritate internațională și de pacifism, fraternizare pe față cu trupele dușmane.

Parcă văd și astăzi aspectul Iașilor, de dimineața și până seara camioane, automobile cu steaguri roșii circulând în toate direcțiunile, încărcate cu soldați care vociferau și chiuiiau. În sfârșit după o mare întrunire, un imens cortegiu cu drapele roșii, cu Marseillesa, cu Internaționala și, drept culme manifestații pe Piața Unirii cu discursuri rostite de pe treptele statuii lui Cuza, în care se cereau nici mai mult nici mai puțin, precum am arătat-o, decât înlocuirea formei de guvernământ din România. Toți soldații ruși purtau cocarde roșii, aveau atitudini agresive și priviri batjocoritoare. Vădit situația era gravă.

Dar această zi de 18 Aprilie — 1 Mai a avut pentru noi o deosebită gravitate și dintr'un alt punct de vedere. Într'adevăr, cu prilejul manifestației de la 1 Mai, trupele rusești aflătoare la Iași au eliberat pe Dr. Rakowski și acesta, odată în Rusia, a devenit nu numai unul din principalii colaboratori ai lui Lenin și ai lui Trotski, dar ne-a urmărit ani de zile cu o sălbatică ură, contribuind astfel în mod hotărâtor la deosebita dușmănie pe care Rusia Sovietică a arătat-o României și la toate dificultățile în privința Basarabiei, de pe urma cărora suferim și azi. Ceea ce este mai trist și mai regretabil, este că această eliberare se putea evita, numai noi suntem vinovați că a avut loc. De altfel iată cum s'au petrecut lucrurile. În dimineața de 18 Aprilie lucram la mine acasă în strada Păcurari, când Mârzescu mă cheamă la telefon. „Tu știi în ce zi suntem azi?“ îmi zice el. „Nu“, îi răspund eu. „Ia uită-te în calendar și vino imediat la mine, căci nu îți pot spune mai mult la telefon...“ Consult calendarul și mărturisesc că nu am înțeles imediat despre ce putea fi vorba, căci nu am observat că 18 Aprilie coincide cu 1 Mai stil nou.

Sosind la Mârzescu, el îmi spune că fiind 1 Mai și soldații ruși proiectând să facă o mare manifestare, i-a venit în gând că poate vor profita de acest prilej ca să elibereze pe Rakowski. „Cum“, zis eu, „pe Rakowski?“ „Dar tu știi că Rakowski este aci la Iași într'o casă din cartierul Serăriei și foarte slab păzit“.

Nu știam nimic, îl credeam la Vaslui unde fusese trimis când au început evacuările din Moldova, nimeni nu îmi spusese că fiind sau prefăcându-se că este bolnav, autoritățile noastre întotdeauna îngăduitoare până la ușurință, autorizaseră transferarea lui la Iași, spre a se putea folosi de mai bune îngrijiri medicale. Imediat însă teama lui Mârzescu mi s'a părut jus-

tificată, am chemat pe Corbescu care era prefectul poliției și în a cărui pază Rakowski se afla. I-am cerut să ia imediat măsuri serioase de pază și să vină la consiliul de miniștri la Costinescu acasă, pentru ca împreună cu colegii noștri și în special cu Alecu Constantinescu, Ministrul de Interne și cu Vintilă Brătianu, Ministrul de Război, să vedem unde trebuie pe viitor deportat, în împrejurările actuale vădit nemaiputând fi menținut o clipă mai mult în Iași. Corbescu a plecat, noi convinși fiind că va lua imediat măsuri serioase de pază și, în așteptarea consiliului, am discutat diferitele eventualități și soluțiuni plimbându-ne în grădina de la Copou, unde am dat de Mihai Carp și a avut loc cu el scena mai sus relatată.

La consiliu colegii au felicitat pe Mârzescu pentru fericita sa inspirație și au ordonat lui Corbescu ca imediat să ridice pe Dr. Rakowski, să-l urce într'un automobil și, sub paza cea mai strictă, să-l ducă la 30–40 de km de Iași, într'un sat oarecare, rămânând ca să-i fixăm ulterior domiciliul într'un târgușor din nordul Moldovei ca Herța sau Darabani. Ne-am despărțit la sfârșitul consiliului liniștiți și mulțumiți că de pe urma întâmplătoarei reflexii a lui Mârzescu am putut evita un fapt, ale cărui consecințe erau să fie pe cât de dăunătoare, pe atât de grave.

Care nu mi-a fost însă uimirea când la 6 seara am aflat nu numai că Corbesu nu expediase pe Rakowski, dar că delegații sovietelor îl eliberaseră, că dânsul sfidător participase la manifestația Rușilor și că, dacă nu mă înșel, vorbise chiar de pe treptele statuii lui Cuza, bineînțelele insultând România și amenințând oligarhia română. Cercetând cele ce s'au întâmplat, am constatat că amicul Corbescu abia după consiliu se hotărâse să ia măsurile care era dator să le ia îndată după prima noastră întrevvedere de la Mârzescu, iar după consiliu, în loc să nu piardă nici un moment și să execute în persoană ordinele primite în chip atât de formal și de urgent, târăgănisese și sfârșisese prin a trimite un inspector de poliție. Până să se pună și acesta în mișcare, Rakowski fusese răpit de tovarășii ruși, garda care îl păzea neputând ține piept unui grup mai numeros și mai hotărât.

Eram cu toții, cu drept cuvânt, nu numai extrem de plictisiți, dar furioși pe Corbescu a cărui atitudine nu se putea scuza, a trebuit toată vechea prietenie ce ne unea de ani de zile și tot devotamentul ce îl avea pentru Brătianu, al cărui colaborator intim fusese, pentru ca să nu-l destituim. Din acel moment însă, vrând-nevrând, Corbescu nu a mai reprezentat pentru nici unul dintre noi ceea ce reprezentase până atunci: îl considerasem un element de viitor, acuma tot creditul său era pierdut.

Dar situația era îngrijorătoare nu numai pe frontul rusesc, ci și la Petrograd. Brătianu plecat acolo la 17 Aprilie s'a întors la 3 Mai și ceea ce ne-a povestit nu era de natură să ne asigure și să ne liniștească. Dacă pe front nu mai era armată, se poate spune că la Petrograd nu mai era guvern, capitala Rusiei fiind în plină dezordine, trupe așa zise pacifiste manifestau pe străzi și huiduiau guvernul. Pretutindeni în piețele publice se țineau

mari întruniri bolșevice, Lenin instalat în palatul faimoasei dansatoare Kzejnskaia, fosta prietenă a lui Nicolae II, vorbea neconținut mulțimii din balcon și cu o măiestrie neîntrecută, cu o voință bine determinată, conducea întreaga acțiune de destrămarea armatei și societății burgheze. Pe cât Lenin era de hotărât, pe atât guvernul provizoriu era de nelămurit și prin urmare de neputincios. Principele Lwoff era cu desăvârșire inexistent, Mi-liukoff și Gutschow erau în plină confuzie și dădeau impresia unor oameni pe care evenimentele îi copleșesc. Iar Kerenski, idolul mulțimii, obiectul unei adevărate psychoze populare, era îmbătat de neînchipuita sa popularitate și, în loc să pună mâna pe frânele puterii și să guverneze perora, perora, tot perora și cu o puerilă naivitate își închipuia că frazeologia lui stearpă va putea înlocui acțiunea de guvern, sau paraliza sforțările lămurite și metodic urmărite ale minorității bolșevice.

Brătianu s'ar fi reîntors cu totul deprimat, dacă din convorbirile avute cu membrii guvernului și cu comandamentul rusesc nu ar fi obținut asigurarea formală că războiul va fi continuat, că ni se vor restitui proviziunile pe care le împrumutasem armatelor rusești în decursul iernii, că se va grăbi trimiterea și transmiterea materialului de război și, mai cu seamă, că se va întreprinde peste două luni alături de noi ofensiva pe linia Focșani-Galați, pe care o proiectaserăm în vederea eliberării teritoriului ocupat. Firește că după cele ce văzuse la Petrograd, Brătianu era departe de a fi sigur că Rușii vor fi în stare să realizeze aceste bune și frumoase intenții. Dar dorința lui de-a le vedea realizându-se era atât de mare, încât, fără voie, îl îndemna să uite că rațiunea și logica îi arătau mereu cât de puțin probabile pot fi asemenea ipoteze, față de desfășurarea pe care o luau evenimentele.

Altfel primirea pe care guvernul provizoriu a făcut-o lui Brătianu era nu numai cordială, dar adevărat regească. Fusese întâmpinat la gară cu muzică și cu gardă de onoare, atât el cât și însoțitorii lui — adică Generalul Prezan, Dinu Brătianu, Colonelul Antonescu, Colonelul Popescu de la intențență și Aurel Vasiliu — fiind găzduiți la Palatul de Iarnă în apartamentele imperiale. (Generalul Prezan dormise în însuși patul Ecaterinei II). Mai multe regimente cu ofițerii lor în frunte au venit să aclame pe Primul Ministru al României, moravuri noi din vremuri revoluționare și totdeodată o parte din garnizoană a defilat în fața lui Brătianu.

La Petrograd Brătianu se întâlnește cu Albert Thomas, care fusese delegat împreună cu o serie de prieteni socialiști pentru ca, prin legăturile ce le aveau cu revoluționarii ruși, să îi determine să continue neapărat lupta până la capăt. Albert Thomas însă era de un optimism care nu putea provoca decât surâsul unui spirit pozitiv ca acela al lui Brătianu. Corpul diplomatic din Petrograd, în schimb, era foarte îngrijorat, așa încât, în ultimă analiză, veștile pe care Brătianu ni le adusese, concluzia practică a călătoriei sale, era că în cel mai bun caz situația politică din interiorul Rusiei trebuie să ne inspire o deosebită atenție și o reală neliniște.

În acest răstimp de crescânde îngrijorări, două evenimente au intervenit totuși care au ridicat mult moralul tuturor. Primul a fost defilarea în ziua de 10 Mai pe platoul de la Sorogari de lângă Iași, al doilea vizita la mijlocul lui Mai a lui Albert Thomas. Serbarea de la 10 Mai a fost într'adevăr înălțătoare și nu cred că vreunul din cei ce au luat parte la ea să o poată uita. A fost prima oară după retragere și după groaznică iarnă de mizerii și de epidemii, când ne-am putut da seama că armata noastră reînviase și că reînviase mai frumoasă și mai mândră decât fusese vreodată.

Mărturisesc că a fost o îmbucurătoare, o înviorătoare surprindere pentru noi toți. Văzusem ce e drept reg. 9 Vânători, când străbătuse Iașul voios și chipeș, dar nu ne închipuiam că o armată atât de greu încercată s'a putut reface așa repede ca din povești. Obișnuiți luni de-a rândul să tot auzim despre suferințele îndurate de ea, deși știam ce temeinică operă de reorganizare se făcuse, mintea noastră nu putea concepe ceea ce ne era dat să vedem acuma. De aceea entuziasmul nostru pe platoul de la Sorogari a fost de nedescris. Dealtminterea spectacolul a și fost mișcător. Serbarea nu s'a mărginit numai la tradiționala defilare din vremurile de pace, căci după un serviciu divin Regele întâi, Berthelot pe urmă, au decorat cu toate onorurile cuvenite drapelul și ofițerii. Pe urmă au avut loc defilarea, exerciții de gimnastică, corurile tuturor regimentelor sub conducerea lui Castaldi au cântat „La Arme“ și un mic cercetaș, fiul unui prieten al nostru din Drăgășani, Nicolaescu, a declamat versuri patriotice cu un surprinzător talent și cu o și mai surprinzătoare îndrăzneală.

Morțun într'un moment de teatrală expansiune și-a luat ceasul de aur din buzunar și l-a dăruit lui Castaldi recunoscător și uluit, apoi în goana unor automobile ce se succedau într'un val de praf, sub un minunat cer de primăvară, ne-am reîntors la Iași stăpâniți de o adevărată exaltațiune patriotică, parcă răzbunați prin speranțele pe care spectacolul de la Sorogari le trezise în sufletele noastre de toate nenorocirile ce de atâtea luni se năpustiseră peste noi.

Vizita lui Albert Thomas a fost un admirabil prilej pentru o strălucită manifestație de fraternitate franco-română. Bineînțeles am făcut solului Franței ce ne înconjurase în mijlocul restriștilor noastre de atâtea dragoste, protocolara primire ce se cuvenea. Audiență regală, vizite, întrevederi cordiale, dejunuri intime, banchete, modeste banchete oficiale, inspecții pe front cu Vintilă Brătianu și cu Generalul Berthelot și, ca apoteoză, o ședință solemnă a celor două corpuri legiuitoare cu discursuri din partea lui Brătianu în numele guvernului, al lui Porumbaru în numele Senatului, al lui Morțun în numele orașului Iași și, bineînțeles, al lui Albert Thomas. Discursul său era așteptat de toți amatorii de elocință cu o vie nerăbdare, dar a fost deziluzie, mai mult declamație demagogică decât oratorie, cu un debit banal și o formă literară mediocră. Eu personal însă nu am fost surprins, fiindcă știam că Albert Thomas nu este unul din oratorii de seamă ai Franței.

Fig. 9: Familia regală și guvernul la 10 Mai 1917 lângă Iași

Dar incontestabil că această vizită a dat cele mai bune rezultate. Calda prietenie pe care dânsul ne-a manifestat-o, cuvintele de simpatie și de îmbărbătare pe care ni le-a adus din partea Franței, ne-au alinat durerile și ne-au ridicat puternic moralul. Iar înalta conștiință patriotică și splendida renaștere a armatei noastre au făcut lui Albert Thomas o atât de profundă impresie, încât a contribuit mult la întărirea simpatiilor Franței față de noi și totdeodată, ne-au asigurat din partea lui o prietenie care nu s'a desmințit niciodată și care ne-a fost de mare folos în multe împrejurări în timpul, ca și după război. Morțun provocase surâsuri unanime când în ședința solemnă a Parlamentului își începuse discursul cu proverbul francez: „à queleque chose malheur est bon“. Totuși avea dreptate. Suferințele noastre ne-au creat nu numai netăgăduite drepturi pentru ceasul cel mare al socotelilor în jurul mesei verzi, dar ne-au asigurat și câteva prietenii — ce, este drept, scump plătite — care constituie un strălucit și mișcător omagiu adus virtuților și minunatelor sforțări ale neamului nostru.

În acest răstimp lupta pentru înfăptuirea reformelor continua cu febrilitate. La 6 Mai parlamentul a fost redeschis cu scopul de a alege comisiile ce urmau să pregătească textele constituționale, care trebuiau supuse deliberărilor ambelor adunări.

Cu acest prilej nu s'au ținut decât două ședințe, una Sâmbătă 6 Mai și alta Luni 8 Mai. Până să se voteze comisiile ne-a fost dat să asistăm la câteva ședințe cu adevărat penibile. Deși eram în mijlocul unui crâncen război cu un aliat a căror armate se destrămau, deși Brătianu încă de la deschiderea ședinței a adresat un călduros apel reprezentanților națiunii invitându-i la concordie în vederea marilor reforme ce urmau să fie înfăptuite, partidul muncii a socotit că acesta era momentul prielnic ca să înceapă o campanie de violențe parlamentare, care ar fi fost ridicole, dacă nu ar fi fost profund odioase în împrejurări atât de tragice. Toți membrii noului partid s'au crezut datori să defileze la tribună, Diamandy, „șeful“ a citit programul partidului a cărui răspândire cenzura o oprise și a profitat de aceasta ca să atace, ceea ce a determinat pe Brătianu să îi răspundă disprețuitor că programul nu fusese cenzurat din cauza ideilor ce le conținea — idei lipsite de interes — ci din cauza ațâțărilor la luptă și violențe interne, într'un moment în care România are nevoie de liniște pentru a putea ține piept dușmanului. De fapt acest program era cu desăvârșire banal, afară de câteva formule stereotipe ca administrație cinstită etc, conținea cunoscutele revendicațiuni ale lui Diamandy, Lupu et Co. privitoare la reforme, sau drepturi civile și politice pentru femei.

Macovei, micul bogătaș de la Severin, metamorfozat subit într'un democrat feroce și un administrator până la extaz al revoluțiunei rusești, a cerut ca adunarea să adreseze felicitările și urările României Dumei din Palatul Tauridei, deși toată lumea știa că Morțun îndeplinise de mult această protocolară formalitate.

Nunuca Protopopescu, crezând că va face intrigi între noi și conservatori, a cerut să i se comunice faimosul dosar Gunther, ceea ce a provocat pe Mișu Cantacuzino, în calitate sa de Ministru de Justiție, să îi răspundă autorizat de întregul guvern, că la timpul convenit se vor da toate sancțiunile, fiindcă guvernul nu are nimic de ascuns și pe nimeni de acoperit.

Mihai Carp a cetit proiectul de reforme al partidului muncii cu atitudini provocatoare la tribună și cu mici îndrăzneli și necuviințe în culise.

I. Rădulescu—Putna și el un incorigibil răutăcios, neștiind cu ce să se ilustreze, a interpelat guvernul asupra fugii în Iulie trecut al lui Victor Filo, agentul de schimb care escrocose direcția poștelor.

Trancu—Iași a denunțat cu patetism mizeriile Galaților, atribuindu-le bineînțeles guvernului iar nu războiului și, în sfârșit, Lupu a atacat cu violență pe Mârzescu, sub cuvântul că țărani sunt împiedicați să-și cultive pământurile, și așa mai departe. Mârzescu, care știa că aceste afirmații erau inexacte și prezentate tendențios, a ripostat cu energie, discuția a devenit violentă și, în cele din urmă, fiind pus în cauză și tatăl Dr-ului Lupu, bătrânul preot de la Arsura din Fălciu, totul a degenerat într'o neplăcută chestie personală între amândoi. Firește că această agitație nu avea nici un răsunset în țara care se gândea la nevoile ei și la soarta războiului, nicidecum la zvârcolirile vinovate ale unor politicieni inconștienți de gravitatea situației, dar nu este mai puțin adevărat că din punctul de vedere național era dureros, foarte dureros, să vezi oameni cu pretenții de conducători politici provocând agitații parlamentare și zgândărind chestii mărunte, într'o clipă când România avea nevoie de încordarea tuturor forțelor ei naționale pentru a înfrunta una din cele mai hotărâtoare crize din întreaga ei dezvoltare istorică.

De aceea mărturisesc că nu îmi pot aduce aminte de acele ședințe și de acțiunea în genere a partidului muncii fără un simțământ de dezgust și de rușine, că în fața inamicului neamul meu a putut adăuga un asemenea spectacol, la spectacolul îndeajuns de întristător, pe care îl prezentau cei rămași în teritoriul ocupat. Această pată putea lipsi în atmosfera atât de înălțătoare a Iașilor din vremea războiului. Dacă nu ar fi fost aceste considerațiuni, zvârcolirile partidului muncii ar fi fost nespuse de interesante de urmărit.

Diamandy în costumul său de tovarăș rus era din ce în ce mai comic. Făcea pe revoluționarul cu un program burghez și, deși nu se rezema pe nimic și pe nimeni, credea că ne poate înșela fiindcă și-a schimbat costumul. Scăpa din vedere — sârmanul — că și costumul îl trăda, căci dacă purta cizme și o bluză de mujic, cizmele îi erau de lux și bluza de catifea, nu mai vorbesc de „cravata la Vallière“, mă prind că venea direct de la una din cele mai elegante prăvălii de pe Bulevardele Parisului.

Trancu-Iași era delicios prin jovialitatea și naivitatea iluziilor lui. Nunuca Protopopescu își închipuia sincer că ne intimida cu atitudinile sale de

atlet amenințător (rolul mușchilor în politică). Macovei și Tilică Ioanid, juni milionari de la Severin, se trudeau în zadar prin agitații fizice și îndrăznele verbale să ascundă mentalitatea lor adâncă înrădăcinată de feciori de bani gata, pentru care politica era un sport și partidul muncii un minunat prilej de intrigi distractive în monotonia de la Iași.

Cât despre Lupu, victimă vădită a unei crize de ambiții nesocotite și de megalomanie acută, era mai mult de plâns pentru cei ce îl cunoscuseră sub ipostaze mai demne de laudă. Nota de exagerație din întreaga sa atitudine, în care intra și oarecare sinceră naivitate, nu îl scutea nici pe el de ridicolul care învăluia toate manifestările partidului muncii. Singur Mihai Carp în intransigența sa fioroasă, în sectarismul său de neofit al unei așa zise noi credinți, nu era ridicol ci sinistru și merita o atenție psihologică dacă nu o însemnătate politică.

După două ședințe pierdute în asemenea condițiuni comisiunile s'au ales și camerele au suspendat lucrările lor până la terminarea lucrărilor acestor comisii. La Camera comisia era compusă din: Anastasiu A., Banu C., Bazilescu N., Bellu A., Brătianu C., Cantacuzino Matei, Dr. Costinescu, Danielopol G., Filotti Zamfir, Ghika I. Th., Ștefan Ioan, Ionescu Quintus, N. Iorga, Dr. N. Lupu, Leonte Moldovan, N. Săveanu, Ștefan Șendrea, Al. Tătăranu, Th. Vasiliu, G.D. Vasiliu, Iulian Vrăbiescu, V. Lascu, Barbu Delavrancea, Al.G. Radovici, Dr. Const. Angelescu, Nestor Cincu, Const. Basarab-Brâncoveanu, Luca Elefterescu, Bucur Spirescu, N. Cananău, Sebastian Moruzi, N. Titulescu, Victor Ionescu, Pascal Toncescu, Oromolu, Teodor Iamandi.

Iar la Senat: C. Alexiu, C. Argetoianu, Atanasie Ion, Vladimir Athanasovici, N. Botez, Pavlică Brătășanu, Paul Bujor, Stavri Brătianu, C. Cantacuzino-Paşcanu, Panait Cantili, C. Cociașu, Gr. Constantinescu, C. Costescu-Comăneanu, D. Dumitrescu, C.G. Dissescu, C.G. Dobrescu, Th. Capitanovici, N. Enășescu, Gh. Ghițescu, Ion C. Grădișteanu, Dr. Toma Ionescu, Petre Missir, C. Nacu, I.G. Pleșea, Em. Porumbaru, Gr. Procopiu, Leon Sachelarie, N.N. Săveanu, Dumitru Suculescu, Toma Trifonescu, D.V. Vasiliu și N. Xenopol.

Precum se vede în aceste comisii figurau mai cu seamă mari proprietari, scopul lui Brătianu fiind să solidarizeze cu reformele tocmai pe cei ce urmau să fie mai mult atinși de ele în interesele lor.

În sfârșit, în momentul în care în seara de 8 Mai s'a închis această sesiune de două zile, s'a întâmplat un incident violent între Vintilă Brătianu și Lupu, incident care s'a terminat printr'un duel. Lupu extrem de enervat de conflictul pe care îl avusese cu Mârzescu, se apropie de Vintilă Brătianu când se ridicase ședința și îi cere să certifice că aluziile care se făcuseră privitor la complicațiile sale cu Dr. Rakowski erau inexacte. Vintilă Brătianu care știa că Lupu și amicii săi avuseseră în această chestie rolul anti-patriotic despre care am vorbit și care, pe lângă aceasta, mai era și indignat

de atitudinea partidului muncii de două zile de când, uitând vremurile în care trăiam, se juca de-a obstrucția parlamentară, i-a răspuns: „Nu mă întreba ce cred eu, că nu are să-ți placă părerea mea“. În loc să tacă, Lupu tot mai aprins zice: „Ba nu, spune, te somez să spui dacă ești un om cinstit!“. Atunci Vintilă Brătianu, care în genere nu se prea sfia să ascundă oamenilor felul său de-a gândi, i-a zis fără înconjur: „Părerea mea este că te porți ca un mișel. Nu te mai recunosc, toată atitudinea voastră este pur și simplu mișelească!“ Evident că după acest schimb de cuvinte Lupu și-a constituit martori, anume pe Argetoianu și Tilică Ioanid, ceea ce, fie zis în treacăt, umplea de bucurie pe acesta din urmă, cuprins de-o dată de o nestăpânită și indecentă ură împotriva lui Vintilă Brătianu. Acesta a ales ca martori pe Ferechide și pe George Văsescu de la Dorohoi, un vechi prieten de pe vremea anilor de studențime de la Paris. Ionel Brătianu ne-a comunicat în consiliul de miniștri că fratele său i-a trimis demisia spre a fi liber să se bată în duel, iar întâlnirea a avut loc în dimineața zilei de 11 Mai la via lui Kilimoglu de la Copou, dincolo de Școala Normală.

Eram foarte îngrijorat, fiindcă știam că Vintilă Brătianu era prost trăgaci și fiindcă aflasem că Lupu, într'o stare de surescitare bolnăvicioasă, era pornit pe exterminare. Ni se mai spusese că Tilică Ioanid îl întreținea în această stare de spirit și că precum se obișnuiește în asemenea cazuri, fără chiar să ațâțe, nici Argetoianu nu căuta să domolească pornirile nenorocite ale clientului său.

Așa fiind, am pornit cu automobilul împreună cu Mârzescu înspre via lui Kilimoglu, ca să aflăm cele ce se petrec și ne-a fost dat să trecem prin groaznice emoții, căci abia am sosit — bineînțeles ne plimbam pe un lan din vecinătatea viei — am auzit două detunături de pistol. Așteptam deci ca cei doi adversari și martorii lor să iasă din vie, trec cinci minute, zece minute, un sfert de oră, nimeni. Ne-am zis imediat că o nenorocire trebuie să se fi întâmplat, altminteri era inexplicabil ca nimeni să nu miște. Probabil, ne spuneam noi, unul din adversari e rănit și stau toți cu doctorii în jurul lui. Eram atât de îngrijorați, încât hotărâsem cu Mârzescu să ne ducem peste ei în via lui Kilimoglu, când de-o dată apare Lupu cu martorii lui, care ne strigă că nimeni nu a fost rănit. Am răsuflat și ne-am întors cu Vintilă Brătianu direct la consiliul de miniștri, dânsul neîncetând o clipă de a fi nepăsător și calm, dar, ca și noi, era îndurerat că lucrurile ajunseseră până aici cu un vechi prieten ca Lupu. Pe de altă parte, găsea ridicol și penibil, totdeodată, că atunci când soldații noștri se luptau cu inamicul și stăteau zi și noapte sub gloanțele lor, în dosul frontului noi, oameni politici, să ne batem în duel. Nu ar fi consimțit niciodată să o facă, dacă nu i s'ar fi spus de toți că nu se poate sustrage de la cerințele așa-zisului „cod al onoarei“. Avea însă, și noi toți cu el, un sentiment de adevărată rușine față de cei care în aceeași clipă își expuneau viața pentru apărarea idealului național.

Abia alese, cele două comisii parlamentare s'au constituit și au început să lucreze. Comisia Camerei a ales președinte pe Morțun și raportor pe George Danielopol, iar comisia Senatului președinte pe Mitropolitul Pimen și raportor pe bătrânul Costescu Comănescu. În ambele comisii discuțiile au fost vii, mulți – mai toți – membrii au luat cuvântul și și-au expus vederile, Brătianu ținând ca discuția să fie cât de largă. Eu mărturisesc că nu le-am urmat de aproape, m'am dus, sau mai exact am trecut, prin diferitele comisii, oprindu-mă câteva minute, mai mult ca să constat unde au ajuns dezbaterile, decât ca să particip la ele.

Dealtminteri două puternice considerațiuni determinau această atitudine. În primul rând fusesem rugat de Brătianu să nu iau parte activă la discuții, căci mă prezentam cu o îndoită inferioritate: nu eram mare proprietar și treceam printre elementele extremiste ale partidului. Nefiind mare proprietar mă puteam expune oricând la apostrofa vreunui latifundiar, „Îți este ușor D-tale, care nu ai moșii, să vorbești și să dispui de avutul nostru!“ Fiind „elementul extremist“ speriam prin însăși numele și prezanța mea elementele moderate și personal interesate.

Ori – precum am arătat-o – Brătianu ținea să aducă tocmai aceste elemente să consimtă la înfăptuirea exproprierii și a votului obștesc. De aceea numele meu nu apare oficial nicăieri în această perioadă.

În al doilea rând, cele ce se petreceau în comisiile parlamentare nu mă prea interesau, fiindcă știam că în realitate reformele nu se elaborau acolo, ci aiurea. Într'adevăr, hotărârile reale se luau în consiliul de miniștri sau, mai bine zis, într'un cerc restrâns compus din Brătianu, Take Ionescu și Alecu Constantinescu, la care participau direct Vintilă Brătianu, Mârzescu și cu mine. Ceea ce se făcea în comisie nu era decât reflexul acestor hotărâri, și aici lupta a fost din nou aprigă.

Propunerea Știrbey, pe care Regele și-o însușise în consiliul din Aprilie, căzuse în desuetudine, pot zice, prin consimțământ mutual. Nu numai Take Ionescu, dar și prietenii lui, își dăduseră repede seama că era imposibil să te scobori sub cifra de 2.000.000, și că cifrele Știrbey erau artificii pe cari le spulberaseră presiunea evenimentelor.

Discuțiile în jurul constituirii senatului s'au cristalizat, fără prea multă greutate, în jurul formulei: „Senatul se va compune din senatori de drept și din senatori aleși. Legea electorală va stabili modalitățile compunerii Senatului înlăuntrul acestui cadru“.

Restul era mai mult chestie de redacție. În calitatea sa de jurist, Alecu Constantinescu a redactat de fapt cele mai multe texte și, pe urmă, le-a revăzut cu Brătianu și cu Take Ionescu, care ne aducea observațiile prietenilor săi politici. Din când în când, ca un ecou al neînțelegerilor din lagărul conservator, mai aveam discuții în consiliul de miniștri, dar asperitățile s'au netezit relativ repede și ușor, așa încât eram cu toții îndrituiți să credem că dificultățile au fost definitiv învinse.

De-o dată, pe când credeam totul isprăvit, aflăm însă că au survenit noi obiecțiuni din partea lui Mișu Cantacuzino. Nu ne dădeam seama ce putea să fie, dânsul evita însă să mai vină la ședințele consiliului de miniștri dar, după 2–3 zile, Take Ionescu apare și, foarte încurcat, ne mărturișește că colegul de la justiție amenință cu demisia și nu vrea să mai dea consimțământul său reformelor proiectate.

Cerem firește explicații lui Take Ionescu, care din ce în ce mai jenat, sfârșește prin a ne spune că atitudinea lui Mișu Cantacuzino pornește din voința lui de-a scăpa de sub expropriere vastul domeniu de terenuri petrolifere, pe care el și frații lui îl moșteniseră de la răposatul lor părinte Nababul G.Gr. Cantacuzino. Această presiune exercitată în extremis și din interese exclusiv egoiste ne-a indignat adânc. Vintilă Brătianu, cu firea lui atât de cinstită, a reacționat violent și a amenințat că va denunța opiniei publice acest adevărat „șantaj“. De fapt Take Ionescu era tot atât de indignat ca și noi, dar situația din partidul său îl silea să menajeze pe Mișu Cantacuzino și, prin urmare, să se facă vrând-nevrând față de noi avocatul antipaticelor sale pretențiuni.

În rândurile noastre domnea un astfel de spirit, încât la un moment dat ne-am gândit să opunem un refuz categoric cererii lui Mișu Cantacuzino, oricare ar fi consecințele. Pe urmă însă Brătianu ne-a convocat și, cu sânge rece, am examinat problema sub toate fețele ei. La urma urmei dilema era simplă: să primim propunerea, căutând să mai reducem ceva din proporțiile ei, sau să refuzăm, dar cu riscul de-a vedea reformele amânate, sau chiar respinse. Între aceste două alternative ni s'a părut mai cuminte, mai politic, să admitem — oricât ne-ar fi durut și oricât ne-ar fi revoltat — prima soluție. Am intrat deci în tratative prin Take Ionescu cu Mișu Cantacuzino, ca să vedem cum putem da o formă mai acceptabilă introducerii în Constituție a unei dispozițiuni cu caracter atât de vădit personal.

Dânsul, simțindu-se la strâmtoare, era de-o intransigență crescândă și, uneori chiar, arogantă. Și astfel au început niște tocmeli dezgustătoare, de pe urma cărora tot ce am putut zmulge hrăpărețului moștenitor al multi-milionarului Nabab, a fost următorul alineat:

„Terenurile constatate petrolifere sunt excluse de la exproprierea de mai sus până la o întindere de 12.000 de hectare în toată țara cu condițiunea ca proprietarul care ar fi supus exproprierii unui asemenea teren, să dea o întindere egală de teren cultivabil în acelaș județ, sau într'un județ limitrof“.

Cuprinsul însuși al acestui alineat dovedea că dispoziția privea exclusiv interesele familiei Cantacuzino, fiindcă pe toată întinderea României Mici ea singură avea terenuri cultivabile de o întindere destul de mare pentru a compensa 12.000 de hectare. Cu cinism Mișu Cantacuzino își salvase subsolul petrolifer și, călcându-ne pe suflet, fusesem siliți să trecem sub furcile lui caudine, spre a realiza scopuri mai mari și mai înalte.

Când mai târziu după război, prin combinații nefericite, pornite dintr' o lăcomie exagerată, Mișu Cantacuzino și familia sa au pierdut de fapt foloasele pe care le așteptau de pe urma acestor dispoziții constituționale ad-hoc, mi-am zis că o justiție immanentă veghează asupra faptelor și nesocotințelor omenești.

Deocamdată, dacă conflictul era însă rezolvat între noi consiliul de miniștri și Mișu Cantacuzino, ne pândea însă un al doilea conflict cu majoritățile. Într'adevăr, prietenii noștri cum au aflat de această „afacere personală“ a lui Mișu Cantacuzino, au început să protesteze cu vehemență și să declare că, dacă noi am avut slăbiciunea să cedăm, ei vor ști să aibă tăria de a respinge o atare „rușine constituțională“.

Chestiunea lua o întorsătură nu numai foarte displăcută, dar chiar serioasă, căci, față de această înverșunare, elementele conservatoare, care dăduseră de nevoie adeziunea lor reformelor, au ridicat iar capul, sperând că poate exploatând aceste neînțelegeri, se va împiedica votarea expropriării și a votului obștesc. În consecință, intrigile au reînceput cu o îngrijorătoare intensitate, Argetoianu îndeosebi nu cruța nici o efortare, ațâța pe Matei Cantacuzino, complota cu Cuza, împingea partidul muncii să întreprindă opoziția lui și, pentru a turbura spiritele, să ceară reforme tot mai radicale, amenința pe Dimitrie Greceanu, coaliza pe toți latifundiarii conservatori, mai cu seamă pe cei de la Senat, unde, precum se știe, dispuneam de o foarte redusă majoritate și unde, prin urmare, o deplasare de câteva voturi putea lesne periclita votarea reformelor.

Oameni ca Pavlică Brătășanu, ca Nestor Cincu, care se mulțumeau abia cu câteva zile înainte să mârâie prin colțuri, acuma perorau în agora și adunau adeziuni contra reformelor. Mai mult, marii proprietari începeau să șovăie cu lăuntrica nădejde că vor reuși astfel să-și scape moșiile. La Greceanu acasă se țineau conciliabule, de la care ne veneau vești rele, Take Ionescu nu își mai putea stăpâni oștile, alaltăieri încă domolite și docile.

Noi toți, în special Mărzescu și cu mine, am trebuit din nou să colindăm prin toate unghiurile să potolim prietenii cu drept cuvânt scandalizați, să facem apel la simțul lor politic. Am reușit, dar nu a fost ușor, până în cele din urmă pentru a izbuti, a trebuit și noi să recurgem la o tranzacție. Fiindcă reprezentanții județelor de munte cereau ca în folosul sătenilor din acele regiuni să se exproprieze golurile și poienile munților, am făgăduit prietenilor noștri că vom impune această expropriere conservatorilor, dacă ei își iau obligațiunea formală de a vota alineatul privitor la terenurile petrolifere, din care Mișu Cantacuzino și partizanii lui făceau o condiție sine qua non a întregii lor colaborări cu noi. Ne-am dus deci în consiliul de miniștri și, după displăcute și lungi discuții, am obținut adeziunea conservatorilor pentru textul următor:

„Peste exproprierea de terenuri prevăzute la al.... legea va mai prevedea pentru regiunile de munte înființarea de izlazuri comunale formate prin

exproprierea din proprietățile private, care nu intră în categoria de mai sus, numai a suprafeței solului trebuincios“.

Și, astfel, încetul cu încetul, agitația s'a mai potolit, fără a se stinge totuși și, într'o atmosferă mai liniștită, comisiile care încă odată erau numai reflexul discuțiilor și hotărîrilor noastre, a marilor auguri, au putut să-și termine lucrările, mulțumindu-se să dea forma definitivă și formularea juridică celor în acest fel statornicite. Dacă nu mă înșel, mai însemnate au fost discuțiile în jurul exproprierei totale a absenteiștilor și a străinilor, în jurul fixării prețului în ultimă instanță de către Curtea de Casație și a posibilităților de plată în numerar.

În sfârșit, spre a da o satisfacție lui Iorga, s'a admis cererea lui ca această expropriere să nu fie numită expropriere pentru „cauza de utilitate publică“, ci „expropriere pentru cauza de utilitate națională“.

Dealtminteri, pe lângă cele două motive arătate, mai era unul pentru care prezența mea permanentă la discuțiile comisiilor era de prisos. Fiind intim prieten cu raportorul Danielopol, știam totul printr'însul. Într'adevăr, în fiecare seară după terminarea lucrărilor, veneam cu automobilul și plecam împreună să ne plimbăm. Descoperisem înspre Copou, dincolo de Școala Normală și de via lui Kilimoglu, o minunată pajiște cu o frumoasă vedere înspre șesurile Prutului. Zilnic, săptămâni de-a rândul, ne duceam acolo pe înserate și, la umbra unui nuc, examinam situația politică și ne consfătuiam asupra măsurilor de luat. Câteodată, deși mai rar, aduceam și pe Vintilă Brătianu acolo. Danielopol îmi povestea cele petrecute în comisiile și îmi împărtășea felul în care înțelegea să redacteze raportul său. Adevsea îmi citea pasagiile pe care le scrisese în ajun, așa încât pot spune că, fără să vreau, nu numai am asistat la elaborarea, dar în oarecare măsură am contribuit la redactarea raportului său. Este o lucrare serioasă, bine studiată și bine gândită, ca tot ce făcea Danielopol, o lucrare care va rămâne pururea un document interesant de cercetat pentru toți cei ce vor voi să cunoască cu de-amănuntul felul cum se prezenta în acea istorică epocă la noi, atât problema electorală, cât și problema agrară. Citirea acestei lucrări dă măsura realei capacități a lui Danielopol și trezește o vie părere de rău că o moarte prematură a lipsit înainte de vreme România de serviciile eminente a acestui om de mare valoare, care a fost netăgăduit una din podoabele generațiunii sub care neamul nostru s'a întregit.

În raportul său G. Danielopol nu s'a mulțumit să expună cu de-amănuntul considerațiunile de ordin superior, care au determinat înfăptuirea reformelor precum și punctul de vedere al majorităților, dar el a făcut și o analiză frumoasă a celorlalte două contra-proiecte, a proiectului partidului Muncii și a proiectului lui Bazilescu, combătând cu argumente temeinice și cu o logică strânsă concluziile lor.

La 20 Mai totul era terminat și Parlamentul și-a reînceput ședințele. Mai era însă de îndeplinit încă o formalitate: proiectul comisiunii trebuia

să treacă și prin discuția secțiilor. Aceasta a durat trei zile, fără să prezinte vreun interes deosebit. În acest răstimp în ședință publică s'a votat cetățenia de onoare a Generalului Berthelot, Banu fiind raportor, ceea ce a dat loc la o nouă și foarte călduroasă manifestație de simpatie pentru sărbătorit, pentru Franța și pentru întreaga misiune militară. Iar pe de altă parte, spre a accentua și mai bine contrastul, partidul Muncii a continuat să se dea în spectacol cu fel de fel de comunicări, de întrebări, de interpelări de întreruperi, care au scăzut nivelul moral al Parlamentului în ceasuri în care patriotismul nostru ar fi vrut să-l vadă neîntinat și cât mai sus.

Tot în acele zile am asistat la o curioasă altercație între Iorga și Cuza. Iorga patetic și Cuza ironic, Iorga cu atât mai patetic, cu cât Cuza era mai ironic, și Cuza cu atât mai ironic, cu cât Iorga era mai patetic. Îmi reamintesc scena, fiindcă m'am convins atunci că patetismul nu poate rezista puterii corozive a ironiei, care este în luptele parlamentare o armă neîntrecută. În fine la 24 Mai discuția generală a reformelor a început.

Ea a ținut până la 14 Iunie, adesea cu câte două ședințe pe zi. Lista oratorilor a fost interminabilă, toți au vrut să-și spună cuvântul, de aceea reproduc această listă ca să se vadă și mai bine cât de mare a fost dorul deputaților de a trece sub această formă la posteritate: Matei Cantacuzino, Pascal Toncescu, Constant Georgescu, C. Mille, (Rachi) Vasiliu, C. Basarab Brâncoveanu, Bazilescu, Becescu Silvan, M. Carp, Honoriu Bănescu, Trancu-Iași, Dr. Lupu, Em. Dan, N. Răut, G. Diamandy, Leonte Moldovan, Zamfir Filotti, M.G. Orleanu, V. Sassu, Julian Vrăbiescu, Gr. Iunian, Cuza, Ștefan Ioan, Al.T. Alexandrescu (Râmnicul Sărat), G.G. Burghel, Tony Iliescu, Nunuca Protopopescu, J. Bogdan, I.Th. Mitescu, Alex. Iliescu Olt, I.Th. Ghica, I.P. Rădulescu, Delavrancea — Matei Cantacuzino a doua oară — T. Emandi, Iorga, G. Danielopol, Leon Ghica-Dumbrăveni, Mișu Cantacuzino, Take Ionescu și Brătianu.

Pe cât am urmărit de sporadic și de puțin dezbaterile din comisii, pe atât am fost nelipsit la întreaga discuție publică. Din punctul de vedere moral, aceste dezbateri au fost înălțătoare, fiindcă, afară de cei câțiva membri ai partidului Muncii, care au căutat să-și facă din chestia reformelor o platformă politică pentru viitor și, care fie zis în trecut, au fost în manifestările lor mai mult ridicoli decât demagogici sau revoluționari, majoritățile au avut o atitudine de o impresionantă unanimitate și o neîntrecută abnegațiune. Cei mai mari proprietari din Cameră au dat adeviziunea lor, punând interesele superioare ale statului și ale neamului mai presus de legitimele lor interese personale.

Am mai spus-o, dar țin să o repet, nu cred să existe în istorie multe exemple de un așa înalt simț al datoriei la o clasă întreagă și va rămâne pururea o cinste nepieritoare pentru clasele diriguitoare ale României Mici, pentru acea așa-zisă și atât de hulită oligarhie, care a știut la un moment hotărîtor al dezvoltării noastre sociale și naționale să consimtă

de bună voie la sacrificiile necesare, pentru a da țării întregite pacea socială și pentru a-i asigura puternice temelii de dezvoltare viitoare.

Această rară și grandioasă manifestațiune de luminat patriotism și de altruism superior putea fi scutită de expectorațiunile veninoase ale unui profesoraș obscur ca Mihai Carp, de exhibițiunile caraghioase ale unui democrat ca G. Diamandy și de violențele isterice ale unui Dr. Lupu.

În schimb, din punctul de vedere oratoric, aceste lungi dezbateri au prezentat un interes mediocru. Din nesfârșita listă a cuvântărilor ținute puține merită atenție. Voi reaminti numai pe acelea ale lui Mihai Cantacuzino, Bazilescu, Cuza, Brâncoveanu, Alex. Iliescu-Olt, Delavrancea, Iorga, D. Danielopol, Mișu Cantacuzino, Take Ionescu și Brătianu.

Cu acest prilej Matei Cantacuzino a bătut — și era greu — propriul său record. Că era schimbăcios ca vremea, o știa o lume întregă, dar că va fi în stare să facă la începutul discuției un discurs violent împotriva reformelor și la sfârșitul discuției un discurs înflăcărat pentru reforme, aceasta depășea așteptările noastre ale tuturor. Și totuși părerea pe care personal o aveam despre Matei Cantacuzino era atât de rea, încât mărturisesc că nu m'a mirat de loc. Îmi aduc aminte că după prima sa cuvântare, în care combătuse reformele și se înfățișase adunării ca apostolul învoirilor politice și morale, amețise lumea, și mulți oameni credeau în sinceritatea simțămintelor sale, spuse de altfel cu talent, eleganță și într'un limbajiu ales. La ieșire m'am întâlnit cu Simionescu, secretarul meu general de la Instrucție un suflet cinstit, dornic de bine, dar ca mulți Moldoveni un opozant înăscut și iubitor de atitudini independente și răzvrătite. Matei Cantacuzino îl zdruncinase și nu s'a putut împiedica sa-și exprime entuziasmul său admirativ. A părut totdeodată surprins și displăcut impresionat, când liniștit i-am răspuns: „Nu te grăbi în aprecierile D-tale. Cunososc mai bine decât D-ta pe ruda mea Matei Cantacuzino și, prin urmare, nu pot împărtăși entuziasmul de care ești cuprins. A vorbit cum a vorbit, fiindcă ne-a scăpat din mână și a stat sub influența adversarilor noștri politici. Până la vot vor mai trece câteva săptămâni, nu am pierdut nădejdea să-l readucem la alte sentimente și să nu te miri dacă până la urmă îl vei vedea pe Matei Cantacuzino al D-tale, votând în favoarea reformelor.“

În adevăr și Mârzescu și eu îl neglijasem în ultimul timp și astfel, Argetoianu pe de-o parte, ginerele său Grigore Filipescu pe de altă parte, l-au ațâțat atât de tare împotriva guvernului, încât nu s'a mulțumit să combată reformele, dar a rostit o adevărată filipică împotriva noastră, o filipică plină de insinuări, de aluzii și de răutăți.

Imediat după discurs ne-am pus, deci, din nou în mișcare. Am mobilizat toate persoanele ce puteau avea succes și trecere la „Conul Matei“, și rezultatul final a fost al doilea discurs și votarea reformelor. Delicios era felul prin care Conul Matei justifica conversiunea: „Pricepi“, spunea el solemn și cu aristocratica sa superioritate, „am vrut să dau domnilor aceștia

de la guvern o lecție, o lecție pe care cred că o merită. Odată lecția dată, eu nu pot să stau să mă răzbun pe reforme din cauza lor. Eu sunt de mult un partizan al reformelor. Pentru ele m'am înscris la 1913 în partidul liberal, pe baza acestor reforme am solicitat încrederea alegătorilor și mă găsesc astăzi în acest Parlament. Nu pot deci să nu votez exproprierea și votul obștesc, fiindcă nu îmi place cum guvernează Brătianu cu Constantinescu Porcu și cu acel Take Ionescu, care de atâția ani îmi inspiră o adevărată aversiune". În asemenea condiții este lesne de înțeles că disprețul meu pentru Conul Matei nu putea decât să crească. Din nefericire viitorul nu mi-a îngăduit să-mi schimb simțămintele.

Bazilescu și Cuza s'au ilustrat prin lungimea cuvântărilor, amândoi au vorbit trei zile în șir, un adevărat chin. Și unul și altul au fost deopotrivă de plicticoși. Din partea lui Bazilescu nu ne-a mirat, dar am fost cu toții surprinși că A.C. Cuza a fost atât de monoton și de searbăd. El a reeditat vechile lui clișee anti-semite, ne-a declarat că este reacționar democrat și, după o înspăimântătoare logomachie, a sfârșit prin a conchide că nu va vota reformele, fiindcă nu am enunțat decât principii. Vădit Cuza se urcase la tribună cu intenții obstrucționiste și așa fiind, nu a mai putut fi nici măcar ironic și spiritual. Fiindcă trebuie să mărturisesc că în toată perioada de la Iași, negativ destructiv cum este Cuza, fusese însă neconținut plin de spirit. A avut în acest răstimp o serie de întreruperi și de replici minunate, de o spontaneitate amețitoare care dezarmau pe adversar și provocau ilaritatea tuturor. Singur discursul său privitor la reforme nu s'a bucurat de aceste privilegii.

Brâncoveanu nu a ținut un discurs propriu zis, a făcut mai mult o declarație, dar o declarație care era profund impresionantă. El era la epoca aceea cel mai mare latifundiar din țară. Stăpâna 80.000 de pogoane arabile, și ce pământ, cele mai frumoase, cele mai rodnice moșii din valea Dunării, proprietăți cari îi veneau în linie directă de la Constantin Vodă Brâncoveanu. Oricât de străin ar fi fost accentul lui când a declarat că face cu inimă ușoară sacrificiul acestor imense averi în interesul țărânimii care constituie temelia acestei țări și care îi apără astăzi atât de vitejește hotarele, mărturisesc că Brâncoveanu m'a mișcat și că l-am găsit mai elocvent decât toți retorii cu declamațiunile lor meșteșugite și toți marii oratori „proprietari de idei“.

Declarația lui Brâncoveanu mai era și un simbolic contrast. Tot aici în Iași la 1859 cu prilejul Unirii Principatelor, cel mai mare latifundiar liberal Balș, se împotrivi pe temeiul celor 80.000 de fălci la uniunea Moldovei cu Muntenia; acuma la 1917, în același Iași, cel mai mare latifundiar al zilelor noastre, boierul Basarab Brâncoveanu, nu se opunea votării reformelor democratice, deși trebuia pentru aceasta să sacrifice cele 80.000 de pogoane ce îi aparțineau. Gestul lui Brâncoveanu îi face mare cinste și răscumpără cu prisosință multe inconsecvențe ale vieții sale politice.

Deoarece am vorbit de Brâncoveanu, țin să adaug câteva cuvinte despre celălalt mare latifundiar din constituanta de la Iași, Jean Dinu Michail, care printr'o serie neobișnuită de moșteniri mănoase avea o avere imobiliară aproape tot atât de mare ca și a Principelui Basarab Brâncoveanu. Fiind cunoscut pentru zgârcenia lui, ne temeam ca nu cumva să refuze a vota reformele. Brătianu care ținea însă tocmai să aibă votul personalităților mai reprezentative ale marii proprietăți, mă cheamă într'o zi și, știind că am relații bune, amicale chiar pe cât pot fi amicale relațiile cu acest ciudat multimilionar craiovean, mă roagă să iau contact cu el, să văd în ce stare de spirit se află și să caut a mă asigura de votul său. În consecință, convoc într'o dimineață la mine în Strada Păcurari pe Jean Michail și cu precauțiuni oratorice încerc să sondez părerea lui, când de-o dată mă întrerupe și îmi zice: „Eu sunt contra exproprierii, nu îmi plac măsurile pe care le-ați luat în această privință“. Firește mă străduiesc imediat să-i explic necesitatea reformelor, abnegațiunea de care proprietarii trebuie să dea dovadă în interesul armoniei sociale și, în ultimă analiză, în propriul lor interes. Dar nu îmi sfârșisem încă bine tirada, când Michail îmi spune: „Nu este vorba de aceasta, nu m'ai înțeles. Eu nu plâng că ne luați atâta, eu aș fi preferat să ne expropriați cu totul“. Și cum mă uitam la el surprins, întrebându-mă oare vorbește serios, sau vrea să-și bată joc de mine, amicul Michail adaugă: „Este foarte serios ceea ce îți spun. Am atâtea moșii, asta reprezintă atâtea griji, atâtea procese, atâtea administratori de supravegheat, atâtea logofeți care te fură, încât eu aș fi mult mai mulțumit și mult mai liniștit dacă ați expropria tot și ați plăti cât face pământul. Așa aș pune bonurile în lada de fier, aș tăia de două ori pe an cupoanele și nu aș mai avea nici o bătaie de cap!“.

Jean Michail era desigur un latifundiar sui generis, dar oricum fără să-și dea seama de sentința groaznică de moarte ce rostise împotriva marii proprietăți. Ce proprietate mare mai era aceea care în vremuri obișnuite nu știa să-și exercite funcțiunea socială și, care în ceasul pericolului său, își pune singură capul sub sabie, sau se jelea printr'unul din reprezentanții ei cei mai de seamă că nu vrem să o desființăm cu desăvârșire? Vădit nu mai merita să trăiască. Michail trădase cu mai multă elocință decât oricine starea de organică și iremediabilă descompunere a proprietății latifundiare române. Însuflețit de aceste sentimente, Jean Dinu Michail a votat hotărât, deși fără ostentațiune, reformele și, suprema ironie a soartei, în parlamentul în care până și Diamandy și Lupu înțelegeau să salveze câteva crâmpie din proprietatea mare, el reprezentant al latifundiarelor mari ceruse exproprieră totală, nemulțumit și întristat că trebuie să se mulțumească cu jumătăți de măsuri.

Cuvântarea lui Alexandru Iliescu nu o pot uita, fiindcă a fost episodul vesel al întregii discuții. Încă din 1913, de la întrunirea de la Liedertafel, neîntrecutul potentat din Olt se rostise categoric pentru reforme. În conse-

cință ținea să facă paradă în toate împrejurările de sentimentele sale democratice și să se afirme pretutindeni ca un călduros apărător al exproprierii și al votului obștesc. Așadar, de îndată ce a început discuția reformelor, Alexandru Iliescu a anunțat urbi et orbi că va rosti un mare discurs și ca să pregătească atmosfera și să strângă rândurile majorității, a organizat o serie de mese prietenești la el acasă. În cele trei odăițe ce le ocupa în strada N. Gane am defilat deci cu toții. Având o moșie la Sângeru, în Județul Iași, prin nenumărații săi agenți electorali și fini procurându-și din belșug alimente din toate părțile Moldovei, aveam prânzind la el impresia că trăiam în vremurile fericite dinainte de război. Senzație neprețuită pe acele vremuri de lipsuri și de subalimentare. George Danielopol în calitatea sa de deputat de Olt, ales sub părinteasca ocrotire a lui Alexandru Iliescu, și eu ca Ministru mai tânăr, anume însărcinat de Brătianu să mă ocup de menținerea solidarității în rândurile majorității, nici nu aveam voie să lipsim de la aceste agape, care de altfel erau pline de haz, din cauza scenelor tipice cari se desfășurau în acel mediu și din cauza personalității plină de pitoresc a lui Alexandru Iliescu, pe care prietenii îl lăsau să spere perspectiva unui portofoliu ministerial.

Bineînțeles Alexandru Iliescu era absolut incapabil să țină un discurs, nici mare, nici mic. Era lipsit cu desăvârșire de cultură și, lucru mai rar la noi, chiar de acea ușurință de vorbă ce se întâlnește pretutindeni și în toate straturile sociale. În ocazii însemnate ca acestea, Alexandru Iliescu pune deci pe vreun secretar al său ca Ionescu Olt sau Marin Ilinca, să îi facă un discurs. Îl corecta pe urmă, introducea ideile care i se păreau mai nimerite, îl arăta unor prieteni mai cu suprafață, îl învăța pe dinafară și, nereușind, se căznea — lucru greu de obținut și acela — să-l citească cel puțin cu glas tare și fără a stâlci prea mult neologismele și cuvintele mai complicate.

Diavolii de băieți introduceau deci dinadins în textul discursului expresiile cele mai încâlcite. În ziua indicată, toți prietenii fuseseră convocați ca să asiste la exhibiția lui Alexandru Iliescu. Văd încă scena, era la ședința de noapte, toți prezenți la apel, în loge devotații de la Olt, finii și agenții, câteva cucoane protejate, în frunte cu Elvira Popescu. Alexandru Iliescu în redingotă, ștergându-și sudorile cu batista, citind, mai exact masacrând, textul pregătit. Camera întrerupându-l ironic la fiecare frază cu aplauze zgomotoase, el în culmea fericirii surâzând mereu cu unchiul Elvirei Popescu, care nu își mai putea stăpâni râsul. Vremurile erau destul de grave și destul de triste, ca să fi avut și noi dreptul să mai râdem câteodată.

Și totuși personajul, cu toate netăgăduitele sale părți ridicole, era o figură extrem de interesantă, de o reală inteligență, de o surprinzătoare perspicacitate psihologică, un prototip al unui anume mediu românesc, o figură care merita o analiză mai amănunțită, pe care de altfel îmi și rezerv a o face cu un alt prilej.

Delavrancea și Iorga au rostit discursuri slabe, Delavrancea vrând să ne convingă că originea sa țărănească îl obligă să voteze reformele, Iorga făcând digresiuni istorice, fără a se ridica însă la nivelul altor cuvântări ale lui. După discursul său din Noiembrie a fost firește o deziluzie. Când privește pe Delavrancea, mărturisesc că am avut chiar o impresie dureroasă. Vedea că bietul om face eforturi supraomenești ca să fie la înălțimea renumelui său oratoric de altădată și nu reușea. Izvorul era vizibil și definitiv secat. Fără să vrei te cuprindea, ascultându-l, un sentiment de adevărată și adâncă melancolie.

George Danielopol a rostit o cuvântare lungă, documentată și foarte interesantă. Ca construcție, ca logică, ca înșirare de argumente a fost fără îndoială remarcabilă. După părerea mea i se puteau face două critici întemeiate. În primul rând era prea advocățească mai mult ca o pledoarie la bara justiției, decât ca un discurs parlamentar și, în al doilea rând, era lipsită de avânt. Problema și împrejurările cereau înaripare, căldură sufletească, nu numai raționament rece și bine înlănțuit. Oricum, discursul lui Danielopol era masiv, armonios și cugetat. Camera a avut justificata impresie că raportorul ei fusese la înălțimea misiunii de cinste pe care i-o încredințase.

Mișu Cantacuzino, searbăd și declamatoriu, merită o mențiune pentru să s'a ferit să facă vreo aluzie la rolul puțin simpatic pe care îl jucase în chestia terenurilor petrolifere și fiindcă, în asemenea condițiuni, tiradele sale democratice sunau fals și indispuneau firește majoritatea, care știa ce se ascunde sub aceste cinice declamațiuni.

Cu totul altfel s'a prezentat discursul lui Take Ionescu, care de fapt a rostit un foarte însemnat discurs cu viziuni profetice, punând reformele în cadrul cel mare al vremurilor care se zămisleau. El merită să fie recitat azi în lumina desfășurării ulterioare a evenimentelor, dar atunci pe loc nu aș putea spune că a produs impresia pe care ar fi trebuit să o producă. Pe de-o parte, fiindcă nu l-a debitat cu verva lui obișnuită, părea obosit și rău dispus și, pe de altă parte, fiindcă a introdus în vorbirea lui două chestiuni desigur drepte, dar a căror oportunitate nu era tocmai fericită în mediul și în atmosfera de atunci. Într'adevăr, a vorbit de necesitatea rezolvării, în spiritul cel mai larg, al chestiunii evreiești și de chestiunea bisericească, declarându-se, în România întregită de mâine, partizan al bisericilor libere într'un stat liber.

Rezultatul: nemulțumirea tuturor acelorora — și erau numeroși — care socoteau că ceasul unor angajamente prea precise privitor la chestia evreiască nu a sosit încă, și indignare violentă a întregului cler, care vedea în cuvintele lui Take Ionescu o adevărată ofensă adusă bisericii noastre strămoșești. Spre a șterge reaua impresie produsă, Brătianu a trebuit să intervie ulterior, să arate că în guvern existau păreri personale și păreri care reprezintă punctul de vedere al întregului minister, reușind astfel prin artifi-

Fig. 10: Regina Maria pe front lângă Oituz

cii oratorice să mulțumească majoritățile, fără a’și dezavua prea tare colegul. De fapt, evident că Take Ionescu avea dreptate, dar Brătianu trebuia să se gândească la votul Senatului și, prin urmare, oricare ar fi fost simțămintele lui intime, să nu se expună a pierde câteva voturi indispensabile pentru obținerea majorității de două treimi în Maturul Corp.

Discursul lui Brătianu a fost o adevărată lovitură de teatru, se știa că el voiește să ție o mare cuvântare să răspundă tuturor criticelor aduse, să expună punctul de vedere în privința reformelor și să facă declarații asupra politicii generale interne și externe. Așa fiind, Teatrul Național era plin de lume, de doamne, de oameni politici nerăbdători să asculte pe șeful guvernului. Dimineața Brătianu îmi comunicase că în ultimul moment s’a hotărât să nu mai ție un discurs, să spună numai câteva cuvinte. Ideea lui mi se părea greșită și am insistat să vorbească, spunându-i că opinia publică așteaptă cuvântarea lui cu interes și curiozitate, că mărgininu-se la o scurtă declarație va produce o inutilă deziluzie și în rândurile majorității și în public.

Brătianu a fost însă intransigent și poate că a avut dreptate. Precum a mărturisit-o în Cameră, aducându-și aminte de zăngănitul armelor și-a zis că nu este ceasul vorbelor, a rupt notele sale și, constatând că nevoia reformelor a fost unanim recunoscută, a cerut adunării să le voteze fără întârziere și a terminat cu afirmarea nezdruincatei sale încrederi în triumful cauzei pentru care luptăm.

De bună seamă lumea adunată la Teatrul Național a plecat dezamăgită. Spectacolul la care se aștepta nu a avut loc, dar mai puțin decât oricând Brătianu se gândea atunci la succese oratorice, alte griji mai însemnate, mai serioase și mai grave îl covârșeau.

Discuția generală fiind terminată, s’a procedat la votul prin apel nominal. Au fost două voturi: Unul la luarea în considerație, celălalt la votul în total. Prima oară majoritatea a fost de 129 de voturi, 9 abțineri și 2 voturi contra (Nistor Cincu și Cuza). A doua oară majoritatea a fost de 130 voturi, 14 voturi contra și numai o singură abținere (Bazilescu).

Diferența aceasta se explică prin faptul că la primul vot partidul Muncii s’a abținut, pe când la al doilea vot a votat contra. Nistor Cincu și cei doi Marghilomaniști aflători la Iași, Nicu Ghika Comănești și aghiotantul său de la Bacău, Căpitanul N. Krupenski. Încolo nu a fost nici o defecțiune, majoritatea a rămas compactă până la capăt. Am avut însă o emoție la ultimul moment: câțiva prieteni în frunte cu Tony Iliescu, Marius Roșca, Christoveanu și alții au vrut să propuie un amendament în virtutea căruia să se exproprieze tot ce trece peste 500 hectare de fiecare proprietar. Era o ultimă tentativă de a scăpa cel puțin proprietatea mai mijlocie. În urma intervențiilor noastre a tuturora cu Brătianu în frunte, prietenii și-au retras amendamentul.

Partidul Muncii și-a schimbat atitudinea de la o zi la alta, fiindcă i s’a

arătat că abținerea va fi interpretată ca o lipsă de curaj din partea lor. De fapt abținerea sau votarea contra era tot una, sub cuvânt că vor reforme mai înaintate reprezentanții săi se găseau alături de cei mai reacționari latifundiari, Ghika Comănești și Nestor Cincu. Această supremă nedibăcie a dat ridicolei înjghebări a partidului Muncii lovitură de moarte, din aceea clipă procesul de descompunere a început în rândurile lor, iar creațiunea lui Diamandy și a lui Lupu a rămas o tristă amintire din vremurile mari, dar zbuciumate, ale războiului nostru de întregire.

La drept vorbind prefer atitudinea de consecvență intransigentă a lui Nestor Cincu, de altfel psihologicește a fost un interesant caz de conștiință. Devotat lui Take Ionescu, solicitat stăruitor de el să voteze reformele, Cincu ar fi vrut să complacă șefului său iubit, dar dragostea lui de pământ, dragostea lui dârză de fiu de arendaș îmbogățit, amestecată cu acea tenacitate încăpățânată pe care o datora originii sale bulgare, nu îl lăsa să facă gestul de dezinteresare ce i se cerea. Îl văd în bancă, roșu, congestionat, tremurând, asudând, în prada celui mai mare zbucium sufletesc, înconjurat de prietenii cari îl rugau să cedeze, voind și totuși neputând capitula. Ultima Rezistență a mării proprietăți române, personificată printr'un Bulgar de curând pripășit, îmbogățit și încetățenit în veșnic îngăduitoarea și ospitaliera Românie. Ce lecție și ce ironie!

Bătălia de la Cameră fiind câștigată, ne aștepta alta grea, aceea de la Senat. Opoziția își concentrase ultimele speranțe în această redută, majoritatea de două treimi fiind, precum se știe, în funcție de câteva voturi abia, trebuia dusă o luptă strânsă și extrem de prudentă. Pe când avea loc discuția de la Cameră, Senatul ținea ședințe numai din când în când, dar vrăjmașii neîmpăcați ai reformelor profitaseră de aceste ședințe răzlețe pentru a pregăti o atmosferă cât mai ostilă guvernului. Se încerca dărâmarea reformelor cel puțin prin ostilitatea împotriva ministrului, dacă nu se putea obține pe altă cale.

Argetoianu era iarăși cel mai înverșunat, a citit o declarație în numele lui și a câtorva prieteni că vor vota reformele, cu condiția ca guvernul să se retragă. Enășescu de la Botoșani sub cele mai naive pretexte căuta să amâne și să ceară înlăturarea proiectului, Paul Bujor, un fel de Matei Cantacuzino fără prestanță și fără talent, a protestat împotriva reformelor, deși declarase cu câteva zile înainte lui Brătianu că este de acord cu proiectul nostru. Marghilomaniștii din Senat au declarat că vor vota contra, pe urmă unii dintre ei au revenit asupra declarațiilor lor. Era un spectacol penibil. În sfârșit după aceste mici lupte preliminare, discuția publică a început la 15 Iunie și a ținut până la 20 Iunie, dar nu a prezentat nici un interes; au vorbit Episcopul Nifon, Dr. Toma Ionescu, C. Alexiu de la Brăila, Dissescu, P. Missir, C. Pariano, amicul Drăghicescu, Generalul Dobrescu, P. Brătășanu, Dr. Sadoveanu de la Constanța, Mitropolitul Pimen, N. Xenopol, N. Enășescu, Paul Bujor, Athanasovici care înlo-

cuisse pe raportorul Costescu Comăneanu bolnav, Argetoianu și Brătianu.

Nici unul din aceste discursuri nu merită vreo mențiune, incontestabil dezbaterile au fost cu mult mai interesante la Cameră. De relevant ar fi cel mult răutatea lui Alexiu, până ieri prietenul și obligatul nostru, acum mai hain și mai perfid insinuant decât cel mai aprig dușman: și Argetoianu care, neștiind să-și stăpânească necazul, recurgea la artificii pe cât de neputincioase, pe atât de nedemne de un om inteligent. În genere de ceea ce învinuiam mai mult în această epocă pe Argetoianu nu erau atât ideile lui, căci respect orice credințe adânci, cât faptul că nu a avut curajul să aibe o atitudine curat intransigentă, nici cel puțin eleganța să-și mascheze paraponul și patimile. Spectacolul necazului neputincios era desigur cel mai întristător.

Rezultatul votului a fost 84 votanți, 79 voturi pentru și 5 contra. Nu au votat contra decât Argetoianu, Mișu Chintescu de la Romanați, Pariano de la Constanța, Marghilomanistul Saftor și profund reacționarul Ionaș Grădișteanu.

În seara votului îmi aduc aminte că împreună cu George Danielopol am mers — precum adesea — să prânzim la Uricani lângă Iași, unde într-o vale Nicu Berindey, un prieten comun, se afla cu unitatea sa în refacere. Își clădise din trestii o delicioasă colibă cu înfățișare preistorică și era pentru noi o fericire când, putând scăpa de atmosfera înăbușitoare a Iașilor, aveam fericitul prilej să petrecem acolo câteva ceasuri liniștite și bucolice. Veseli că marele act al votării reformelor era fapt îndeplinit, seara aceea de la Uricani a fost pentru noi o adevărată sărbătoare. Nu voi uita niciodată soldații jucând hora în jurul nostru până noaptea târziu. Berindey le explicase ce zi mare era pentru ei, nu aveam însă de loc conștiința că pricep epocala ei însemnătate. Sunt sigur că niciunul din scoborîtorii de clăcași ce bătea talpa cu atât foc în mijlocul atâtor chiote de veselie, nu își dădea seama că trăiește ceasul definitivei sale emancipări, după un proces de seculară evoluțiune. Nici Danielopol nici eu nu ne făceam vreo iluzie, știam că acești fii de țărani nu înțeleg că au în fața lor pe raportorul reformelor, pe unul din cei mai aprigi și hotărîtori apărători ai lor, că le suntem deopotrivă indiferenți și anonimi, și că ar fi o supremă naivitate să așteptăm vremelnica sau postuma lor recunoștință.

Dar eram fericiți, fericiți ca arareori în viața noastră. Aveam voluptatea nespusă a conștiinței împăcate și, pe când sub bolta înstelată hora se întorcea, într-una mulțumeam și unul și altul providenței că ne-a dat să trăim ceasul împlinirii visurilor noastre din tinerețe și, mai ales, că ne-a hărăzit neprețuitul privilegiu de a fi fost părtași înfăpturii votului obștesc și al exproprierii. Răsplata soartei ne era de ajuns.

CAPITOLUL TREIZECI ȘI ȘASE

1917

CRIZA MINISTERIALĂ OFENSIVA PE SIRET. MĂRĂȘTI. MĂRĂȘEȘTI

Înainte chiar de a se fi terminat votarea reformelor au mai avut loc la Iași trei manifestațiuni care merită să fie semnalate și, anume, vizita D-lui Vandervelde, vizita misiunii americane în frunte cu Generalul Scott și so sirea voluntarilor Ardeleni.

Cu prilejul vizitei lui Vandervelde și a Generalului Scott, s'a adoptat în trăsături generale același program ca și cu prilejul vizitei lui Albert Thomas, adică audiență la Rege, conferințe cu Brătianu, mese, vizită pe front și, mai presus de toate, ședință solemnă la Parlament.

La ședința în onoarea misiunii belgiene au vorbit Brătianu, Take Ionescu, cei doi președinți ai Corpurilor Legiuitoare, Porumbaru și Morțun, și G. Diamandy. Vandervelde a produs din punctul de vedere oratoric o impresie mult mai bună decât Thomas, dealtminteri îi și este cu mult superior ca orator.

La ședința în onoarea Americanilor au vorbit Brătianu, Porumbaru, Mitescu, Take Ionescu în englezește, și Generalul Scott. Acest militar era un American bătrân destul de puternic, candid, cu o privire dulce de copil care contrasta și mai mult cu înfățișarea lui greoaie și masivă.

Aceste vizite au contribuit mult, ca și cea a lui Thomas să ridice moralul nostru. Departe, înconjurați de o Rusie ostilă, parcă ne simțeam mai puțin izolați, mai susținuți când veneau asemenea soli și ne afirmau solidaritatea lor cu noi. Pornind de la acest simțământ, mărturisesc că din cele trei vizite, consecutive, aceea care mi-a produs cea mai vie impresie, a fost vizita Americanilor, deși evident că Albert Thomas și Vandervelde erau personalități mai cunoscute, mai interesante și mai seducătoare decât părintescul General Scott. Dânsul însă cu toată simplitatea lui liniștită și plină de încredere, mi-a dat senzația prezenței lângă noi a marei democrații americane, a cărei intrare în luptă reprezenta pentru noi siguranța absolută a victoriei finale.

Vandervelde, care venea din Rusia și de pe frontul rusesc, ne-a adus

știri bune de acolo. Leaderul socialiștilor belgieni era chiar optimist, după cum o dovedesc declarațiile pe care le-a făcut presei noastre. Rețin între altele această frază care dovedește încă o dată cât de imperfectă este judecata omenească, chiar a oamenilor ce au reputația să fie superiori semenilor lor:

„Entuziasmul soldaților revoluționari ruși este entuziasmul armatelor revoluționare franceze de la 1793. Lumea întreagă va rămâne înmărmurită de ce va face această armată în numele steagului ei roșu, simbolul idealului de libertate națională și politică a lumii“.

Fie-ne îngăduit ca, fără nici o pornire răutăcioasă, să schițăm totuși un surâs postum în fața acestor literare prooroci.

Generalul Scott a fost mai sceptic în ceea ce privește Rusia și foarte interesant în ceea ce privește sacrificiile bănești și militare pe care Statele Unite erau hotărâte să le facă spre a asigura Alianțelor izbânda definitivă. Ne-a înșiruit o serie de cifre de o elocință netăgăduită, cu mult superioară elocinții lui Thomas și Vandervelde. Printre cei ce îl întovărășau era și un tânăr Colonel Bentley Mott, foarte inteligent și simpatic, vorbind perfect franțuzește, tipul Americanului bogat și cosmopolit, care avea legături întinse pretutindeni și care, fără a'și face prea mari iluzii despre Rusia revoluționară, nu putea concepe măcar ideea că Puterile Centrale nu vor fi zdrobite. Am păstrat o bună și înviorătoare amintire despre convorbirile mele cu dânsul.

Tot pe atunci își anunțase vizita la Iași și Kerenski. Mărturisesc că așteptam venirea lui cu nerăbdare, căci eram curios să cunosc pe omul care stârnise în toată Rusia atâta entuziasm, pe care lumea îl desemna ca fiind sufletul însuși al revoluției. Știam de la Brătianu, care îl cunoscuse la Petrograd, că era mai mult un actor elocvent, decât un om de stat serios, dar curiozitatea mea subzista totuși. Desfășurarea evenimentelor l-au împiedecat să realizeze proiectul său și regret, căci erau deopotrivă de interesante și psihoza ce cuprinsese Rusia și omul care personificase acest neînchipuit exemplu de psihoză colectivă.

Desigur că mult mai însemnată și neasemuit mai mișcătoare a fost sosirea în ziua de 8 Iunie a voluntarilor Ardeleni. A fost o zi de neuitat, complementul serbării de la 10 Mai, desigur una din cele mai înălțătoare clipe ale întregii epoci a războiului. După cum se știe erau în Rusia foarte mulți prizonieri Ardeleni și Bucovineni, cei mai numeroși capturați de trupele rusești încă de la 1914, din primele luni ale războiului. Când ne-am retras în Moldova am aflat că mulți din ei doreau să vie și să lupte alături de noi pentru dezrobirea Bucovinei și a Ardealului. Când revoluția rusească a început să elibereze neamurile asuprite de sub sceptrul Țarilor, mișcarea aceasta a devenit mai intensă încă. Autoritățile noastre au intervenit, le-au venit întru ajutor și, astfel, s'a ajuns la constituirea unei legiuni de 1200 de voluntari.

La 7 Iunie după prânz au sosit în gara Iași, primiți fiind de Vintilă Brătianu și de Generalul Prezan, care a și rostit o înimoasă cuvântare, iar a doua zi, tot pe platoul de la Sorogari, a avut loc prestarea jurământului. A fost o clipă unică, căci dacă solii din apus ne-au dat simțământul solidarității cu Alianții noștri, legionarii ardeleni și bucovineni ne-au dat impresia vie și îmbărbătătoare a întregirii neamului. Am trăit ceasul Unirii înainte de-a fi sunat.

Parcă văd încă Regele, Regina, familia regală, clerul în odăjdii, autoritățile militare, misiunile străine, steagurile fâlfâind și voluntarii mândri jurând cu mâinile întinse spre cerul albastru. Mărturisesc că din mulți ochi lacrămile curgeau în jurul meu. Pe urmă defilare, coruri masă comună și după amiază intrarea în Iași, unde a fost un adevărat triumf, tot orașul pe străzi aclamând pe frații ardeleni și bucovineni, aruncându-le flori, un adevărat delir.

Punctul culminant a fost însă, fără îndoială, scena din Piața Unirii, toți voluntarii adunați mulțimea în jurul lor și de pe treptele statuii lui Cuza nepăsător vorbind Brătianu, Goga, Nistor, Iorga, Mitropolitul Pimen și un voluntar Ardelean, al cărui nume în aflam pentru prima oară, Victor Deleu. Toate cuvântările au fost mărețe și înflăcărâte, dar spre uimirea generală nu au existat pe lângă aceea a lui Deleu, care a fost pur și simplu o minune, de neuitat. Nu am avut niciodată curiozitatea să recitesc textul ei, nici nu vreau de altminterea, ar fi să comit un păcat, micșorând impresia pe care nu numai eu, dar toți cei ce se aflau atunci în Piața Unirii au resimțit-o cu atâta emoțiune. A fost una din cele mai puternice impresii oratorice din toată viața mea. Bineînțeles am căutat imediat să aflu cine este acest om înzestrat cu un atât de uimitor talent oratoric, tot ce mi s'a putut spune era că este un modest avocat din Nordul Ardealului, fără vreo reputație mai deosebită. După război am reîntâlnit pe numitul Victor Deleu, am fost chiar ani de-a rândul cu el în Parlament, unde, când din întâmplare a luat cuvântul, a vorbit într'adevăr ca un modest avocat de judecătorie de pace. Nici o urmă, dar nici una, a acelui minunat talent care ne entuziasmase la 8 Iunie. Am înțeles atunci pe Rouger de l'Isle, care și dânsul a avut o noapte, una singură în lunga sa viață, în care geniul l-a atins și a ieșit nemuritoare „Marseillaise“. Bietul Deleu a avut și el un ceas de divină inspirație, după aceea a reintrat în același întunec în care trăise și până atunci.

Discursurile terminate, s'a încins o horă mare în toată Piața Unirii. Am jucat cu toții, Brătianu, Take Ionescu, generalii, publicul, doamnele, până și Alecu Constantinescu, mic, gros și cu burta înainte, cu fața plină de veselie și cu o floare la butonieră. De-acolo au pornit voluntarii și publicul într'o entuziastă învâlmășeală în sus pe strada Lăpușneanu până la Palatul Regelui unde a avut loc o formidabilă manifestație. Suveranul a ieșit la balcon cu Brătianu, de-acolo la Palatul Reginei pentru o a doua

manifestație, apoi cortegiul s'a îndreptat spre Copou. Am renunțat să-l mai urmez, eram obosit de mulțumire și săturat de entuziasm, știu însă că serbarea s'a sfârșit noaptea târziu cu cântece, declamațiuni patriotice și cu artiștii Teatrului Național.

De altfel în acele zile moralul nostru era foarte ridicat, din Apus veștile erau bune, eforturile Americii începea să se vadă, luând proporții uriașe, dătătoare de atâtea speranțe. Frontul rusesc părea că se mai consolidează, în orice caz Kerenski dăduse un ordin de zi către armată în care anunța în termeni înflăcărați începerea unei mari ofensive rusești, care de fapt a și început pe frontul galițian sub conducerea Generalului Brusiloff.

La noi armata minunat de bine refăcută avea moralul mai ridicat decât oricând și, cu un avânt admirabil, se pregătea să înceapă peste câteva săptămâni ofensiva pe linia Nămolosa.

În interior reformele erau votate, agitația partidului Muncii se stingea încetul cu încetul, toată lumea părea încordată numai spre forțarea ce urma să ducă la eliberarea teritoriului ocupat. Dar bucuria noastră a fost de scurtă durată. Într'adevăr, îndată ce reformele au fost votate și ce Parlamentul s'a închis, (21 Iunie), amicii noștri conservatori ne-au comunicat că ei nu mai pot continua colaborarea lor cu noi. De ce? Invocau fel de fel de pretexte, ba că nu sunt de acord cu o politică pe care până în ajun nu încetaseră de a o aproba, ba că nu vor să mai fie solidari cu un guvern vinovat de tot ce se întâmplase în prima parte a războiului. Dezgropau de-o dată toate controversalele prescrise din trecut, resentimente personale, care nu aveau nici un rost să fie invocate tocmai acum.

Motivul adevărat era însă altul. Se pare că Take Ionescu nu obținuse adeziunea partizanilor săi, în special a celor mai potriviți ideilor înaintate la reforme, decât făgăduindu-le că după votarea lor va înceta colaborarea cu Brătianu. Era o răzbunare postumă fără de nici un rost, căci pe Brătianu nu îl puteau răsturna. La urma urmei ar fi avut un înțeles să-l împiedeci la îndeplinirea reformelor, dar acestea fiind votate, să refuzi a te solidariza în privința politicii războiului, când te solidarizeși cu el jumătate de an și când nici un fapt nou nu intervenise care să justifice vreo schimbare de atitudine, era, trebuie să o mărturisim, cel puțin straniu. Dar era și anti-patriotic, fiindcă situația țării era prea gravă, ceasul era prea hotărâtor, pentru ca să nu fii dator să subordonezi interesele tale rațiunii de stat.

Nici azi nu pricep cum Take Ionescu a putut ceda pretențiilor partizanilor săi, cum nu a înțeles că nu se cuvenea să facă un astfel de gest. Este adevărat că unii susțineau atunci că atitudinea conservatorilor pornea numai din dorința de a participa într'o măsură mai largă în guvern, cu alte cuvinte că totul trebuia redus la o presiune pentru a obține mai multe portofolii ministeriale. Se poate, dar atunci nu mă pot împiedeca să regret și mai mult purtarea lui Take Ionescu, fiindcă el știa prea bine că Brătianu

nu era omul care să sacrifice foloasele ce le prezenta un guvern de concentrare națională pentru o diferență în plus sau în minus a câtorva portofolii ministeriale. Nu îi era îngăduit să nu’și fi dat seama că, dacă acesta era obiectivul său, nu avea decât să o spună lui Brătianu cu care s’au fi înțeles și în câteva ceasuri totul ar fi fost isprăvit.

Indiferent de aceste considerațiuni ne-am găsit, deci, în fața unei crize ministeriale. Și, spre rușinea noastră, tocmai în ajunul zilelor în care trebuia ca armata reconstruită să-și înceapă ofensiva, noi guvernul am stat la Iași două săptămâni în această situațiune. Au avut loc discuții nesfârșite a căror amănunte nu le-aș putea reaminti, fiindcă îmi inspirau atâta desgust, încât nici nu voiam să urmăresc de aproape toate vicisitudinile lor. Marele negociator era din nou Alecu Constantinescu, prietenia sa personală pentru Take Ionescu îl indica de altfel în mod deosebit și permanent pentru acest rol. El alerga într’una de la Brătianu la Take Ionescu și de la Take Ionescu la Brătianu, simțindu-se fericit să facă pe intermediarul cu dibăcie, cu energie la nevoie, și cu o simpatică bonomie întotdeauna. De asemenea Știrbey a intervenit și el mult în negocierile ce se urmau, fiindcă Regele ținea să aibă un guvern național și, prin urmare, îl însărcinase să lucreze în acest sens cu toată autoritatea pe care i-o dădea calitatea sa de „homo Regius“.

Brătianu vroia să păstreze direcția guvernului, fiindcă răspunderea lui era în primul rând angajată în pregătirea, în declararea și în conducerea războiului și fiindcă el dispunea de majoritățile parlamentare, dar în ceea ce privea restul era dispus la concesiile. În schimb intransigența conservatorilor mergea crescând, așa încât după 12-13 zile ajunsese la convingerea că va trebui să renunțăm la speranța de a mai avea un guvern național și să ne mulțumim cu un guvern de partid. Regele însuși se raliase la această idee și în rândurile noastre începuseră discuțiunile în vederea desemnării noilor miniștrii. Danielopol urma sigur să intre, erau însă divergențe între Săveanu și Suculescu de la Romanați, căci și unul și altul aveau susținători hotărâți. În genere preferințele vechilor cadre se îndreptau spre Săveanu, iar tinerii din partid nu își ascundeau preferințele pentru Suculescu, care de fapt era un om cu o frumoasă inteligență, cu o judecată limpede și armonios echilibrată. Ca întotdeauna în asemenea împrejurări nu au lipsit scene amuzante, intervenții de candidați, multe făgăduieli, protestări de amiciții, declarații de devotament, dar nu vreau să mai insist asupra acestor fatale micimi omenești.

În momentul în care credeam totul isprăvit și negociațiunile definitiv rupte, înțelegerea s’a făcut de-o dată, guvernul s’a reconstituit aproape în aceleași condițiuni și cu același raport de forțe ca în trecut. Singura deosebire era că Delavrancea a intrat la Ministerul de Industrie în locul Dr-lui C. Istrate, care începuse să simtă primele simptome ale bolii de cancer care l-a răpus câteva luni în urmă, și că Titulescu a fost numit la Finanțe,

în locul lui Victor Antonescu, care a plecat la Paris ca Ministru Plenipotențiar.

Era prima dată când Titulescu intra într'un guvern și am aflat pe urmă —îndeosebi de la Lupu care îl vedea des pe acele vremuri — că de câteva luni chinuia pe Take Ionescu cu supărările lui izvorâte toate din necazul său că nu îl impusese în prima formațiune a guvernului național din Noiembrie trecut. În fine, Take Ionescu primea ca satisfacție de amor propriu titlul de vice președinte al consiliului de miniștri, titlu până atunci necunoscut în nomenclatura noastră ministerială. Ministerul de Război pe de altă parte era împărțit în două, Ministerul de Război propriu-zis, în capul căruia trecea Generalul Iancovescu fostul secretar general, și Ministerul Munițiilor, a cărei conducere o lua Vintilă Brătianu.

De fapt, unica concesie reală pe care Brătianu o făcuse conservatorilor era plecarea fratelui său din capul departamentului războiului. Într'adevăr, Take Ionescu și prietenii săi nu încetaseră să-l atace în surdina, să-l acuze că nu conduce Ministerul cu destul avânt pentru asemenea vremuri în care moralul trupei juca un rol atât de însemnat ca și buna ei stare materială, că este prea birocrat, că este prea intransigent și așa mai departe. Înviniurile erau cu desăvârșire nedrepte, ofițerii și Marele Cartier vedeau de moralul trupei și își îndepliniseră atât de bine misiunea, încât soldatul nostru inspirase admirația tuturor celor care vizitaseră unitățile și frontul. Datoria Ministerului de Război era să vegheze ca armata să aibă tot ce îi trebuie, ceea ce nu era lucru ușor în condițiile în care ne aflam noi atunci în Moldova. Ori tocmai Vintilă Brătianu prin munca sa neobosită, prin exemplara sa conștiinciozitate, era omul indicat pentru această anevoioasă și ingrătă sarcină, pe care o îndeplinise foarte bine, și trebuie să existe nedreptatea vieții politice de la noi ca să nu i se fi recunoscut îndată aceste mari merite. Dacă armata noastră se refăcuse atât de bine și atât de repede, aceasta se datora în bună parte eforturilor sale. Cauza adâncă a ostilității conservatorilor era de fapt antipatia pe care Vintilă Brătianu le-o inspira, Take Ionescu o mărturisea fățiș în convorbiri intime. Dacă nu ar fi fost factorul acesta psihologic, sunt sigur că amicii conservatori nu s'ar fi năpustit împotriva lui și ar fi trebuit să recunoască că lupta pe care o duceau împotriva sa nu se rezima pe nimic precis și întemeiat. Brătianu era întotdeauna gata să facă concesii când era vorba de fratele lui ca nu cumva să se creadă că este călăuzit de considerațiuni familiare, iar Vintilă, cu spiritul său de abnegație, cu lipsa lui de preocupări personale care îl caracteriza, a primit soluția propusă cu o filozofică resemnare.

Cum s'a ajuns însă la o înțelegere cu conservatorii? Ce a determinat schimbarea de atitudine a lui Take Ionescu și a prietenilor săi? Din nenorocire nici presiunile Regelui, nici argumentele lui Brătianu, nici meșteșugitele intervențiuni ale lui Alecu Constantinescu, ci situația de pe front. Într'adevăr, veștile erau iarăși grave, ofensiva lui Brusiloff după ce spărsese

în Galiția frontul austriac și dăduse cele mai frumoase speranțe se oprise. Trupele rusești grav contaminate de acțiunea dizolvantă a bolșevicilor, începeau iarăși să se destrame. Unele unități nu mai voiau să lupte, altele nu ascultau decât în parte de ordinele comandanților. În același timp la Petrograd Lenin și prietenii săi bolșevici încercaseră să răstoarne guvernul provizoriu și, printr'o revoluție de stradă, să puie mâna pe putere. Cu ajutorul unor unități credincioase Kerenski a reușit să pareze lovitura, iar Lenin a trebuit să fugă în Finlanda, de aceea pentru câțva timp s'a putut crede că bolșevismul este înfrânt și lichidat. Profitând de acest complex de împrejurări, Austro-Germanii au dat un contra atac violent și armatele lui Brusiloff, din ce în ce mai dezorganizate, au fost cu desăvârșire incapabile să îi opună o rezistență. Invălmășeala a început, iar Rușii se retrăgeau pe toată linia lăsând în mâinile inamicului numeroși prizonieri precum și o mare cantitate de arme și de munițiuni.

Ne aflam deci amenințați, dacă retragerea rusească nu se oprea, să vedem pe Austrieci intrând în nordul Moldovei și întorcând întregul nostru front. Generalul Serbaceff nu ascundea Generalului Prezan îngrijorarea sa și fără îndoială situația era gravă, pot zice chiar că am trăit atunci una din clipele cu adevărat dramatice din timpul refugiului nostru în Moldova. „Dacă retragerea mai continuă trei-patru zile“, declara Generalul Serbaceff, trebuie să vă gândiți la părăsirea Moldovei și să vă faceți pregătirile pentru a trece Prutul“.

În fața acestei noi și neașteptate întorsături a evenimentelor, Take Ionescu a priceput în sfârșit că trebuia pus capăt crizei ministeriale. Știrbey i-a vorbit din partea Regelui în termeni drastici și în douăzeci și patru de ore guvernul național a fost reconstituit în forma mai sus arătată.

Îndată după refacerea guvernului de concentrare, două mari preocupări ne-au stăpânit. Prima, să pregătim evacuarea pentru orice eventualitate și, a doua, să încercăm ofensiva noastră pe frontul Nămolosa.

Pentru a înlesni evacuarea, am dispus plecarea parlamentarilor la Odesa și la Cherson, am hotărât trimiterea la Moscova a tezaurului nostru și am sfătuit pe toți refugiații din Muntenia și din Oltenia, aflători în Moldova, să treacă Nistrul, să plece în Rusia și, de preferință dacă au mijloace, prin Rusia în Apus. Deoarece mulți parlamentari care fuseseră deja la Cherson în timpul iernii șovăiau în hotărârile lor, a trebuit să exercităm o adevărată presiune asupra lor. I-am convocat în aula Universității și am făcut apel la ei, adesea într'o formă aproape amenințătoare. Cei mai mulți au cedat stăruințelor noastre, alții, ca de pildă Cuza, nu s'au sfiit să ne declare categoric că preferă să sufere consecințele unei eventuale ocupații germane, decât să părăsească pământul Moldovei. Totdeodată mulți particulari s'au decis să plece la Odesa și la Paris. Cu ajutorul guvernului rusesc s'au constituit trenuri speciale și încetul cu încetul Iașii s'au golit, am rămas numai noi guvernul, autoritățile a căror servicii erau indispensabile și, bineînțeles, autoritățile militare.

Din autoritățile civile multe au fost trimise la Cherson, așa spre pildă am pornit acolo pe Gârboviceanu și i-am încredințat capul lui Mihai Viteazul, luat de la Mănăstirea Dealului în momentul invaziei germane, ca nu care cumva acest adevărat simbol al unității noastre naționale să cadă în mâinile dușmanilor și, în special, al Ungurilor. Epopeea lui Gârboviceanu cu craniul Marelui Voievod în Rusia revoluționară merită să fie scrisă, istorica relicvă ascunsă în cutii de pălării spre a nu deștepta atenția agenților bolșevici, spaima perpetuă a sârmanului Conul Petrache, conștiința răspunderii ce i se încredințase, lupta aceasta de-a ascunselea este o adevărată tragi-comedie.

În orice caz este curios și foarte simptomatic cum simbolul unității noastre naționale a trebuit să treacă prin aceleași neînchipuite vicisitudini prin care a trecut statul român însuși, până să ajungă la înfăptuirea unității sale; iar capul lui Mihai Viteazul a fost cu alai readus în Mitropolia de la Iași aproape în același moment în care trupele se pregăteau să reia armele și cu Aliații învingători să înainteze peste Carpați spre Alba Iulia și spre câmpia de la Turda, unde spada trădătoare a lui Basta retezase acest cap omorînd Voievodul, dar neputând să distrugă marea idee politică, marele ideal național pe care îl întrupase vremelnice, dar cu atâta putere și cu atâta strălucire.

Parcă văd încă pe liniile de garaj ale gării Iași trenurile plecând. M'am dus cu Danielopol să salut mai mulți prieteni care pentru a doua oară luau drumul bejeniei, era într'o formă mai redusă și mai liniștită reeditarea scenelor din Noiembrie de la București dar pe o căldură înăbușitoare și o atmosferă morală mai înăbușitoare încă. La fereastra unui vagon cu gulerul deschis și descompus de căldură, am văzut pentru ultima oară pe George Diamandy. Avusesem cu el până la constituirea partidului Muncii raporturi amicale, la 1914 chiar, spre a îndeplini un vis al său, îl numisem director general al Teatrului Național. Cultura, spontaneitatea, nepăsarea sa de moarte mi-l făceau simpatic, cu toate că îmi dădeam perfect de bine seama de neperfecțiunile, de superficialitatea, de lipsa lui de convingeri adânci și, mai presus de toate, de incorijabila lui manie de a fi sau de-a părea original. I-am strâns mâna cu o sinceră melancolie, bolnav cum era aveam presimțirea că nu îl voi mai revedea.

Așa s'a și întâmplat, peste câteva săptămâni trebuia să moară în condițiuni cu deosebire patetice. Plecând de la Arhanghelsk pe un vapor spre Franța, a avut în mijlocul oceanului Glacial un atac de cord, la care nu a putut rezista și corpul său, conform legilor navigațiilor, a fost aruncat în mare. Astfel s'a încheiat printr'un episod dramatic o existență de boier moldovean cu gusturi de sibarit și cu porniri de tot felul, în care nota veselă predomina întotdeauna și ridicolul nu lipsea de prea multe ori. Gândindu-mă la el, la năzuințele lui de bine, la slăbiciunile lui inofensive, la acest tragic sfârșit departe de țară și de ai lui, nu mă pot împiedica să spun din adâncul inimii și cu o sinceră emoție, „fie-i valurile ușoare“.

Tot atunci ne-au părăsit și o serie de oameni care nu ar fi trebuit să plece, printre aceștia voi menționa în special două nume: Dr. Toma Ionescu și Dr. Lupu, și unul și altul erau doctori în medicină și socotesc că atunci când Franța ne trimitea medici care își jertfeau până și viața ca să ajute a stârpi epidemiile ucigătoare, nu era permis medicilor români să ia drumul străinătății. Scuza că erau totdeodată și oameni politici nu era acceptabilă, dimpotrivă. Într'adevăr timp de doi ani Toma Ionescu, atât ca fruntaș conservator democrat, ca frate al lui Take Ionescu, și ca rector al Universității, fusese unul din cei mai aprigi susținători ai intrării în acțiune. El nu se sfiise în ardoarea lui războinică să ațâțe într'una tinerimea universitară, ba chiar să amenințe și să insulte pe Rege. Datoria lui era deci acuma cu atât mai mare să participe la toate mizeriile războiului, să fie cel din urmă care să plece. În orice caz era inadmisibil ca în ajunul unor noi și crâncene lupte să lase altora grija răniților ce aveau să vie și pe când duceam lipsă de chirurși, marele chirurg, marele profesor, șeful școlii de chirurgie române, să se plimbe în apus și să se îndeletnicească, sub cuvânt de propagandă, cu intrigi politice și cu polemici de Capșa. Am considerat această atitudine al lui Toma Ionescu o adevărată deserțiune și m'am convins atunci că aveau dreptate aceia cari îmi spusese de mult că Toma Ionescu anulează toate meritele lui științifice prin lipsa sa de suflet și de conștiință profesională.

Plecarea lui Lupu era tot atât de inadmisibilă. Am mai spus că datoria lui era să facă la 1917 ceea ce făcuse la 1913, dar după ce în ajunul ofensivei nu se sfiise să încerce prin organizarea partidului Muncii să creeze disensiuni interne, elementara lui datorie era să fie în ceasul primejdiei în țară, astfel cum este dator căpitanul să stea pe covertă și să părăsească vasul în ultima barcă de salvare. Lupu a pretins pe urmă că, prin propaganda pe care a făcut-o în apus și în America, a răscumpărat cu prisosință gestul nefericit al plecării sale din Moldova. Să-mi fie îngăduit să nu împărtășesc acest punct de vedere, serviciile propagandistului politician Lupu sunt problematice și, în orice caz, foarte discutabile, dar plecarea doctorului Lupu este și, din nenorocire, rămâne neîndeplinirea unei elementare și adânc resimțite datorii.

Aș putea menționa în aceeași categorie și pe Dr. G. Marinescu, vestitul profesor de neurologie.

Plecarea parlamentarilor a fost pe urmă viu criticată. Critica era nedreaptă, căci admitând că am fi fost obligați efectiv să evacuăm Moldova, era o datorie să salvăm și noi ca Sârbii, măcar ceea ce putea simboliza ființa statului român, adică Regele, guvernul și reprezentățiunea națională. Ceea ce era criticabil însă era atitudinea unora dintre acești deputați și senatori, după ce au părăsit Moldova. Într'adevăr, sub cuvânt că Chersonul este prea departe și prea nesigur, că la Odesa nu găesc tot confortul dorit, mulți, prea mulți din ei, au plecat în Suedia, în Danemarca, în Anglia

și mai su seamă în Franța, unde atitudinea lor, afară de rare excepții, a lăsat mult de dorit și ne-a făcut mult rău. Dar acesta este un alt capitol dureros, despre care voi vorbi la timpul său.

În sfârșit, tot în acele zile după îndemnul aliaților, după stăruințele lui Kerenski, am dus la Moscova tezaurul nostru spre a împiedica Puterile Centrale să pună mâna pe el în cazul unei eventuale ocupări a Iașilor.

Făcut-am bine sau rău? A fost și aceasta o problemă care a stârnit în urmă nesfârșite controverse. După părerea mea nu puteam să nu transportăm tezaurul de la Iași, dar am făcut o greșală să-l trimitem la Moscova. Am studiat ipoteza expedierii lui în Anglia, riscurile din cauza submarinelor din Marea Nordului erau mari și ni s'a cerut în consecință plata unei însemnate prime de asigurare, care ne-a determinat să renunțăm la acest proiect. Nefericită inspirație, fiindcă trebuia să știm că starea de lucruri din Rusia era prea nesigură ca să îi încredințăm fără grijă tot tezaurul nostru. Adevărul era că ne dădeam prea bine seama că situația devine peste Prut din ce în ce mai haotică, dar fără să vrem ne stăpâna mentalitatea struțului. Prăbușirea Rusiei ne apărea așa de catastrofală, încât nici nu voiam să ne gândim la o eventualitate atât de îngrozitoare. Este instructiv cum în fața unei priveliști înspăimântătoare omul închide ochii, de asemenea și noi ne puneam atunci capul în nisipul voitelor noastre iluzii și speranțe.

Protocolul transportării tezaurului la Moscova a fost întocmit și iscălit de Titulescu în calitatea sa de Ministru de Finanțe. Am trimis stocul metallic al Băncii Naționale, valorile Casei de Depuneri, ale Creditelor Funciare și Urbane, ale multor bănci particulare, faimoasele obiecte bisericesti trimise de Tzigara Samurçaș la Iași în momentul evacuării Munteniei, tablourile din muzee, într'un cuvânt tot ce era mai de preț.

Din nenorocire, dintr'un exces de zel, am pe conștiință trei tezaure particulare, care au plecat la Moscova numai și numai din vina mea. Colecția lui Morțun, tablourile Dr-lui Angelescu și manuscrisele muzicale ale lui George Enescu. Morțun adunase, precum se știe, ani de-a rândul tablouri ale pictorilor români, reușind astfel să aibe cea mai complectă și cea mai frumoasă colecție. Era unică și cu adevărat minunată. Poseda portrete de Aman, care clasifica pe acest artist mai presus decât poate fi judecat după celelalte pânze ale lui. Avea cele mai frumoase Luchianuri și Andreești, avea de Mirea lucruri delicioase, avea în fine de Grigorescu bucăți neîntrecute, între altele portretul unui Polizu-Micșunești, mort tânăr de tuberculoză, poate cea mai remarcabilă operă a sa. Astfel fiind, mărturisesc că atunci când s'a hotărât evacuarea tablourilor statului la Moscova și când Morțun m'a întrebat dacă nu aș putea trimite și colecția lui, nu m'am simțit în măsură să-i resping propunerea. Eram de altfel cu atât mai îndrituit să o primesc, cu cât de ani de zile dânsul spusese tuturor că și-a făcut testamentul și că lasă acest tezaur artistic statului român cu știința și con-

simțământul singurei sale fiice. Nu este vorba, în 1919 la moartea lui Morțun, nu s'a mai găsit nici un testament. Juridicește, deci, tablourile aparțin fiicei sale, Doamnei Matei Sassu, dar de fapt sunt la Moscova, dacă cumva nu au fost distruse sau împrăștiate prin vreo dispoziție a guvernului bolșevic, sau prin vreo fantezie a straniilor împrejurări ce au domnit în Rusia de atunci și până azi.

Întrucât am trimis tablourile lui Morțun, m'am crezut dator în același timp să expediez și pe cele ale Dr-ului Angelescu, deși dânsul lipsind din Iași, nu am avut din partea lui nici o cerere și, cu atât mai puțin, o autorizație formală. De atunci Dr. Angelescu îmi spune în glumă din când în când că are să mă dea în judecată fiindcă eu sunt pricina pierderii tablourilor sale. De fapt sărmanul are dreptate, dar bucuria lui la început când a aflat măsura ce luasem a fost atât de mare, încât nu se simte îndrituit să fie nici măcar cu adevărat supărat azi, când împrejurările au prefăcut o amicală atenție a mea într'o pagubă atât de reală și de regretabilă.

Cât despre Enescu, în momentul în care se pecetluiau ultimele lăzi, m'am pomenit cu el cerându-mi stăruitor să-l las să adauge și dânsul o lădiță, cuprinzând toate manuscrisele lui de când era copil și începuse să compună. Aspectul modest al acestei cutii, care avea înfățișarea lădițelor cu care fiii de țărani vin la inserate ca să învețe carte și în care părinții lor au strâns cu drag din sărăcia lor ce era mai bun și ce aveau mai scump, m'a mișcat adânc. Astfel manuscrisele amicului Enescu au pornit cu tezaurul statului și au fost depozitate în Kremlin.

Mai norocos însă decât Morțun și decât Dr. Angelescu, el și-a redobândit după război manuscrisele. Prieteni francezi au intervenit, după reluarea relațiilor diplomatice dintre Franța și Rusia, la căpeteniile sovietice, care invocând respectul lor pentru artă, s'au grăbit a restitui lui Enescu lădița cu manuscrisele intacte. Presupun că dânsul niciodată nu a trebuit să resimtă mai plăcut beneficiile privilegiului de a fi un apostol al artei, dar în orice caz gestul onorează Sovietele. Singura mea circumstanță ușurătoare este că cel puțin eu nu am profitat de situația mea pentru a trimite nimic, dar absolut nimic din lucrurile mele personale la Moscova.

Și astfel virtutea mea a fost răsplătită, fiindcă am salvat puținul, foarte puținul pe care îl am pe când mulți din colegii mei au suferit pierderi simțitoare. Cel mai crud pedepsit a fost însă Barbu Știrbey. Tot ceea ce evacuase de la Buftea și de la București, adică o minunată argintărie care îi venea de la Vodă Știrbey, tapițerii de Gobelins pe care le-am văzut în toată copilăria mea atârinate în Palatul Știrbey, tablourile de familie și altele. Barbu Știrbey, neîncrezător în soarta tezaurului român, le-a încredințat bunului său prieten Baronul Fasciotti, Ministrul Italiei, care le-a expediat la Ambasada Italiană din Petrograd. Rezultatul a fost că bolșevicii nesocotind principiul exteritorialității, Știrbey nu a mai putut da niciodată de obiectele lui. Târziu de tot, la un vânzător de tablouri din Berlin a dat

de portretul soției sale de Schwarz, care pictase pe Împăratul Wilhelm și pe membrii familiei noastre regale, astfel putând răscumpăra ceva din depozitul ce-l încredințase Ambasadei Italiene.

Mai nefericită însă a fost inspirația lui de a fi trimis la Moscova cu tezaurul statului toate bijuteriile Reginei Maria, care erau de o mare valoare. Dânsa, mai intuitivă, refuzase să asculte de sugestia sa, și astfel a trebuit să exercite asupra ei o adevărată presiune. Când războiul s'a sfârșit era întristător și impresionant în același timp să vezi pe Regina României apărând la ceremoniile oficiale ca o femeie săracă, fără nici o bijuterie, fără nici unul din atributele scilpitoare ce fac parte integrantă din veșmintele regalității. Această silită simplitate era tributul material al Reginei Maria la înfăptuirea unității noastre naționale, cu sculele ei personale plătitse Co-roana României Întregite.

Nu este vorba această simplitate a fost de scurtă durată, puțin după aceea Mama ei, Ducesa de Coburg murind, a moștenit de la dânsa o parte din fantasticele juvaere pe care Țarul Alexandru II le dăruise unicii și mult iubitei sale fiice și, astfel, Regina noastră a putut să reapară la ceremoniile oficiale în toată splendoarea și în toată strălucirea ei regală. Atunci firește, au încetat și remușcările lui Știrbey.

Dar pe vremea aceea au plecat din Iași nu numai compatrioții și avuțiile noastre, dar și trei din bunii noștrii prieteni, din înțelegătorii tovarăși ai zilelor de restriște: Ducele de Luynes, Robert de Flers și Colonelul Thomson. I-am întovărășit la gară și ne-am despărțit cu emoțiune. Prin tactul, prin delicatețea sa sufletească, prin noblețea atitudinii sale, Ducele de Luynes își câștigase simpatiile și stima tuturor. Un prieten mai puțin în vremurile de atunci era mult.

Robert de Flers înflăcărat, comunicativ, călduros în toate manifestările lui, era firește tot atât de regretat, deși aveam speranța să-l vedem întorcându-se în curând printre noi.

Pe Thomson îl știam dus definitiv și mărturisesc că îl vedeam plecând cu un amestec de regret, de curiozitate și chiar de mulțumire. De regret, fiindcă ne arătase prietenie și fiindcă personal avusesem cu el cele mai bune relațiuni. De curiozitate, fiindcă eram convins că dânsul care era o adevărată personalitate, va ajunge departe și eram nerăbdător să văd cum se va desemna curba ascensiunii sale. De mulțumire însă, fiindcă îmi ziceam că la Londra prin legăturile sale va ști să arate adevărata noastră situație, va restabili multe inexactități ce circulau și va fi, astfel, în măsură să ne aducă servicii mai mari decât acelea pe care ni le putea aduce în Moldova ca simplu atașat militar al Imperiului Britanic.

Thomson nu ne-a putut aduce sevicile pe care le așteptam de la lealitatea și prietenia sa, fiindcă abia sosit în Anglia, independența caracterului și originalitatea convingerilor lui au indispus ierarhia solemnă de la War Office, care s'a grăbit să-l trimită într'un fel de exil disciplinar în Egipt și în Palestina.

În mijlocul pregătirilor și executării acestor evacuări, au început luptele care au constituit cea mai glorioasă pagină a războiului întregirii noastre. Retragera Rușilor în Galiția s'a oprit, pericolul iminent al unei invazii inamice pe la Nord a fost astfel înlăturat, am putut sta iarăși liniștiți la Iași. Și fiindcă în timpul acesta se apropia termenul sorocit pentru începerea ofensivei noastre celei mari de la Nămolosa și pregătirile ei erau terminate, Marele nostru Cartier, de acord cu comandamentul rusesc, a hotărât să pornească ofensiva.

Bineînțeles că nu am de gând nici să fac istoricul acestor lupte, ceea ce nu ar intra în cadrul memoriilor mele, nici să mă transform în criticul unor operațiuni militare, care vădit nu sunt de competența mea. Vreau numai să reamintesc caracterul lor esențial, cât și repercusiunile pe care le-au avut asupra situațiunii noastre morale și politice.

Planul era următorul: Averescu să întreprindă în direcția Mărăști un atac violent care să fixeze în acea direcție toată atenția și toate forțele inamicului, iar în timpul acesta, după o puternică pregătire de artilerie, grosul armatei noastre împreună cu Rușii să dea atacul hotărâtor pe sectorul Galați-Nămolosa-Focșani, spre a pătrunde pe acolo în câmpia Munteniei.

Averescu a pornit și, fiindcă nu avea forțe numeroase în fața lui, a putut înainta relativ ușor, asigurându-ne astfel victorii care, fără îndoială, aveau o mare valoare morală pentru noi. Restul înaintării lui era însă pur demonstrativ, adevărata bătălie urmând să se dea pe frontul Nămolosa. Bombardamentul nostru începuse în cele mai bune condițiuni și trupele noastre pline de avânt erau nerăbdătoare să iasă din tranșee și să pornească la atac. Pe când totul era gata și entuziasmul la culme, Generalul Serbaceff primește însă direct de la Kerenski ordinul telegrafic de-a opri orice ofensivă. Situația din Rusia se înrăutățise iarăși în așa fel, încât Kerenski nu credea armata rusească în măsură să întreprindă o operație militară mai însemnată. Deziluzia în rândurile noastre a fost bineînțeles grozavă, dintr'o dată toate speranțele noastre de recupare a Munteniei se năruiau. Încă o dată lipsa de solidaritate a Rușilor ne paraliza mișcările și ne expunea la cele mai grave consecințe pentru viitor.

Generalul Prezan mi-a spus că era la un dejun la legația americană împreună cu Serbaceff, când telegrama lui Kerenski i-a fost remisă. Primul gest a fost să nesocotească ordinul și să lase ofensiva să-și urmeze cursul. În asemenea condiții rațiunea trebuia însă să învingă pornirile generoase și, de bună seamă spre desperarea noastră, atacul să fie oprit.

Urmarea logică era că Averescu a fost nevoit să se oprească și el, fiindcă înaintarea lui nu mai avea nici un rost de îndată ce planul general fusese nimicit prin atitudinea Rușilor. Când colo Averescu a continuat să înainteze, sub cuvânt că nu înțelege ordinele Marelui Cartier, sau că trebuia să consolideze noile poziții pe care le-a cucerit. De fapt dânsul era

preocupat exclusiv de gloria lui personală. Această lipsă de supunere, această lipsă de solidaritate cu interesele generale ale întregului front, au indignat profund și pe Generalul Prezan și pe Generalul Berthelot. Simțăminte intime ale celui dintâi în această privință le aveam nu numai prin Brătianu, care împărtășea în totul indignarea Marelui Cartier, dar mai ales prin D-na Petrescu, sora D-nei Prezan. Într'adevăr, Budurescu contractase tifosul exantematic și era îngrijit în spitalul instalat la Școala Normală de la Copou, de care dânsa se ocupa. Fiind deja convalescent mă duceam în fiecare zi să-l văd și la căpătâiul lui găseam regulat această D-nă, care îmi transmitea cu femenina indiscreție tot gândul cumnatului său, cu care de altfel locuia la o vie vecină.

Cât despre Generalul Berthelot, cu rectilinitatea care în asemenea materii caracterizează pe Francezi, el nu s'a mulțumit să exprime indignarea sa în vorbe vehemente, el a cerut pur și simplu Regelui să-i ia comanda lui Averescu. Regele, după îndemnul lui Brătianu, a refuzat să recurgă la o asemenea măsură atât de extremă, căci Averescu precum se știe era, pe drept sau pe nedrept, foarte popular în oștire, socotit fiind ca eroul militar al războiului, de aceea îndepărtarea lui ar fi privită ca o nedreptate cu atât mai mare, cu cât se spunea că Brătianu îl persecuta. Așa fiind aceasta ar fi putut influența în rău moralul trupei, care primise o lovitură puternică și prin oprirea mării ofensive. În sfârșit Averescu având legături intime cu unii din colegii noștri conservatori, sacrificarea lui ar fi slujit drept pretext unor noi dificultăți ministeriale, ori în acele momente, mai mult decât oricând eram datori să evităm orice fel de criză de guvern și să menținem strânsă unitatea ministerului de concentrare. Pentru toate aceste motive sfatul lui Berthelot nu a fost urmat și Averescu a continuat să comande armata II și, încununat cu laurii de la Mărăști, să ia din ce în ce mai mult la Bacău aere de sfidătoare independență. Nu este mai puțin adevărat că de pe urma acestor evenimente a rezultat o înăsprire regretabilă a raporturilor dintre Brătianu și Averescu, precum și o dușmănie până la moarte între Berthelot și Averescu.

La București Mackensen văzând că ofensiva noastră a fost oprită în loc și știind desigur în ce stare de spirit sunt trupele rusești de pe frontul nostru, a socotit că momentul este prielnic — intervertind astfel rolurile — să ne atace și să ne izgonească cu totul din Moldova. Se afirma că el avea convingerea că nu îi vor mai trebui mai mult de două săptămâni ca să intre triumfător în Iași, cum intrase cu câteva luni înainte triumfător la București. Germanofili din teritoriul ocupat se și bucurau în aberația lor de acest rezultat, în care vedeau, după vocabularul lor, eliberarea țării de pericolul rusesc.

Și într'adevăr, la scurtă vreme după oprirea ofensivei de la Nămolosa, ne-am pomenit pe tot frontul cu un formidabil atac al armatelor germane. Sarcina noastră a fost cu atât mai grea, cu cât trupele rusești în mare par-

te au părăsit pozițiile și a trebuit tot noi să umplem golurile. Armata s'a arătat la înălțimea așteptărilor, de la primele ciocniri soldații au pus în apărarea pământului strămoșesc ce rămăsese liber o îndârjire și o vitejie demne de cele mai glorioase tradiții ale trecutului nostru istoric.

Luptele au ținut vreo două săptămâni și au culminat în eroica rezistență de la Mărășești, unde trupele române s'au întrecut, unde au sfidat mitralierele și baionetele, unde lepădându-și tunicele au luptat corp la corp cu inamicul și unde, după o bătălie desperată de mai multe zile, au înfrânt pe Mackensen și l-au silit să renunțe la visurile lui de cucerire a Moldovei.

Oștirea română înscrisesse în cartea neamului o nouă pagină de glorie nepieritoare.

Două episoade mai deosebite au caracterizat aceste lupte și trebuiesc menționate pentru a putea reda fizionomia generală a acelor zile. În primul rând luarea comandai Generalului Cristescu și, în al doilea rând atacul austro-german de la Târgul Ocna, care era cât pe aci să ne spargă frontul și să ne anuleze rezultatele izbânzilor minunate de la Mărășești.

Când s'a hotărât ofensiva de la Nămolosa, Marele Cartier a dat comanda armatei ce trebuia să o execute, Generalului Cristescu, care trecea drept un foarte distins și cult ofițer de stat major. Ca ajutor al Generalului Prezan dânsul prezidase în Moldova la opera de refacere a armatei noastre, lucrase cu Rușii la stabilirea planului de ofensivă pentru eliberarea teritoriului ocupat, era deci indicat din toate punctele de vedere să conducă armata chemată să îndeplinească aceste operațiuni. De îndată ce ofensiva lui Mackensen a început, am aflat că Generalul Prezan luase comanda Generalului Cristescu și că numise în locul său pe Generalul Eremia Grigorescu. De ce? Ce se întâmplase? Se spusese că el avusese un conflict cu Generalul rus Rogoza și că acesta ceruse Marelui nostru Cartier îndepărtarea lui. În jurul lui Prezan se spunea că Rușii nu au avut nici un amestec și că a trebuit să se recurgă la această măsură dureroasă fiindcă Cristescu își pierduse capul, căci la mulți ofițeri de birou, ca și la mulți savanți în arta militară, dânsul nu avusese nervii destul de tari ca să reziste emoțiilor frontului.

Reîntors la Iași, Generalul Cristescu se apăra cu indignare împotriva acestor învinuiri, declarând pretutindeni că este victima unei strigătoare nedreptăți. A venit și la mine, când peste un ceas cu creionul în mână a căutat să-mi demonstreze că bătălia s'a câștigat urmând indicațiunile și ordinele sale, că successorul lui nu a modificat nimic din cele plănuite și începute de el, că nici un moment nu se arătase descurajat, că nici un gest al său nu autoriza Marele Cartier să-l acuze de lipsa de energie și de sânge rece. Că totul era o înscenare odioasă și o răzbunare a Generalului Prezan gelos pe el, care de fapt reorganizase armata și întocmise toate planurile mai însemnate de lupta.

Bietul om îți făcea milă, era descompus, rătăcea pe străzi, în civil, vorbindu-mi avea lacrămile în ochi și sub impresia emoțiunii bâlbâia de abia puteam înțelege cuvintele lui. Mărturisesc că m'a mișcat, am căutat să aflu adevărul, dar mi-a fost cu neputință chiar azi nu pot ști dacă a fost sau nu a fost o victimă. Brătianu care nu se amesteca în asemenea chestiuni, înclina să creadă că, deși aspră, măsura luată împotriva lui Cristescu, nu era nejustificată. Eu, poate din cauza impresiei pe care mi-o făcuse apărarea lui, sunt mai mult ispitit să cred că Generalul Prezan a purces cu o neîndreptățită severitate, dar recunosc că nu sunt în această privință cel mai bun judecător, fiindcă presupunerea unei nedreptăți răscolește sentimentalismul meu și turbură seninătatea judecății mele.

Nu este vorba, după război Generalul Cristescu a fost reabilitat, inamicii Generalului Prezan fiind încântați să manifeste împotriva lui încredințând cele mai înalte însărcinări presupusei sale victime și Generalul Cristescu a murit șef al Marelui Stat Major. În sufletul lui a rămas însă nestins regretul că nu a fost lăsat să fie și eroul de la Mărășești, oricâte onoruri i s'au adus a închis ochii cu inima zdrobită. Și fiindcă la mijloc subzista o îndoială, fiindcă cel puțin în sufletul lui exista conștiința nedreptății, soarta acestui fiu de țăran ridicat prin muncă și străduințele lui păstrează, orice s'ar spune ceva mișcător și tragic.

Mai tragică prin urmările ei era însă să fie străpungerea frontului de la Târgul Ocna. Într'adevăr, concomitent cu atacul de la Mărășești, Puterile Centrale au căutat să spargă frontul și pe linia Onești-Târgul Ocna. Înaintând mai mult decât trebuia, Averescu subțiasse frontul său în așa fel, încât simțind punctul slab, Austro-Germanii au dat în acea direcție o puternică lovitură. Acțiunea lor era cât pe aci să reușească, Marele Cartier trebuind în grabă să adune toate rezervele de care mai dispuneam pentru a restabili situația și a repara astfel consecințele greșelii lui Averescu.

Îmi aduc aminte că în ziua cea mai critică eram poftit pentru ceai la Stânca împreună cu Generalul Prezan. Dimineața la consiliul de miniștri Brătianu ne dăduse vești atât de rele, încât mă gândisem să nu mai merg și, în orice caz, eram convins că Generalul Prezan nu va veni. În cele din urmă m'am hotărât totuși să mă duc și nu mică mi-a fost mirarea când îndată după mine am văzut venind pe General cu Colonelul Antonescu, ajutorul său. Ne-am plimbat împreună în vie pe un minunat sfârșit de zi de vară, Prezan ținând să apară liniștit și surâzător, de fapt avea multă stăpânire de sine, dar în aceea zi a fost singura dată când simțeau efortul pe care o făcea pentru a-și ascunde îngrijorarea. Mi s'a plâns amarnic de Averescu și mărturisesc că avea deplină dreptate când îmi spunea: „Avem destule greutăți, dar ce mă doare este că pe aceasta ne-am pricinuit-o singuri. Dacă Averescu ne asculta, dacă pentru a-și face reclamă nu înainta la Mărășești mai mult decât trebuia, dacă cu alte cuvinte nu își subția fără rost frontul, Germanii nu s'ar fi gândit să concentreze forțele lor în acest punct

slab, în momentul chiar al atacului am fi avut acolo trupele necesare pentru a rezista. Pe când acuma vezi Târgul Ocna este aproape ocupat și trebuie să fac eforturi supraomenești ca să împiedic o adevărată și gravă rupere de front“.

Prezan adăogă apăsător și cu drept cuvânt: „Când Averescu îmi tot cere rezerve îmi vine să îi răspund — de ce nu m'ai ascultat când îți ceream după Mărăști să te oprești și să nu îmi degarnisești frontul? — Acuma ca să-l scap din încurcătură sunt bun, atunci însă eram colegul care din gelozie nu vrea să-l lase să culeagă laurii marilor sale izbânzi!“

Dar afară de aceste emoții, de altfel de scurtă durată, și de epoca marilor lupte din Iulie-August 1917, vara s'a scurs într'o atmosferă relativ liniștită. Când stau acuma să mă gândesc ce gravitate, ce hotărâtoare însemnătate aveau acele lupte, și când îmi reamintesc cât de puțin îngrijorați eram, cum zilele se scurgeau fără vreo înfrigurare deosebită, cum nopțile nu ne erau tulburate de nesomn, cum eram aproape liniștiți, rămân și azi uimit.

Și totuși așa a fost. Nu știu, parcă aveam o presimțire că nu trăiam ceasuri de pericol, ci ceasuri de izbândă. Ciudat, pe cât ceva trainic ne făcea să prevedem înainte de retragerea în Moldova rău și numai rău, acuma priveam viitorul imediat cu suflul nezbuciumat. Și deși mintea ne arăta pericole tot atât de mari, ceva ne îndemna să fim plini de încredere și de speranță. În această stare de spirit, pe o căldură tropicală și într'un Iași golit, am trăit zilele cele mai glorioase ale războiului.

Când vestea strălucitelor victorii ne-a venit am fost firește fericiți și mândri, aceste izbânzi ne răzbunau de toate înfrângerile din prima parte a campaniei, aceste izbânzi ne arătau că armatele române nu erau mai prejos de gloriosul lor trecut, aceste izbânzi ne dădeau în fața Aliaților dreptul să susținem cu fruntea sus revendicările noastre, aceste izbânzi ne înfățișau lumii civilizate ca un popor demn să aspire la integritatea sa națională și la un viitor mai de seamă.

Dar totuși bucuria noastră nu a fost atât de vie, pe cât s'ar fi convenit să fie. Printr'o firească alternanță aceeași presimțire care ne spunea în ajunul izbânzii să fim liniștiți, căci nu ne așteaptă zile de răstribite, aceeași presimțire ne spunea acuma, a doua zi după izbândă, să nu ne veselim prea tare, căci valoarea acestor izbânzi este mai mult de ordin moral și că grele încercări ne așteaptă în curând.

Și într'adevăr, cum putea să fie altfel, când unitățile noastre care sărbătoreau nemuritoarele lor victorii, azeau răsunând în lagărele aliaților noștri Ruși tot mai puternic strigătul de destrămare al lui Lenin: pace și pământ. Și când alături de steagurile noastre tricolore sfâșiate de gloanțe, dar acoperite de glorie, fâlfâiau tot mai sfidătoare steagurile roșii ale unei revoluții epocale, care nu înțelegea să se încurce în mersul ei triumfător cu războaie pe care nu le declarase, cu tratate pe care nu le iscălise, cu alianțe care nu o interesau și cu idealuri pe care nu le împărtășea.

CAPITOLUL TREIZECI ȘI ȘAPTE

1917

AUGUST – SEPTEMBRIE

Deși pentru noi luptele s'au terminat cu Mărășești, de fapt ele au mai continuat în tot timpul lunii August și aproximativ până la mijlocul lui Septembrie, cele mai însemnate dându-se la Varnița, la Muncelu și la Cireșoia. Au fost de-o parte și de alta atacuri neizbutite, care au dus cel mult la rectificări de front, iar de la mijlocul lui Septembrie totul a reintrat în liniște. Dealtminteri era și firesc să fie astfel, fiindcă cu cât trecea vremea, cu atât destrămarea frontului rusesc devenea mai evidentă. Serbaceff nu ne ascundea că autoritatea sa scădea mereu și că ajunsese să fie iluzorie, de altfel informațiile pe care Marele nostru Cartier le obținea de la diferitele unități erau de asemenea din cele mai pesimiste. Soldații ruși plecau de pe front, se întorceau acasă în fundul Rusiei, se întorceau sau nu se întorceau după cum le convenea. Nimeni nu le cerea socoteală și, cei ce ar fi putut să le ceară socoteală nu o făceau, fiindcă își dădeau seama că nu li se mai ascultau ordinele.

Era destul să stai 24 de ore în gara Iași și rămâneai înspăimântat de ceea ce vedeai perindându-se în fața ochilor, căci aveai oglinda credincioasă a stării de pe front. Pe de altă parte știrile din interiorul Rusiei erau tot atât de îngrijorătoare, cei ce fuseseră acolo câteva luni înainte erau izbiți de progresele procesului de destrămare. Amicii plecați în Franța ne comunicau că la Petrograd anarhia era desăvârșită, o dovadă între altele multe fiind că Nicu Cocea era directorul și proprietarul celui mai mare ziar francez din capitala Rusiei, unde cu ajutorul lui Baher și a altor indivizi suspecti de aceeași categorie, crea opinia publică, dădea conducătorilor Rusiei revoluționare sfaturi directe, sau îi amenința.

Lenin era tot în Finlanda, dar slăbiciunea guvernului provizoriu era atât de mare, încât prietenii lui începuseră din nou să ridice capul și părea tot mai vădit că se pregătește neturburat reîntoarcerea lui triumfală.

Kerenski convocase în marele teatru din Moscova o adunare a reprezentanților tuturor partidelor și tuturor categoriilor sociale din Rusia, la care trebuia să participe și Generalul Korniloff, comandantul suprem al

oștilor rusești. S'a crezut la un moment dat că din această întrunire va ieși o îmbunătățire a situației, că se vor lua hotărâri importante atât în ceea ce privește armata, cât și în ceea ce privește reorganizarea internă, în sfârșit că se va simți acea acțiune de guvern, acea energie după care se suspina în zadar de atâtea luni. Iluzia a fost încă de scurtă durată. La Moscova iarăși nu s'au auzit decât vorbe, vorbe și iarăși vorbe, Kerenski s'a mulțumit cu discursuri și perorații, când a trebuit însă să treacă de la declarațiuni la fapte, s'a adevărit aceeași organică neputință. Congresul s'a împrăștiat fără să fi putut vota nici o moțiune, cu alte cuvinte fără să fi putut concretiza vreo politică hotărâitoare. Și am trebuit să ne mulțumim cu un comunicat în care, după fraze sforăitoare și după afirmarea încă odată în mod solemn a hotărârii Rusiei Revoluționare de a duce războiul alături de Aliați până la capăt, ne era dat să citim această concluzie simptomatică:

„Faptul că nu s'a votat nici o moțiune este departe de a anihila lucrările congresului, care a fost consultativ, un sfat al întregii Rusii. Totul era să se cunoască sentimentele politice ale maselor reprezentate. Formula de încheiere rămânea implicit să fie găsită de către Guvernul Provizoriu în unire cu generalisimul, ceea ce s'a făcut“.

„Se așteaptă aici curând promulgarea noilor măsuri militare ieșite din înțelegerea dintre guvern și șeful suprem al armatelor. Toți comisarii generali au fost convocați pentru a primi noile ordine de care dușmanii Rusiei nu au nimic bun de așteptat“.

„Sentimentul general este că Revoluția prin Kerenski și Kornilof va triumfa de indisciplina armatei și de intrigile spionilor dușmani“.

Dar mai puțin dătătoare de speranțe decât acest comunicat oficial erau informațiile pe care le promisem direct de la Moscova. Din ele rezulta lămurit că marele congres dovedise complectă dezorientare și neputință a regimului Kerenski și că, așa fiind, era o naivitate să mai aștepti ceva de la el. De fapt congresul a pecetluit soarta guvernului provizoriu, căci după aceea regimul Kerenski a intrat în faza agoniei și pe la mijlocul lui Septembrie, când Lenin s'a reîntors la Petersburg sfidător, el a găsit un organism în adevărată descompunere și nu i-a trebuit decât cel mult o lună să îi dea lovitura de moarte.

Firește față de această situație îngrijorarea noastră nu putea decât să sporească și, totuși, lucru ciudat, eram mai plini de speranțe decât oricând, nu în ceea ce privește viitorul imediat — știam că ne așteaptă cumplite încercări — dar în ceea ce privește rezultatul final. Ca să illustrez starea noastră de spirit, voi reaminti aici prezicerile pe care le-am făcut unor prieteni intimi în acele zile, preziceri care sunt cu atât mai caracteristice, cu cât nu treceam drept un optimist și, mai puțin încă, nu eram dintre aceia cărora le place să facă profeții.

Într'adevăr, ducându-mă în acele vremuri să văd un prieten care locuia cu ai săi într'o casă țărănească de pe dealul Uricanilor lângă lagărul lui

Nicu Berindei, voiam între altele, fiindcă era parlamentar, să-l conving să plece la Odessa. Aceasta nu mi-a fost prea greu, dar ceea ce a fost greu a fost să înlătur adâncul pesimism care îl cuprinsese. Ca mulți alții socotea din nou totul pierdut și văd încă uimirea lui când i-am expus pe larg punctul meu de vedere că niciodată viitorul românismului nu îmi apare mai strălucit decât acuma. Era convins că aiurez, citeam în ochii lui ceea ce gândea: țara este la marginea prăpastiei, în Apus Aliații de trei ani nu pot înfrânge pe Germani, iar aici pe frontul de răsărit armata rusească se descompune; peste câteva săptămâni, peste câteva luni va trebui să capitulăm, toată România va fi ocupată de Puterile Centrale și acest ministru și-a ales acest moment tragic ca să-mi spună că viitorul românismului nu i-a apărut niciodată mai strălucit — sărmanul, se vede că din cauza emoțiilor și grijilor ce îl copleșesc de la intrarea noastră în război judecata i s'a întunecat.

Și totuși eu, nepăsător de vizibila compătimire cu care mă privea, continuam să justific optimistele mele preziceri. „Descompunerea frontului rusesc nu mă sperie, dimpotrivă mă bucură, Rusia prăbușindu-se noi vom putea ocupa în curând Basarabia și, cu Rusia sau fără ea, Aliații vor birui în cele din urmă, deci, la sfârșitul războiului vom lua Ardealul și astfel, din această restriște va ieși ceea ce nu am îndrăznit să sperăm nici în visurile noastre cele mai înflăcărâte: unirea tuturor Românilor de la Nistru până la Tisa — și când văd că pentru prima dată în viața mea și în cursul acestui conflict se deschide în fața ochilor mei perspectiva acestei posibilități, adică mai mult decât ne-am fi putut închipui în ceasul intrării noastre în acțiune — cum vreți prin urmare să nu fiu fericit, fericit cum nu am fost niciodată. Vă îndemn deci și pe voi să scuturați pesimismul ce v'a cuprins și, privind lucrurile de sus, să vă bucurați, nu să vă întristați. Încercări grele ne mai așteaptă desigur, poate chiar un dureros exil, dar ce înseamnă toate acestea dacă la capătul drumului văd și știu că este întregirea, desăvârșita întregire a neamului?”

La sfârșitul războiului prietenul de la țară de unde era ca și cum ar fi vrut să se scuze, s'a grăbit cu lealitatea ce îl caracteriza să-mi reamintească profetica noapte de la Uricani. Dar dacă nouă ne era oarecum îngăduit să așteptăm desfășurarea evenimentelor cu un fatalism senin și plin de cele mai strălucitoare speranțe, lui Brătianu nu îi era permis să stea într'o inacțiune resemnată. Ca șef al guvernului, ca om direct răspunzător de soarta țării, el trebuia, examinând diferitele eventualități posibile, să cerceteze care ar fi atitudinea pe care trebuie să o adoptăm, după fiecare caz în parte. Și pe la mijlocul lui Septembrie, deși nu voia să ne spună nimic pentru a nu ne descuraja, deși arăta un optimism care de mult dispăruse din sufletul său, am simțit că dânsul nu mai are decât o preocupare, una singură, să găsească soluția cea mai corespunzătoare intereselor țării față de evidenta și apropiata prăbușire a frontului rusesc. Ceea ce înlesnea meditațiunile

lui a fost că la această epocă s'a îmbolnăvit și că indispoziția sa l-a condamnat să stea vreo două-trei săptămâni în casă și în pat. Parcă îl revăd în odaia lui de culcare din casele Levin din strada Romană, surzător în aparență, dar adânc frământat sufletește și mai tăcut, mai impenetrabil decât oricând.

Încă o dată Brătianu era într'o fază de gestațiune, într'una din cele mai chinuitoare gestațiuni din întreaga lui viață politică. Abia mai târziu a început să ne dezvăluie gândul său, rodul acestor lungi și laborioase meditațiuni de la sfârșitul toamnei din 1917.

Pe când situația politică era stăpânită de aceste perspective și preocupări, zilele se scurgeau împlinite cu fel de fel de știri, vizite, fapte diverse, unele vesele, altele triste, care ocupau atenția noastră și ne înlesneau să înfruntăm urgia vremurilor ce se pregăteau.

Întâi în August am avut de înregistrat două morți, a lui Iancu Procopiu și a lui Alexandru Iliescu. Precum am arătat-o aiurea, Procopiu rămăsese la București din îndemnul lui Brătianu ca să poată sta în ajutorul tuturor acelor pe care nu îi puteam evacua în Moldova. Sacrificiu zadarnic, fiindcă Germanii s'au grăbit să-l aresteze, să-l ție închis ca ostatic și să-l supună unui tratament neomenos. Fiind serios bolnav de inimă, săracul Procopiu nu a putut rezista fizicește unui atare regim și indirect ne-a venit vestea că este atât de greu suferind, încât însuși comandantul german a fost silit să-l pună din nou în libertate, spre a-l lăsa să zacă în casa lui. În cele din urmă am primit știrea că a murit în mijlocul celor mai groaznice dureri.

Acest sfârșit în Bucureștii ocupați, singur, departe de familia, de prietenii lui, ne-a zdruncinat pe toți, fiindcă aveam conștiința că purtăm și răspunderea lui. Îi cerusem lui Procopiu să se jertfească, fără o clipă de șovăire a făcut-o și se jertfise până la moarte. Probabil că dacă nu s'ar fi impus acest sacrificiu, probabil că dacă ar fi venit cu noi în Moldova, boala sa nu s'ar fi agravat și că Procopiu ar fi putut vedea întregirea neamului, murind liniștit și mulțumit ca cetățean al României Mari.

Cu câteva zile înainte, la Botoșani, unicul său fiu, un tânăr abia major, a murit într'un accident de avion. Din fericire Procopiu a închis ochii fără să fi știut că soarta nu îl crușase nici de această lovitură, a fost singura indulgență pe care providența a avut-o față de el. O viață de cinste, de bine, de înalte și curate aspirațiuni, merita un alt sfârșit.

De la începutul carierei mele politice Procopiu mă înconjurase cu o afectuoasă prietenie, iar eu m'am simțit îndată atras de sufletul său ales și de caracterul său rigid, uneori sectar, dar demn de toată stima în vremurile noastre de materialism, de oportunism, de ambiții meschine și de egoism feroce. De aceea s'a stabilit repede, cu toată deosebirea de vârstă, o intimitate bazată la el pe o frățească sollicitudine și la mine pe o sinceră considerațiune. Inamicii lui Procopiu ironizau însușirile lui intelectuale, desi-

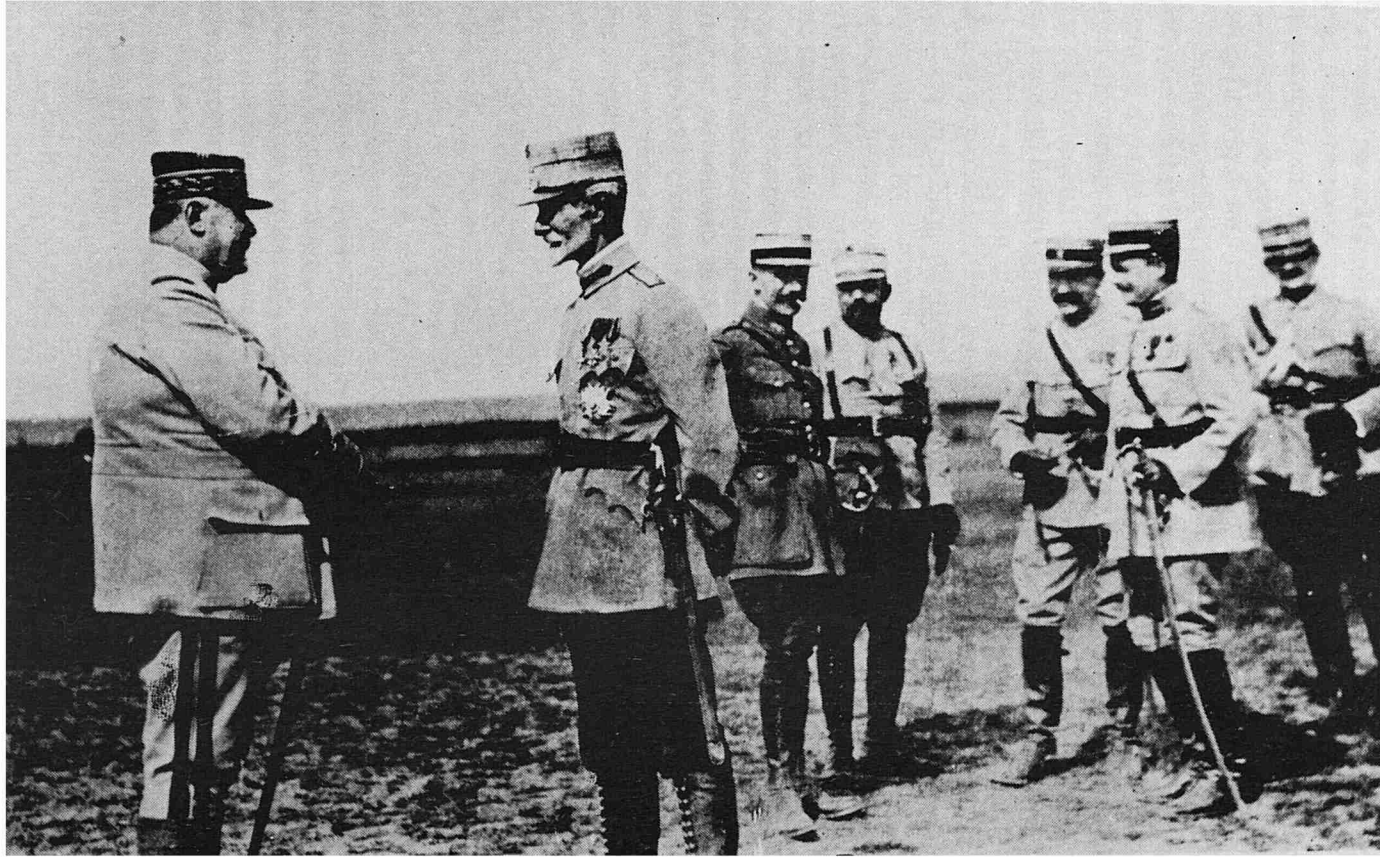

Fig. 11: Generalii Berthelot și Averescu

gur ele nu erau deosebit de strălucite, deși superioare multora din acei cari îl criticau cu atâta ușurință. Dar în țara noastră unde inteligențele sunt atât de numeroase, resimțeam o adevărată voluptate să mai întâlnesc și un caracter, un om la care rectitudinea să prețuiască mai mult decât speculațiunile intelectuale, decât repeziciunea în pricepere și decât spontaneitatea în tălmăcire.

Sub impresia tristei dureri pe care moartea lui Procopiu mi-a pricinuit-o, am schițat în grabă pentru „Mișcarea“ un portret al lui, ce s'ar fi cuvenit să fie mai complet, dar am tot omis-o. De asemenea întors la București am dispus să îi ridicăm în club o piatră comemorativă, am așezat-o, dar s'a tot amânat cuvenita ei inaugurare. În amintirea despărțirii noastre la restaurantul Europa în ziua plecării din București, depun în fiecare an câteva flori pe mormântul lui, am conștiința însă că nu răsplătesc îndeajuns ceea ce personal datoresc memoriei lui.

Cam în același moment a murit la Iași și Alexandru Iliescu. Țin să acord morții lui o mențiune specială, întâi fiindcă a fost un tip cu totul deosebit, sinteză minunată a unui mediu, a unei epoci și, al doilea, fiindcă testamentul său este fără îndoială cel mai frumos care l-au lăsat în vremurile mele cei adormiți întru Domnul.

Da, Alexandru Iliescu a fost o figură, alegătorii săi din Olt îl urmau orbește, publicul își bătea joc de el, pentru unii era o providență, pentru alții un personaj de Caragiale. Vicisitudinile vieții mele politice mi-au îngăduit să-l cunosc de aproape și puțini oameni m'au interesat și, în același timp, m'au amuzat mai mult decât dânsul. Este adevărat că judecat după aparențe părea ridicol, fiindcă era deopotrivă incult și vanitos. Fusese incapabil să-și termine liceul și aș ține rămasăgul că în viața lui nu a citit o carte. Gurile rele afirmau că abia știa să iscălească, de fapt iscălitura lui după Al II... se topea într'o parafă, care legitima toate suspiciunile. Într'o țară în care ultimul învățător de sat vorbește cu volubilitate, Alexandru Iliescu era incapabil să lege două fraze, mai mult, binevoitorii spun că pentru a face pe spiritualul, răuvoitorii susțin că din ignoranță, masacra toate cuvintele care exprimau o noțiune mai complexă, sau care derivau dintr'o rădăcină străină. Unele din expresiile lui au trecut la posteritate, începând cu „la Veneția hotelul, mâncarea și tout à l'égout m'a costat atâtea lire pe zi“, trecând prin „biserica noastră autofecală română“, și sfârșind cu delicioasa lui locuțiune: „azi băieți să vă țineți bine că eu viceprezidez ședința la Cameră!“

În fine, în mijlocul unui popor de bun simț, de oameni care au instictiv sentimentul realităților și al proporțiunilor, Alexandru Iliescu era cu desăvârșire lipsit de orice noțiune a ridicolului. Eu și atâția alții am văzut la sfârșitul unui banchet lacrimile lui picurând de emoție, de sinceră emoție în cupa lui de șampanie, când Titu Frumușanu cu diabolicul lui spirit satiric i-a spus: „Nenea Alexandru, nenea Alexandru al nostru trebuie să

intre în minister. Ne-am săturat de Costinescu, lui i se cuvenea departamentul finanțelor fiindcă cine a numit mai mulți agenți de percepție decât el?“ Tot astfel când cu greu schingiuind fiecare cuvânt citea prin întru-niri discursuri pregătite de alții în aplauzele ironice ale adunării, cuprins de beatitudine socotea sincer că aceste aplauze sunt un omagiu adus talentului său.

Și totuși acest om incult, acest om cu desăvârșire lipsit de orice simț al ridicolului, era înzestrat cu un instinct psihologic cum rar mi-a fost dat să întâlnesc, citea în sufletul oamenilor cum ar fi fost cu totul incapabil să citească într'un abecedar. Dacă abia putea silabisi într'unul, în celălalt — cu o minunată intuițiune — despica patimile care clocoteau, ambițiile care se între-ciocneau, intrigile care se țeseau. Și cu o măiestrie neîntrecută adevărat uluitoare, acest primitiv juca pe clapele nesfârșite ale sufletului omenesc și obținea, fără greutate și cu o preciziune quasi matematică, toate rezultatele care puteau intra în sfera mărginită a subalternelor sale preocupări.

Așa se și explica cum Alexandru Iliescu incultul, ridicolul, a putut ani de-a rândul prin singurele lui mijloace, fără sprijinul nimănu să stăpânească județul Olt, cum niciodată sub regimul cenzitar vreun satrap electoral nu a fost în stare să-și stăpânească județul. Îmi aduc aminte și acum scena la care am asistat în primăvara 1914 când m'a invitat să particip în calitatea mea de ministru de Culte și Instrucție la un banchet politic în Slatina. Dacă nu aș fi văzut cu ochii mei ceea ce mi-a fost dat să văd, nu aș crede-o nici astăzi: o sală de 200-300 de tacâmuri, la masă doctori în medicină, licențiați și doctori de la marile Universități din Apus, tineri plini de prezumții, bătrâni plini de experiență, proprietari de mii de pogoane, milionari în franci aur și mulțimea aceasta cultă, selectă, materialicește independentă, izbuclind în aplauze când Alexandru Iliescu ridică degetul, apoi încetând să aplaude ca sub o hipnotică sugestiune, când sacadat și poruncitor degetul său se scoboară. Mi se părea că visez.

Întrebându-l în urmă cum a putut ajunge la acest surprinzător rezultat de disciplină colectivă, mi-a răspuns: „Să nu te miri, ca să pricepi trebuie să știi că fiecare din cei 200-300 de oameni pe care i-ai văzut adineaori mișcându-se după degetul meu reprezintă cel puțin 20-30 de scări urcate de mine pe la toate autoritățile și pe la toate băncile. Pe toți oamenii aceștia de ani de zile, pe unii chiar din tată în fiu, eu i-am ajutat, tuturora le-am adus nenumărate și neprețuite servicii și nimănu, dar absolut nimănu, nu i-am cerut în schimb altceva decât votul său“.

Și adevărat, viața lui Alexandru Iliescu era un lanț nesfârșit de intervenții pentru toți chemații și nechemații din județul său, el nu avea nici altă preocupare intelectuală, nici altă pasiune omenească, decât colegiile lui electorale. Pentru ele trăia, pentru ele se trudea, ele erau bucuria și ele singure puteau fi nenorocirea lui, neavând nici nevestă, nici copii, îi țineau

loc până și de familie. Era deci firesc ca pentru alegătorii lui el să nu considere nici o trudă de prisos. Înzestrat de simțul realităților caracteristic țăranului nostru, Alexandru Iliescu știa că în Regatul României până la Dumnezeu te mănâncă Sfinții și, prin urmare, nu își pierdea vremea în anticamerele miniștrilor trecători, ci la guvern și la opoziție își făcea treburile cu birourile, cu permanentele birouri. Era prietenul intim al tuturor direcțiilor din ministere, de Anul Nou, de Paști, de respectivele zile onomastice le trimetea damigene de țuică, butoiașe de vin, frunțe și curcani, vânaturi și trufandale, la nevoie flori pentru neveste și jucării pentru copii.

Iar serviciile alegătorilor erau consemnate într'o adevărată contabilitate, fiecare își avea dosarul și partida ținută la zi. Indiferent de ce putea surveni, trebuia în orice clipă să se poată stabili ceea ce au cerut, ce s'a făcut și ce nu s'a făcut pentru fiecare. Rezultatul acestei stranii și prodigioase activități electorale era că Alexandru Iliescu dispunea în chip permanent de circa două treimi din alegătorii cenzitari de la Olt. Așa încât — nou paradox Iliescian — pentru dânsul problema electorală nu consta în a câștiga voturi, fiindcă a priori avea majoritatea lor, ci în a nu le pierde, sau, cum spunea în pitorescul său limbaj: „Nu mă zbat să iau voturi, eu mă lupt numai ca opoziția să nu-mi fure voturile!“

În consecință, cu câteva zile înainte de orice alegere, la ore fixe și după itinerarii stabilite cu o militărească precizie, toți alegătorii trebuiau să vină la Slatina și să stea închiși în localurile desemnate de el. Acolo mâncău, dormeau, se bărbiereau, chefuliau cu lăutari, poneau la vot grupuri-grupuri sub conducerea unui om de încredere. A ieși din localuri, a circula pe stradă, a se expune posibilității „furtului“, a ispiți ademenitorii opoziției, era o crimă electorală care în concepția lui Alexandru Iliescu nu merita nici iertare, nici indulgență. Sunt nesfârșite anecdotele privitoare la executarea în practică a acestei metode electorale sui generis, ele sunt deopotrivă din domeniul comediei, al satirei și al tragi-comediei. În toate cazurile însă dânsul a știut să dezvolte o ingeniozitate, un spirit inventiv, un amestec de șiretenie nuanțată, de autoritate implacabilă, de subtilități bizantine uimitoare, care dezarmau pe toți adversarii lui, oameni de o cultură superioară, politicieni de o abilitate recunoscută.

Colegiile cenzitare nu au avut un mânuitor care să se fi putut asemui cu Alexandru Iliescu, a fost neîntrecut. Danielopol s'a întors amețit din campania electorală de la 1914 și când mi-a povestit amănuntele ei, mi-am dat seama că Dissescu nu exagerase, când cu câțiva ani înainte îmi spusese: „Du-te, dar du-te negreșit să asști la o campanie electorală a lui Alexandru Iliescu, este ceva de necrezut! Precum la Paris trebuie să te duci la Louvre, precum la Londra trebuie să vizitezi British Museum, precum la Roma trebuie să te plimbi pe Capitoliu și la Atena pe ruinele Pantheonului, tot astfel în România nu îți este îngăduit să nu cunoști o alegere la Slatina sub egida lui Alexandru Iliescu!“

De altfel personalitatea primitivului Alexandru Iliescu era de o surprinzătoare complexitate. Dezinteresarea lui electorală se îmbina cu un simț acut al afacerilor. Pornit de jos și de la nimic, Alexandru Iliescu prin fel de fel de combinații — de altminteri nu necinstite — reușise să agonisească avere destul de mare. Se poate spune despre el că era hrăpăreț cu o mână și oarecum darnic cu cealaltă. În genere era vanitos, iubea lingușirea, dar prea șiret și prea realist ca să se strecoare între dorinți și realități, să reducă pururea vanitatea lui la proporțiile unor dulci distracții, sau unor inofensive voluptăți.

În sfârșit era înțelegător, bun și cu această calitate poate mai mult decât oricare alta a biruit, fiindcă a cucerit sufletește toate păturile sociale din județul său. Făcea parte din aceea categorie de oameni care nu se dau niciodată în lături când pot face un bine semenilor. Județul Olt este și astăzi plin de tineri pe care Alexandru Iliescu i-a trimis pe socoteala lui în străinătate ca să învețe, iar dispozițiunile testamentului său, de la care fi-rește nu lipsesc preocupări de postumă vanitate, trădează totuși un dor de bine, de înălțare a celor de jos, care constituie concluzia logică a întregii sale activități pământești.

În asemenea condițiuni nu este de mirare că zece ani după ce l-am înmormântat în deal la Eternitatea, tot Oltul cu femei și cu copii să fi alergat la Slatina, când i s'au readus osemintele spre veșnică odihnă în județul său iubit. A fost ultimul omagiu public al unei populații recunoscătoare dar în multe suflete chinuite, în multe colibe sărace, numele lui se păstrează și azi cu o evlavie care tâlmăcește în anonimatul ei persistent tot rostul vieții acestui tipic personagiu.

S'a pus adesea de către electorii votului obștesc întrebarea dacă Alexandru Iliescu, neîntrecutul maestru al colegiilor cenzitare, ar fi știut să-și păstreze supremația și sub noul regim electoral. Întrucât mă privește pe mine nu mă sfiesc să afirm că da. Calitatea sa dominantă era simțul, admirabilul său simț psihologic. Un om care instinctiv cunoștea așa de bine sufletul contemporanilor săi, calitățile, slăbiciunile, patimele, ambițiile, interesele lor, nu putea să fie învins prin lărgirea dreptului de vot. El ar fi îndrumat însușirile sale firești către noua stare de lucruri cu acea ușurință de adaptabilitate care caracterizează pe Român și, cu metode înoite, ar fi continuat — sunt sigur — să stăpânească județul Olt, spre mulțumirea alegătorilor, spre folosul partidului și spre satisfacerea ambițiilor lui satrapico-electorale.

Dar nu ar trebui să se creadă că în vremurile acelea nu domnea decât nota funebră, nota veselă nu lipsea nici ea. Așa spre pildă pe la mijlocul lui Septembrie când luptele au încetat pe front, Take Ionescu și Ferechide au cerut un concediu lui Brătianu și au plecat la Odessa. S'ar fi putut crede că acești doi bărbați politici încărunțiți în slujba Statului, treceau Nistru ca să-și dea seama prin ei înșiși de cele ce se petrec în Rusia, sau poate

pentru a lua contact cu cercurile conducătoare ale noii Rusii. Nicidecum, preocupările lor și ale unuia și ale celuilalt erau mult mai idilice. Take Ionescu era nerăbdător să-și revadă viitoarea sa soție, pe Doamna Adina Cordescu, iar Ferechide era grăbit să se întâlnească cu o tânără prietenă a sa. De la Odessa ne venea știrea că Take Ionescu se exhiba pretutindeni cu obiectul pasiunii sale și că Ferechide nu se sfia să treacă pe dinaintea compatrioților refugiați pe malurile Pontelui Euxin, purtând tot felul de pachete sau jerbe de flori. Firește aceste atitudini provocau inutile comentarii și aprecieri displăcute. „Țara este în nenorocire și miniștrii bătrâni petrec și se țin de aventuri amoroase!“ Toți puritanii cereau să se puie capăt „scandalului“.

Evident că exhibițiunea de la Odessa era totdeodată inutilă și exagerată. Eu nu mă puteam stăpâni atunci, precum nu mă pot stăpâni nici acum, să am față de purtarea colegilor noștri de la Odessa mai mult un sentiment de admirațiune, decât un simțământ de indignare. Nu trebuie uitat, într'adevăr, că cei stăpâniți de-o dată de o juvenilă ardoare aveau unul aproape 60 și celălalt peste 75 de ani. E bine, în timpuri de scepticism sentimental este demn de laude să vezi doi bătrâni păstrând o atât de mare tinerețe, o atât de înflăcărată putere de entuziasm, un romantism atât de nebiruit, încât cu riscul de a se expune la oprobriu și la ridicol să înfrunte toate obstacolele, spre a putea depune omagiul veșnic tinerei lor admirațiuni, la picioarele celor ce au știut să le inspire asemenea pasiuni. Prefer ridicolul romantic al acestor bătrâni indiferenței blazate a efebilor de azi, palizilor și neinteresanților lor epigoni.

Pe când aventurile amoroase ale războiului își mutaseră sediul la Odessa în așteptarea bolșevismului care avea să le împrăștie, desfășurându-se liniștite și ferice în cadrul măreț trasat cu un secol înainte de un alt exilat, Ducele de Richelieu, noi la Iași primeam noi vizite. O misiune americană întâi și pe Masaryck în urmă.

Misiunea americană se compunea din vreo 39 de persoane, medici, chirurgi, intelectuali, oameni de afaceri. Era trimisă de Crucea Roșie Americană având însărcinarea să ajute Crucea noastră Roșie cu alimente și material sanitar. Prin aceasta noua noastră aliată, marea Republică Americană, voia să ne arate simpatia sa față de toate suferințele pe care le înduram și să manifeste în chip tangibil solidaritatea ei cu noi. Și de fapt ne-au adus la Iași ca și în toată Moldova un prețios ajutor prin medici, cantine și materialul lor, totul fiind organizat cu acea perfecție caracteristică Americanilor.

În capul misiunii era un anume Colonel Anderson, un American înalt, spătos, naiv și bun, care din primul moment ne-a arătat o simpatie caldă și înțelegătoare. Printre cei din jurul său cel mai interesant era însă un evreu din Chicago care tăcea, dar ai cărui ochi pătrunzători observau totul din dosul ochelarilor săi încercuți cu negru. El se numea Flexner și, da-

că nu mă înșel, ocupa o situație înaltă într'unul din așezămintele culturale datorite fabuloasei generozități a lui John D. Rockefeller. Brătianu m'a însărcinat să mă ocup anume de acest Domn Flexner cu care am avut numeroase conversații foarte interesante, între altele privitor și la chestiunea evreiască, prețuind astfel tactul său desăvârșit, precum și subtilitatea semită a lucidei lui inteligențe. Îmi pare rău că investigațiunile ulterioare nu mi-au permis să mai dau de urma lui.

Bineînțeles cât timp misiunea americană a fost la Iași ne-am căznit să o primim cât puteam mai bine. Pe lângă diverse mese, vizite și plimbări, a avut loc și un mare ceai la Stânca, care mi-a rămas întipărit în minte din cauza următoarei scene. Eram în fața casei în partea care dă înspre Prut, vremea era minunată, o zi de toamnă cum știu la noi să fie acele zile când sunt frumoase. Dealurile Basarabiei se desemnau la orizont cu o neobișnuită precizie și retras într'un colț admiram priveliștea pierdut pe gânduri, când de-o dată simt că cineva mă bate pe umăr. Mă întorc, era Poklewski care pe jumătate serios, pe jumătate glumind îmi spune: „Mă prind că te uiți la Basarabia și că, având în vedere desfășurarea revoluției rusești, te întrebi dacă nu veți putea redobândi alături de Ardeal și această provincie“. Tot surâzând i-am răspuns, „cine știe“ și am trecut la un alt subiect de conversație.

Că eu pe dealul de la Stânca mă gândeam la unirea cu Basarabia, nimic mai firesc. Nu mă dusesem niciodată pe malurile Prutului înainte ca și în timpul războiului fără ca să suspin după Basarabia, precum de asemenea în tinerețile mele nu mă urcasem niciodată pe crestele Carpaților fără să visez întregirea cu Ardealul. Dar că Poklewski, reprezentantul oficial al Rusiei lui Kerenski să fi citit cu atâta claritate gândurile mele, este că aceleași gânduri îl frământau și pe el. Nici dânsul nu mai credea în intangibilitatea Rusiei și el vedea destrămarea începând și, sub emoția presimțirilor lui, spovedise unui ministru român teama ce-i stăpâna sufletul. Această confesiune din partea unui diplomat atât de circumspect ca Poklewski era dovada vădită că peste Prut îndoiala pătrunsesse în toate conștiințele și, prin urmare, că erau deopotrivă de întemeiate prevederile lui sinistre, ca și speranțele mele entuziaste.

Împreună cu misiunea americană s'a întors și Vopicka. Vesel, optimist era deopotrivă de convins de victoria Statelor Unite, ca și de înfăptuirea României Mari. După plecarea sa, ori mai bine zis după expulsarea lui de la Bucureștii ocupați, se duse în concediu în America, unde pledase pretutindeni cauza noastră cu o căldură mișcătoare, convinsese conducătorii Crucii Roșii să ne trimită misiunea Anderson și cu joviala sa naivitate, nu-și ascundea mulțumirea că ne-a adus întorcându-se un dar atât de prețios.

Ne-a povestit pe larg tot ce se petrecuse la București după ocupație, a dat chiar la „Mișcarea“ un interview pentru a împrăștia faimoasa versiune

germană că populația Bucureștilor primise cu flori trupele lui Mackensen. Informațiile care ni le dădea despre hotărîrea cu care America înțelegea să lupte până la definitivă distrugere a militarismului german, erau de bună seamă pentru noi extrem de prețioase și de înviorătoare. Încolo însă, cu lipsa sa de simț politic, nutrea toate iluziile. Era convins, spre pildă, că dacă va merge pe front și va vorbi trupelor rusești le va convinge să lupte și să nu mai asculte de agenții bolșevici care predicau pentru „pâine și pace“. În consecință, întovărășit de prietenul său iubit Alecu Constantinescu, a pornit deci pe front cu un drapel american și cu un interpret. Când sosea la o unitate punea să adune oamenii, desfășura drapelul înstelat, transforma automobilul în tribună și începea să peroreze. Interpretul traducea, soldații râdeau, strigau „hurrah Amrikanski Minister“, iar Vopicka încântat se întorcea la Iași convins că de acuma disciplina a fost restabilită și Rușii vor lupta cu avânt și hotărîre.

Nu vreau să fac pozitivului său tovarăș Conu Alecu al nostru insulta că împărtășea aceste puerile iluzii, mă întreb însă cu oarecare malițiozitate dacă ilarianta exhibițiune a amicului Vopicka nu satisfăcea instinctele sarcastice care somnolau în sufletul său complex și dacă vanitatea lui veșnic trează nu se complăcea la umbra drapelului american. Dar încă odată, acestea nu sunt decât suspiciuni și ipoteze.

Foarte interesantă și bogată în roade pentru viitor a fost însă vizita profesorului, azi președintelui, marelui președinte Masaryk. Dânsul se dusesese în Rusia să organizeze legiunile Ceho-Slovace și venise la Iași să ia contact cu guvernul nostru și să stabilească solidaritatea ce de pe acuma trebuia să se manifeste între toate popoarele asuprite din monarhia habsburgică, pentru care războiul însemna redobândirea libertății lor naționale. În special Masaryk dorea să țină curând în Franța, sau în Italia, un mare congres al tuturor naționalităților din Austria-Ungaria, în care solidaritatea revendicărilor naționale să se pună în întregime și cu răsunet în fața întregii opinii publice mondiale.

Ideea era pe cât de logică, pe atât de folositoare, în loc ca fiecare să lupte să-și facă izolat propaganda, era mai bine să unim toate eforturile noastre și să arătăm că toți, fără deosebire, considerăm monarhia habsburgică un anachronism, care trebuie dărâmat și că pe ruinele ei urmează să se ridice libere popoarele care atâta vreme au stat sub sceptrul ei apăsător.

Afară de aceasta, ideea de-a forma pe toate fronturile aliate legiuni cu prizonieri cehi, polonezi, yugoslavi și români, legiuni care să participe împreună la luptele finale, era o idee fericită și, cu cât i se dădea o extindere mai mare, cu atât era mai bine. Mărturisesc, deci, că eu am fost de la început câștigat de propunerile lui Masaryk, Brătianu însă fără a le respinge, le-a aprobat cu reticențe, cu formule evazive, cu o notă de scepticism, care pe Masaryk l-au cam descurajat și pe mine m'au nemulțumit adânc. Brătianu avea uneori asemenea porniri de a precupeți chiar consimțământul ce

îl dădea, de a anula un gest prin silnicia cu care îl făcea, de a tăia aripile unui avânt generos, de-a părea că reia cu o mână ceea ce dăduse cu cealaltă. Rareori însă cusururile acestea s'au manifestat mai supărător decât în aceste împrejurări și față de acest mare pribeag, care apăra cauza sfântă a neamului său.

M'am întrebat adesea ce a putut determina această atitudine a lui Brătianu și enigma a rămas până azi nedescifrată pentru mine. Nepricipere a chestiunii? Este exclus. Lipsa de intuiție a urmărilor viitoare ce puteau deriva dintr'o atare solidaritate? Poate, deși nu o cred, Brătianu vedea de sus și vedea departe. Îmi închipui mai mult că, de astă dată, ca adeseori, a fost victima principalului său defect, „bănuială“. Trebuie să fi bănuțit că această solidaritate problematică l-ar putea atrage mâine înspre alte solidarități mai concrete, care nu-i conveneau. Nu m'ar mira să se fi temut că prin această acțiune să fie atras către o intimitate cu Sârbii, care în ziua socotelilor de la Masa Verde să știrbească ceva din libertatea de mișcări, pe care tratatul i-o asigura în chestia Banatului. În orice caz, personal, socotesc că aceste rezerve și bănuțeli nu erau la locul lor, aș fi vrut o altă atitudine din partea lui, largă, înțelegătoare, entuziastă.

Masaryk a înțeles că sufletește am fost mai apropiat de el decât Brătianu și de aceea la plecarea sa m'a rugat să mai stărui pe lângă dânsul însărcinându-l apoi pe aghiotantul său, un tânăr, sănătos și simpatic ofițer voluntar numit Saba — pe care după război l-am regăsit ministru cehoslovac la Belgrad — să se reîntoarcă la Iași spre a obține rezultatul intervențiilor mele.

Ne-am dat firește cât a stat Masaryk printre noi toată osteneala ca să păstreze o bună amintire despre vizita lui în Moldova, l-am tratat cu cele mai mari onoruri. În lipsa lui Brătianu bolnav, guvernul i-a oferit un ospăț sub președenția lui Take Ionescu, Regele l-a primit în audiență și i-a dat la Palatul său din Strada Lăpușneanu un prânz în care a domnit o atmosferă de deosebită cordialitate, Mârzescu i-a oferit ospitalitatea în casa lui, Marele Cartier i-a organizat o vizită pe front, care l-a impresionat adânc precum a mărturisit-o adesea după război.

Dealtminteria Masaryk ne-a lăsat tuturor o neștersă amintire. Tăcut, liniștit și trist, un profesor serios și cam obosit, astfel se înfățișa la prima vedere. Dar de îndată ce intrai mai adânc în discuție cu el vedeai că sub aceste aparențe modeste se ascunde o voință de fier și o putere de credință supraomenească. Aceste două însușiri i-au permis să personifice într'un moment hotărîtor al vieții poporului său toate aspirațiunile lui și l-au făcut conducătorul nediscutat, idolul unui stat reînviat după o lungă eclipsă politică și națională. Nu cred ca inteligența lui să fie extraordinară, scrierile sale sunt mediocre și adesea de o adevărată naivitate. Nu este sclipitor, nu este orator, conștiinciozitatea a înlocuit pururea la el strălucirea. Dar este un om de principii și de caracter, un om care instinctiv, da-

că nu conștient, a înțeles că evenimentele se desleagă și se stăpânesc nu prin abilități trecătoare, ci prin convingeri statornice. El face parte din pleiada, din marea pleiadă a bărbaților politici, pentru care principiile sunt totul și restul nu înseamnă nimic. El face parte din acei idealști ce nu cred decât în puterea biruitoare a ideii, și care înțeleg cu ideea lor să învingă, sau să moară. Pentru aceste rare însușiri, pentru aceste înălțătoare năzuinți merită apoteoza în care, de altfel cu aceeași nedesmințită modestie, își sfârșește octogenar zilele ca președinte pe viață al Republicii Ceho-Slovice.

Vizita lui Masaryk mi-a dat prilejul să vin în contact cu un personaj desigur nedemn de-a îi fi comparat, dar care totuși m'a interesat în chip deosebit, cu Ministrul Serbiei Marinkovici. Din pricina chestiei Banatului relațiunile noastre, ale miniștrilor liberali, cu legația sârbească erau abia protocolare. De fapt când Masaryk a sosit la Iași se împlinea aproape un an de când eram în capitala Moldovei. Nu fusesem niciodată la Marinkovici, nici nu știam unde locuiește, schimbam în tâmplător împreună câteva banalități, când ne întâlneam pe stradă. Solidaritatea slavă pe de-o parte, ordine primite poate chiar direct de la Corbu pe de altă parte, au făcut ca legația Sârbească să manifeste pentru Masaryk o simpatie entuziastă. De la scoborârea din vagon Marinkovici a urmărit pe Masaryk ca umbra lui cu o stăruință plicticoasă pentru acesta și jignitoare pentru noi. Deoarece fusesem însă, ca să zic așa, atașat pe lângă persoana lui Masaryk, Marinkovici s'a ciocnit mereu de mine, a trebuit să mă poftescă la mesele ce oferea acestuia, a trebuit chiar să-mi păstreze fotografia alături de Masaryk și de ceilalți invitați în grădina legațiunii sârbești.

Și astfel vrând nevrând ne-am împrietenit și eu am petrecut, fiindcă Marinkovici era Balcanii în toată splendoarea lor. Insticte primitive cu ceea ce implica în bine și în rău aceste noțiuni, adică voință, putere de viață, dor de cucerire, dar totdeodată perfidie, cruzime, lipsă de scrupule, dispreț de viața omenească, șiretenie, dar nu finețe, oarecare sentimentalism, dar nu delicatețe sufletească, spirit analitic, dar neputință de sintetizare și dispreț organic pentru imperativele morale, ca și pentru abstracțiunile intelectuale. Căuta ca printr'o jovialitate înnascută și printr'o lungă practică diplomatică să se prezinte sub o formă europeană, la prima ciocnire însă reapărea cu o tărie simptomatică sufletul său de comitagi.

Nu pot uita voluptatea cu care îmi povestea într'o vară asasinarea lui Alexandru Obrenovici și a lui Draga Masin. Iar mândria lui națională nu atingea niciodată culmi mai înalte decât atunci când arata că întemeietorul dinastiei Karagheorgevic își începuse cariera strangulând un tovarăș necredincios. Iar după triumful lui Lenin aprecierile sale despre viitorul bolșevismului, despre mentalitatea rusească precum și soluțiile lui firește radicale și salvatoare meritau o deosebită atențiune, pe care le voi menționa la momentul oportun. Dacă ele nu fac cinste darurilor profetice ale lui Ma-

rinkovici, în schimb ilustrează minunat de bine cum anume mentalități sârbești concep rezolvarea problemelor sociale și a dificultăților politice.

Iată de ce îi păstrez lui Marinkovici, deci, o amuzată amintire, fără el nu aș fi înțeles istoria Serbiei contemporane, fără el în labirintul balcanic aș fi găsit mai cu greu firul Arianei.

Tot pe atunci am primit și a treia vizită, ce este drept o vizită care nu a venit până la Iași, care s'a oprit în drum la tranșeele de la Mărășești, vizita lui Wilhelm II. În treizeci de ani de pașnică domnie și de infinite călătorii, Împăratul Wilhelm nu găsisese răgazul convenit ca să viziteze pe Hohenzollernul care domnea la gurile Dunării. Regele Carol suferise jignit în mândria lui de această lipsă de atenție a șefului casei sale și de ani de zile evita să treacă, sau măcar să se apropie, de Berlin. Împăratul Austriei venise la București, Împăratul Germaniei se mulțumise târziu, târziu de tot să-i trimită pe Kronprinzul.

Și iată că acumă în plin război, în plin teritoriu ocupat, Wilhalm II sosea ca și cum ar fi vrut să accentueze și mai mult gestul său și să transforme o veche lipsă de atenție într'o vădită ofensă. Dealtminteri, pentru ca ofensa să fie completă, a început cu mormintele de la Curtea de Argeș că trebuia proslăvit „Credinciosul“, când se insulta încă o dată „Trădătorul“. Pe urmă a fost la Cernavodă la podul de peste Dunăre s'a plimbat în apartamentele goale la Peleş, a ocolit Bucureștii – inutilă delicatețe – s'a urcat pe cota 1101, a privit de acolo teatral toată linia frontului pe care Mackensen nu reușise să o spargă, apoi scoborându-se a adunat trupele la Cotești și cu acea mânie oratorică de care Germania întregă a suferit, a găsit cu cale să insulte în chip trivial pe Hohenzollernul care se mărginise să apere drepturile țării sale de adopție și să îl amenințe cu fulgerile lui necruțătoare. Gestul era cel puțin de o supremă ineleganță.

Regele Ferdinand nu a spus nimic, dar știu că a suferit. Un an mai târziu soarta îl răzbunase, căci se întorcea în București ca Rege al României Mari, pe când Împăratul Wilhelm bătut și detronat fugea fără glorie peste granița olandeză. Rareori brutalitatea inutilă și inestetica fanfaronadă au primit o pedeapsă mai crudă, dar mai meritată.

De altfel, dacă în această epocă unii au căutat ca Wilhelm II să ne umilească, alții ne-au înconjurat cu o simpatie și cu o stimă care ne-a mișcat adânc. Într'adevăr, atât aniversarea intrării noastre în război, cât și succesele noastre de la Mărășești au provocat o serie de manifestațiuni foarte măgulitoare din partea Aliatilor noștri. Șefi de stat, primi miniștrii, parlamente, presă, toți ne-au sărbătorit în termeni care ne îngăduiau să reducem filipicele oratorice ale Kaiser-ului la adevăratele lor proporții. De fapt niciodată de la intrarea noastră în acțiune nu ne bucurasem de o așa considerație în apus și nu avusesem o așa de bună presă.

În fine, din această perioadă datează și cele două contacte mai personale, mai intime ale mele cu armata, unul cu partea sedentară și altul cu frontul.

Pe când îmi făceam studiile la Paris, fusesem scutit de seveciul militar din cauza miopiei mele precum și ca fiu mai mare de văduvă. Când la 1913 a izbucnit războiul cu Bulgaria, m'am înscris imediat ca simplu voluntar și în această calitate atașat pe lângă cartierul Generalului Crăiniceanu, am fost la Orhania și Cervenibreg. Când am intrat în acțiune la 1916, fiind ministru eram de fapt mobilizat în slujba țării într'un loc în care puteam fi mai de folos decât ca un soldat de rând la o unitate oarecare.

La începutul lui Septembrie 1917 orânduindu-se revizuirea tuturor scutiților, am crezut de datoria mea să dau cel dintâi exemplu și, în consecință, m'am prezentat la examenul medical al centrului de recrutare. Scena s'a petrecut într'un spital instalat într'o casă de pe lângă bustul lui Grigore Ghika Vodă în partea de jos a Iașilor, dacă nu mă înșel o fundațiune Șeptilici. Medicii militari, deși știau foarte bine cine sunt, adică Ministrul Cultelor și Instrucțiunii, m'au dezbrăcat ca pe ultimul recrut și m'au ciocănit și ascultat cu o minuțiozitate vădit jignitoare și exagerată. Simțeam că lumea cazonă este fericită să-și poată dovedi puterea și superioritatea față de lumea civilă. Ocazia ce le-o ofeream era într'adevăr excepțională, să faci „militărie“ cu un Ministru este o voluptate ce nu ți-o poți plăti oricând.

Bineînțeles m'am supus cu o docilitate perfectă tuturor cercetărilor domnilor medici, m'am făcut că nu pricep dorința lor de a-și bate joc de mine și, când totul s'a terminat, când mi s'a eliberat o foiță cu mențiunea „recrutul Duca G. Ion bun ca soldat, partea sedentară“, am îndoit flegmatic hârtia în patru am mulțumit cu cea mai deosebită politeță și am plecat înclinându-mă după toate regulile respectului convenit gradelor superioare. Atunci numai am avut impresia că domnii medici au înțeles că depășiseră măsura și că au avut un moment de emoțiune dându-și seama că necuviința lor fomală le-ar putea atrage oarecare neplăceri într'o țară cunoscută prin atotputernicia miniștrilor. Nu am nevoie să adaog că nici prin minte nu mi-a trecut să întrebunțez autoritatea mea ministerială pentru a releva această manifestare de răzbunare cazonă. Ca nu cumva să fiu ispitit cândva în urmă să am vreun resentiment față de acești medici, mi-am interzis formal să aflu numele lor. Nici azi nu știu cine erau și cum se chemau, mai mult, dacă i-aș întâlni sunt convins că nu i-aș recunoaște. Nu este mai puțin adevărat că cele ce se petrecuseră cu mine erau simptomatice, fiindcă dovedeau mentalitatea militarilor și tendința lor crescândă de a se socoti în timp de război mai presus de celelalte puteri de stat.

Din acest punct de vedere numai incidentul merita o mențiune, căci personal nu m'am simțit întru nimic micșorat, dimpotrivă scena mă amuzase. Am simțit întotdeauna o deosebită plăcere din contrastele existenței. Astfel îmi aduc aminte când eram student la Paris, una din voluptățile mele era, spre pildă, să mănânc dimineața în rue Leopold Robert în cel mai sărăcăcios restaurant din cartierul latin, iar seara în frac cu prieteni

bogați și cu doamne din societatea înaltă scăldate în pietre scumpe, să prânzesc într'unul din cele mai renumite localuri de pe țărmul stâng al Senei. De asemenea când stăteam la unchiul meu Grigore Ghika rue Bizet, unde scriam la „Universul“ cronicile mele de politică externă ca să-mi pot plăti taxele universitare și continua studiile, mă încânta faptul că la picioarele mele era palatul Cahin d'Anvers și că sus de la fereastra mea vedeam apartamentul multimilionarului Deutsch de la Meurthe. Am înțeles pururea pe Ducele de Sutherland care călătorea azi cu un tren special și mâine, neobservat, în clasa treia. Veți zice că este o infirmitate, se poate, nu discut, constat doar și prin urmare m'a amuzat sincer că după necuviința medicilor recrutori să trec fără tranziție la ședința consiliului de miniști spre a-mi spune cuvântul în privința celor mai hotărâtoare probleme de stat.

Contactul meu cu frontul a fost mai normal și mai interesant. Am plecat cu Vintilă Brătianu, direct la Tecuci, unde am vizitat centrul de aviație, ne-am dus apoi în regiunea baloanelor captive, am trecut Siretul, am luat dejunul la Generalul Paul Angelescu care comanda o divizie în regiunea Mărășești și avea tocmai de respins un atac german, care îi cam dezorganizase peste noapte liniile de apărare. De acolo am vizitat în munți, deasupra Domneștilor, postul de comandă al Generalului Dragu, instalat în mijlocul pădurii într'o adevărată vizuină. Aci am dat peste un bombardament puternic de artilerie, obuzele treceau peste capetele noastre și explodau cu un zgomot infernal, îndeosebi în direcția șoselei pe care venisem și pe care urma să ne înapoiem. Generalul Dragu socotea întoarcerea periculoasă în asemenea condițiuni, și voia să ne rețină la el. Nu am vrut însă să ținem seama de rugămintea lui, am plecat la ora prevăzută în itinerariul nostru și ne-am mulțumit să accelerăm viteza pe porțiunea de șosea supusă bombardamentului inamic, ceea ce, fie zis în treacăt, nu era tocmai ușor, fiindcă șoseaua era defundată de tirul precis al inamicului. Dar în sfârșit ne-am strecurat fără emoții și fără incidente, spre seară ne-am oprit în Tecuci la cartierul General Referendaru și a doua zi dimineață eram din nou la Iași.

Două sunt impresiile dominante cu care m'am întors de la această scurtă vizită pe front. Întâi cu un simțământ de adevărată mândrie, fiindcă armata noastră se prezenta minunat. Pretutindeni ordine, disciplină și o impresionantă încredere. În al doilea rând, un contrast izbitor între front și Iași, căci pe cât moralul era de ridicat acolo, pe atât la Iași era de scăzut, cu intrigi, critici și scepticism. Ca să fiu drept trebuie să recunosc, însă, că pe front fiecare nu vedea decât ceea ce era direct în fața lui, pe când la Iași vedeam problema în toată complexitatea ei și, de bună seamă, această vedere generală justifica mai mult îngrijorarea decât încrederea și liniștea. Oricum ar fi fost, m'am întors la Iași atât de înviorat, așa de înălțat sufletește, încât eram hotărât să merg mai des pe front.

Nu am putut da însă curs dorinței mele, evenimentele s'au precipitat, Brătianu nu m'a mai lăsat să plec din Iași, așa încât această vizită

a fost și a rămas singurul meu contact pe front în tot cursul războiului.

Deși lucrul pare straniu, iată cum se explică: în prima fază a războiului când eram încă la București, Brătianu ne interzisese să mergem pe front. Pleca de la ideea că trebuie să lăsăm pe comandanții de oștire în pace și în mijlocul muncii și grelelor lor răspunderi să nu îi tulburăm cu o prezență, care ținea mai mult din domeniul curiozității și al indiscreției, decât din domeniul utilității. El singur evita să se ducă pentru ca să nu i se ceară sfaturi și să nu fie ispitit să se amestece în chestii de comandament. În a doua fază a războiului în Moldova, iarna era greu să mergi dacă nu aveai vreo însărcinare deosebită și, cum a început să se îndrepte vremea, ocupațiile și cenzura îndeosebi m'au făcut să-mi tot amân plecarea. Afară de aceasta, Vintilă Brătianu ținea să meargă cu mine și când el era liber, nu eram eu, și vice versa, astfel a trebuit spre marele meu regret să mă mărginesc la această unică, dar neuitată vizită pe front.

Dealtminterea, după cum se desfășurau evenimentele, nu vizite, ci alte probleme mai mari, mai grave și mai zguduitoare se impuneau atenției și așteptau dezlegarea noastră.

EXPLICAȚIA PLANȘELOR

Planșa 1

- Cu toată imensitatea sa, jertfa celor căzuți pentru apărarea idealului celui mai înalt nu va putea să producă toate efectele pentru patrie, decât dacă cei ce au supraviețuit groazniciei încercări se vor arăta demni de acel sacrificiu prin munca lor fără preget, prin spiritul lor de dreptate și de abnegație, fără de care o pace rodnică și durabilă nu ar putea fi dobândită.

Ferdinand R.

Planșa 2

- Veșnică fi-va gloria morților noștri căzuți pe câmpul de luptă. Prin sângele pe care l-au vărsat ei au redat popoarelor asuprite unitatea națională și au reparat marile nedreptăți ale istoriei. Lumea cea nouă, născută din vitejia și jertfele lor, le datorează o recunoștință ce nu poate fi pe deplin exprimată nici de monumentele trecătoare, nici de cuvântul omenesc.

I.G. Duca.

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1 – I.G. Duca

Fig. 2 – Regele Ferdinand în vremea războiului întregirii

Fig. 3 – Regina Maria în vremea războiului la Iași

Fig. 4 – Ioan I. C. Brătianu

Fig. 5 – Regele Ferdinand decorând soldații pe front

Fig. 6 – Regele Ferdinand primind defilarea trupelor pe front împreună cu Principele Carol și Generalii Averescu și Văitoianu.

Fig. 7 – Biserica Trei Ierarhi din Iași

Fig. 8 – Biserica Mănăstirii Cetățuia din Iași

Fig. 9 – Familia regală și guvernul la 10 Mai 1917 lângă Iași

Fig. 10 – Regina Maria pe front lângă Oituz

Fig. 11 – Generalii Berthelot și Averescu

CUPRINSUL

Sumarul vol. II. (Războiul)	pag. 5
Capitolul douăzeci și patru: Primele zile	7
Capitolul douăzeci și cinci: Dezesperarea lui Brătianu – Mantaua lui Arvintie	26
Capitolul douăzeci și șase: Apărarea în Carpați – Moartea lui Nicu Filipescu	37
Capitolul douăzeci și șapte: Chinuitoarele Alternative – Moartea Principelui Mircea	46
Capitolul douăzeci și opt: Dezastrul se precipită – Falkenhayn trece Carpații și Mackensen Dunărea	59
Capitolul douăzeci și nouă: Bătălia pentru apărarea Bucureștilor Ultimele zile	71
Capitolul treizeci: Iași – Primele săptămâni	81
Capitolul treizeci și unu: Ultimele săptămâni ale anului 1916	104
Capitolul treizeci și doi: 1917. Primele luni – Tifosul exantematic	121
Capitolul treizeci și trei: 1917. Primele luni – urmare. Revoluția rusească. Intrarea Americii	138
Capitolul treizeci și patru: 1917. Reformele – Partidul Muncii	162

Capitolul treizeci și cinci:	1917. Bolșevismul se întinde – Vo-	
	tarea Reformelor	182
Capitolul treizeci și șase:	1917. Criza Ministerială – Ofensiva	
	pe Siret. Mărăști. Mărășești	204
Capitolul treizeci și șapte:	1917. August – Septembrie	221
Explicația planșelor		239
Explicația figurilor		241
Cuprinsul		243

Execuția copertei și a jachetei
de
Valentin Anesia (Valane) – Paris
Imprimarea copertei și jachetei: Print KG, München
Legatul: Buchbinderei Steinberger GmbH, München

Machetă: Ion Dumitru
Corecturi: George Duca, G. Manolescu, Doina Tăutu, Ion Dumitru
Culegerea textelor în composer: Doina Tăutu și Nana Basilescu
Punerea în pagină: Ion Dumitru, Ion Bodi, Doru Braia
Imprimat: Ion Dumitru și Ion Bodi
Fotografiile intercalate în volum au fost reproduse după clișeele și originalele
puse la dispoziție de George I. Duca și Hoover Institution on War,
Revolution and Peace, Stanford, California.
Traducerea facsimilelor din planșele 1 și 2 și a portretului lui I.G. Duca din
Memoriile Reginei Maria, ediția engleză, de George Ciorănescu

Volumul de față a fost tras într'un tiraj de 999 exemplare
prin procedeul Offset, pe hârtie DIN A 4, 80gr.,
iar figurile pe hârtie Dacapo de 100gr., în tipografia editurii.

Predat la cules: Ianuarie 1981; Predat la imprimat: Mai 1981
Încheiat imprimarea: 10 Octombrie 1981; Predat la legat: Octombrie 1981

Jon Dumitru – Verlag
8000 München 40, Siegfried Strasse 3, Tel. 34 61 32
Verlagswerkstatt: 8000 München 40, Kaiser Strasse 65/0, Te. 34 31 93

PARTEA ÎNȚAIA

NEUTRALITATEA

Vol. I:

Venirea la putere . Cele dântâi șase luni . Vizita Țarului la Constanța . Izbucnirea războiului general . Consiliul de Coroană de la Sinaia . Ultimele luni ale domniei Regelui Carol . Începutul noii domnii . Regele Ferdinand - Regina Maria . Iarna 1914-1915 . Primăvara 1915 - Intrarea Italiei în război . Zvârcolirile opoziției - Victoriile germane . Incidentul Poklewski . Toamna 1915 . Iarna 1915-1916 . Sesiunea parlamentară 1915-1916 . Primăvara 1916 . Precipitarea evenimentelor . Brătianu se hotărăște . Iscălirea tratatului . Ultimele zile ale neutralității . Consiliul de Coroană de la Cotroceni - Declaraarea războiului . Moartea Reginei Elisabeta .

PARTEA A DOUA

RĂZBOIUL

Vol. II:

Războiul - Primele zile . Desperarea lui Brătianu - Mantaua lui Arvintie . Apărarea în Carpați - Moartea lui Filipescu . Chinuitoarele aterative - Moartea Principelui Mircea . Dezastrul se precipită - Falkenhayn trece Carpații și Mackensen Dunărea . Bătălia pentru apărarea Bucureștilor - Ultimele zile . Iași - Primele săptămâni ale anului 1916 . 1917 - Primele luni - Tifosul exantematic . Primele luni, urmare - Revoluția rusească - Intrarea Americii . 1917 - Reformele - Partidul muncii . Bolșevismul se întinde - votarea reformelor . Criza ministerială - Ofensiva pe Siret - Mărăști, Mărășești . August - Septembrie .

Ion DUCA era un orator strălucit; el și Brătianu erau considerați ca cei doi tineri de viitor ai Partidului Liberal. L-am cunoscut pe Ion Duca mai puțin pe când era tânăr, mai mult ceva mai târziu. Datorită spiritului lui pătrunzător, curios, în stare să prețuiască la justa lor valoare oamenii și situațiile, Duca era o tovărășie care stimula. Am spus întotdeauna că nu putea fi imaginat un auditoriu mai bun decât Ion Duca; arăta un atât de mare interes la tot ce spuneai, te încuraja în susținerile proprii și se bucura de orice frântură mai savuroasă de știri pe care o putea obține. Era gata oricând să se entuziasmeze și marile personalități istorice îi inflăcărau via lui imaginație. Îi plăcea să asculte ceeace îi povesteam despre Regina Victoria, despre legăturile mele de rudenie din Rusia, despre

Extras din memoriile Reginei Maria

Regele Eduard și Împăratul Germaniei. Nedesmințit democrat el era cu toate acestea atras în chip irezistibil de către marile personalități istorice. Tot ce avea „crâne, panache“ îi stârnea admirația și simțea plăcerea unui copil de școală când asculta o poveste frumoasă, sau auzea un „bon mot“. Nu căuta triumfuri zgomotoase, dar succesul îl impresionă. Pentru el lumea era o vastă scenă și prefera artiștii mari. Educația lui de bază era franceză, dar admira Anglia și tot ce venea din „Insula binecuvântată“. El și cu Take Ionescu erau dintre puținii oameni politici români care vorbeau englezește. Știa pe toți câștigătorii curselor de Derby și admira pe Lordul Rosebery. Toate carierele rapide îl impresionau, îl fascinau. N'a fost niciodată snob, dar resimțea o plăcută, mereu proaspătă încântare când avea vreun succes.

Ion Duca și cu mine am avut multe treburi în comun; mai târziu —ca să spun așa— am îmbătrânit împreună; n'a aparținut niciodată categoriei celor ce inspiră teamă, dar având o fire sensibilă și iute —ultima caracteristică fiind valabilă și pentru mine— am avut și momente în care nu am fost de aceeași părere, însă am rămas întotdeauna destul de prieteni ca să eliminăm dintre noi obiectul de discordie. Ion Duca era un bărbat politic perspicace, câte odată chiar prea perspicace, și partidul lui —cărui i-a fost președinte— a fost într'adevăr pentru el „sa raison d'être“.

Colecția „Memorii și mărturii“
Jon Dumitru-Verlag